

ՀԱՅՈՑ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԲՆԱԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Է Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

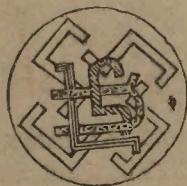
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԻ ԼԱՎԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIX Գ Ի Ր Ք

1910 թ. № 1

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԵԿՏՐՈՆԱԳՐ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ. ՊՈԼԻՑ
1910

N. M. HL

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племень
Кавказа.

Издание Управленія Кавказскаго Учебнаго Округа.

Цѣна выпуска 2 руб.

„ЭТНОГРАФИЧЕСКОЕ ОБОЗРѢНІЕ“

Цѣна съ пересылкою 5 р.

Подписка принимается въ концеляріи Общества (*Москва, Политехнический Музей, на Любанской площади*).

BULLETIN DE LA SOCIÉTÉ D'ANTHROPOLOGIE

in-8° mensuel Paris

Abonnement. France 12 fr. Union postale 13 fr.

Adresse. Société d'Anthropologie de Paris.

REVUE MENSUELLE DE L'ÉCOLE D'ANTHROPOLOGIE DE PARIS

Abonnement, France et Etranger, 10 fr. Le Numero 1 fr.

Journal Asiatique, publié par la Société Asiatique.

Abonnement pour l'étranger 30 fr.

REVUE
DES

TRADITIONS POPULAIRES

Abon. France 15 fr. Union postale 17 fr.

Adresse M. P. Sébillot, 80 Boul. Saint—Marsel. Paris.

ZEITSCHRIFT
FÜR

ETHNOLOGIE

Preis 23 mark.

Adresse. Bureau der Gesellschaft Sw. Königrätzertsrasse.
120 im Kgl Museum für Völkerkunde. Berlin.

ՀԱՅՊՅ ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ

Հ Ա Ն Դ Ի Ս

ԵՌԱՄՍԵԱՅ, ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ

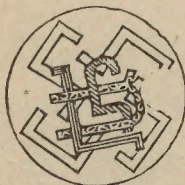
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՄԲ

ԵՐՈՒԱՆԴ ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՏԱՍՆԵՐԿՈՒԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

XIX Դ Ի Ր Ք

1910 թ. № 1

Թ Ի Յ Լ Ի Ս

ԷԼԵԿՏՐԱԶԱՐԴ ՏՊԱՐԱՆ ՕՐ. Ն. ԱՂԱՆԵԱՆԻ. ՊՕԼԻՑ 7.
1910

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ, Տեղագրութիւն,	
Ե. Հալայեանի	4—32
ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱՒՈՒՆՔԸ, Խ. Սամուէլեանի	33—58
ՊԵՂՈՒՄՆԵՐ ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌՈՒՄ,	
Ե. Հալայեանի	59—84
ՎԱՐԱՆԴԱՅԻ ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Ա. Դադեանի	85—89
ՂԱՓԱՆԻ ԱԻԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ, Արքայիկի	90—94
ԱԼԱՇԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱԻՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ, Գ. ք. Նժդեհեանի	95—98
ՎԱՆԱՅ ԲԱՆԱՆԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ, Ա. Սողա- քեանի	99—114
ՆՈՐ - ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌԻ ԲԱՆԱՆԻՍՈՒ- ԹԻՒՆԻՑ Ե. Հալայեանի	115—150
ԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՆԱՆԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ Ե. Հա- լայեանի	151—157
ԶԱԼԱԽԻ ԲԱՆԱՆԻՍՈՒԹԻՒՆԻՑ, Ե. Հալա- յեանի	158—164
ԷԶՄԻՍՇՆԻ ՏԱՃԱՐԸ, ճարտարապետական և հնագիտական հետազոտութիւն, Թ. Թորամա- նեանի	165—188
ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ ԵՒ Օ- ՄՈՒՄՆ, Գարեգին վարդ. Յովսէփեանի	189—200
ԳՐԱԽՍՈՒԹԻՒՆ «Journal Asiatique», Սա- րուխանի, «Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа», вып. XL. Ս. Տէր-Աւետիսեանի. Lehmann-Haupt. Armenien einst und jetzt. par A. Kalanthar.	201—207

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ՆԿԱՐՆԵՐ

Azgagrakan Handess

Revue Ethnographique
trimestrielle, illustrée

publiée par

La Société Ethnographique Arménienne

XII ANNÉE

1910 № 1

SOMMAIRE

Le district de Novo-Bayazet, la topographie, par E. Lalayan

Droit maternel, par Samouélian

Fouilles archéologiques dans le district de Novo-Bayazet, par E. Lalayan.

Poésie populaire du district de Schouscha, par Dadian

Traditions populaires dans le district de Zanguézour, par Arquaïk

Poésie populaire du distr. d'Alaschkert par Njdehian.

Poésie populaire de la ville de Van, par Solakian.

Poésie populaire dans le district de Novo-Bayazet par E. Lalayan.

Poésie populaire dans le district d'Estchmiadsine, par E. Lalayan

Poésie populaire dans le district d'Achalcalak, par E. Lalayan

La cathédrale d'Etschmiadzine, étude archéologique, par T. Toramanian

Élection et onction des patriarches de tous les arméniens. par G. évêque Ovsépiàn.

Bibliographie: «Journal Asiatique» par Saroukhan.
„Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. V. XL. par S. Ter Avétissian. C. Lehmann-Haupt. Armenien einst und Jetzt. par A. Kallanther.

Adresse: Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis, (Caucase)

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌ ԿԱՄ ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻՔ

Ե. ԼԱՆՅԵԱՆԻ

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Դ. ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

ԳԻՒԶԱԼԴԱՐԱՅԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

իւզալդարա. հնումը՝ Ազնուածոր. — (63°06'15" — 40°08'6"). — Տարածւում է համանուն գետակի ափին, մի սքանչելի ձորակի մէջ: Բռնում է 49 դ. 2080 ք. ս. տարածութիւն և զարդարուած է ծառերով: Գրեթէ կենտրոնում բարձրանում է մի հինաւուրց, բայց վերանորոգուած եկեղեցի, ս. Աստուածածին անունով: Մի քանի կանոնաւոր փողոցներ և գեղեցիկ, երկյարկանի տներ աւելացնում են տեղի գեղեցկութեան տպաւորութիւնը: Գիւղում և շրջակայքում կան եօթ գերեզմանատներ, բաւականաչափ խաչարձաններով և տապանաքարերով: Գետակի աջ ափին գտնւում է «Իշխանայ վանքը», — սա սրբատաշ քարից շինուած եկեղեցի է, որի միմիայն կիսաւեր պատերն են մնում: Վանքի շուրջը նկատելի են բնակարանների հետքեր: Շուրջը եղած խաչքարերից մինի վրայ արձանագրուած է.

՚ի թվ. 21թ (==1290) կանգնող Յովասաբս յիշէք. կամաւն Այ կանգնեցաւ սուրբ խաչս իշխանութեան բարեպաշտ արքային Ամիր Հասանայ, բարեխաւս Շահանայ և Միրայ՝ մաւրն և զաւակաց իւրոց. ով որ կարգէք Աժ ողորմի ասէք.

Երկու խաչքարի վրայ էլ տեղացիները հասարակ քարով մատուռ են կանգնել և թաղկացող հրեխաներին բերում են այստեղ՝ բժշկութիւն հայցելու, այս պատճառով էլ՝ այդ մատուռները Թալալոց են կոչւում:

Մի մատուռ էլ գիւղի բարձրումն է կանգնած, մի սառնորակ աղբրի մօտ և կոչւում է Թուխ-մանուկ:

Գիւղից մօտ երկու կիլոմետր հեռու դէպի արևելք ընկած է այժմ «Քաջ Նահատակ» կոչուող ուխտատեղին, ուր մնում են Սընծից սուրբ Մինասայ անապատի աւերակները: Սեանայ վանքի ձեռագիրներից № 8-ի յիշատակարանից երևում է, որ 1669 թուին Վարդենից ժողովուրդը այդ աւետարանը նուիրել է այս անապատին:

Անապատի շուրջը կան բաւական խաչքարեր, որոնցից մինը կանգնած է Ստեփանոս եպիսկոպոսի վրայ 2Խ(=1291) թուականով:

Այստեղից 2½ կիլոմետր հեռու կայ մի գիւղատեղի, մի աւեր եկեղեցիով, որի շուրջը եղած խաչքարերի արձանագրութիւններից ամենահինը կրում է 2ԾԳ (=1304) և ամենանորը՝ ՌՃԿԵ (=1716) թուականը: Տեղացիք այս գիւղատեղուն «Բերդի բարապայ» են կոչում:

Գիւղալուսարի բնակիչները հայեր են, Ալաշկերտի Գեօլասար, Եօնճալու, Ղումլուճա, Դիղամ և Խամուր, Մըչըտլու և Ղըզըլ-ղայա գիւղերից գաղթած. ընդամէնը 453 տուն են, 1847 ար. 1707 իգ. ի միասին՝ 3554 հոգի: Գիւղի մտաւոր զարգացումը բաւական բարձր է, որովհետեւ թէ հնումը և թէ այժմ կայ դպրոց:

Պարապմունքը երկրագործութիւն և անասնապահութիւն է: Ունին 2615 գ. 1440 ք. ս. վարելահող և 1959 գ. 2320 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին Գիւղալուսար.—Գտնւում է Ներքին Գիւղալուսարից փոքր ինչ վերև, նոյն գետի ձախ ափին: Հիմնուած է 1878 թուին ալաշկերտի Բօսուն և Մուսուն գիւղերի հայ գաղթականներից: Գիւղում ուշադրութեան արժանի առանձին բան չկայ: Բնակիչները 44 տուն են, 178 ար. 177 իգ. ի միասին՝ 355 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Քեօլաղոան. (Келаникпланъ) (62° 7' 55"—40° 9' 40").—Տեղաւորուած է լճից հազիւ 1½ կիլոմետր հեռու, բլրակների ստորոտում, բռնում է 23 գ. 2020 ք. ս. տարածութիւն, որից միայն 18 գ. է շինութիւններով ծածկուած: Զարդարուած է ուռնիներով և ունի մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, մի նորաշէն եկեղեցի, հինգ խանութ: Այստեղ է նաև գիւղական հասարակական դատարանը:

Գիւղի հին անունը յայտնի չէ, այժմեանը՝ Քեօլանը-ղոան (քեօլանիների Զարդատեղի) յառաջացել է այն հանգամանքից, որ լեզգիներն այս կողմերը ասպատակելիս այս տեղում կոտորել են

Քօլանի կոչուած թուրքերին, որոնցից մի քանի հոգի ազատուել են և փախել, էջմիածնի գաւառում հիմնել Քօլանլու գիւղը *):

Քեօլաղոանից մօտ երկու կիլոմետր հեռու դէպի արեւելք, մի սարի գագաթին նկատելի է ամրոցի հետքեր՝ պարսպի և տների հիմքեր, և մի ստորերկրեայ անցք: Այս ամրոցի ստորոտում, լճի մէջ ցցուած քարաժայռի կրծքին գտնուում է 19 տողից բաղկացած բնեռագիր արձանագրութիւնը, որը պատմում է թէ Սարղուրիի որդի Ռուսան տիրել է այս կողմերին և հարկատու դարձրել 23 թագաւորներ. շինել է պալատներ և նորոգել Տէիշբա աստծու տաճարը:

Քեօլաղոանի բնակիչները հայեր են 1829 թուին Ալաշկերտի Կոփ, Եօնճալու, Շէյխ աղուր գիւղերից գաղթած. ընդամենը 195 տուն, 824 ար. 759 իգ. միասին՝ 1583 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. ունին 1386 դ. 1200 ք. ս. վարելահող և 935 դ. 1080 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին-Քեօլաղոան կամ Կարմիր-Սարապա. — Գտնուում է Քեօլաղոան գիւղից երկու կիլոմետր հեռու, դէպի հարաւ արեւելք, մի հին գիւղատեղում, ուր կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և բաւականաչափ կարմիր խաչքարեր, որոնցից մինի վրայ արձանագրուած է եղել, ըստ Սմբատեանի **):

Իմ որդի (Տաճատի) հարսանիքին գործադրեցաւ երեք խալվար ալիւր. մի խալվար աղ. հինգ եզն և տասն ոչխար. երեք կարաս գինի և մի կարաս օղի. Սօթից մինչև Գաւառայ Գեղարքունին (Նորատուզն) հրաւիրուած էին հարսանիք. ով մեղանից քաջ է, թող այսպէս հարսանիք անի որդւոյն. Միւր Ամիր:

Վերոյիշեալ արձանագրութիւնը ես չկարողացայ գտնել. իմ տեսած խաչքարերից ամենից ուշագրաւը գտնուում է եկեղեցու մէջ, ծածկուած է գեղեցիկ քանդակներով և թիկունքին կրում է հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Ածով մեք Դաւիթ էրէցս և որդիքս Սուլթան ղուլի Եղիշին թոռն Դաւամին որ ենք ծնունդս Սարու Ամիր-ճանին, որ բազում ջանիւ և հնարիւ բերել սարնդահանայ արևի սարին ջուրն Դաւիթն զթայ շինոյ շինեաց բ. ջաղաց. եթող հօրն իմ, քերցն ընդոնց:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ էլ գրուած է.

Ած ողորմի Սուլթան Դիւլիին:

*) Սմբատեան. Գեղարքունի եր. 552.

**) Գեղարքունիք եր. 553.

Հաւանական է, որ այս գիւղատեղին հին Վաղաւեր գիւղը եղած լինի: Բնակիչները 1890 թուին Քեօլաղոսանից գաղթած հայեր են, ընդամենը 22 տուն, 101 ար. 98 իգ. միասին՝ 1089 հոգի:

Ներքին Ալուջալու, հնումը Ստորին Կթանոց. ($63^{\circ} 10' 20''$ — $40^{\circ} 9'$).—Գտնւում է Քեօլանի-ղոսան գիւղից երեք կիլոմետր դէ-դի արեւելք, այնպէս որ վերոյիշեալ սեպածէ արձանագրութիւնը երբեմն և սրա անունով է յիշուում, թէպէտև աւելի մօտ է Քեօլանի-ղոսանին: Փորուած է լճափին, լճից հազիւ մի կիլոմետր հեռու և բռնում է 23 դ. 404 ք. ս. տարածութիւն, որից 17 դ. 670 ք. սաժէնն է շինութիւններով ծածկուած: Գիւղի մէջ առան-ձին ուշագրաւ բան չկայ, միայն նրա արեւելեան կողմը, փոքրիկ ձորակի մէջ գտնւում է Վանեվանից վանքը *):

Բնակիչները Ալաշկերտի զանազան գիւղերից 1830 թ. գաղ-թած հայեր են. ընդամենը 183 տուն, 756 ար. 714 իգ. իմիասին 1470 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1452 դ. 2050 ք. ս. վարելահող, 926 դ. 280 ք. ս. արօտատեղի:

Վերին-Ալուջալու, հնումը՝ Հոսպակ.—($63^{\circ} 10' 50''$ — $40^{\circ} 6' 15''$).—Այս թրքաբնակ գիւղը կոչւում է նաև Մուլլալու, որովհետև զաւառումս մուլլայութեան պատրաստուողները գալիս են այստեղ սովորելու: Գիւղը տեղաւորուած է Գիւմրէտ լեռան լանջին, մի-ջով անցնում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Գիւղալղարա լեռից, բռնում է 16 դ. 1200 ք. ս. տարածութիւն:

Արեւմտեան կողմում կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և շուրջը բաւականաչափ խաչքարեր և քառանկիւնի տապանաքարեր, որոնց վրայի տապանագրերից նշանաւոր են հետեւեալները, մանա-ւանդ այս առաջինը՝ ուր յայտնուած է գիւղի հին անունը.

Հանգիստ Միր Աղին, իւր կողակից Շաբային. հաւրն Բարսեղ քահանային. եղբաւրն Ղայիբ խանին, գիւղն Հոս-պակ:

Եւ Մուրատ կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս Միր-զիս թվ. 20 (=1460).

Այս է հանգիստ Հախնազարի որդի Ամիրխանին թվ. 22 (=1541).

Այս է հանգիստ Մկրտչին. ողորմի ասացէք թվ. Ռ. (=1551).

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մէջ:

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մարենին կողակից Փաշային թ. ՌՃԽԲ (=1693).

Սուրբ խաչս բարեխաւս Պապի որդի Փասաբային:

Բնակիչները՝ շիա թուրքեր՝ 96 տուն են. 482 ար. 356 իգ. միասին՝ 838 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1376 դ. 970 ք. ս. վարելահող և 133 դ. 2070 ք. ս. խոտատեղի, 863 դ. 1715 ք. ս. արօտատեղի:

Ղըզըլ-վանք. ($63^{\circ} 16' 50'' - 40^{\circ} 7' 37''$).—Թրքաբնակ մի անշան գիւղ է լեռան լանջին, իւր առաջ ունենալով մի սքանչելի տեսարան: Գիւղի ծայրին բարձրանում է Մաքինեաց հրաշակաւոր վանքը *), կիսակործան և անխնամ: Վանքի մօտից հոսում է մի յստակ, լեռնային գետակ, որ կրում է գիւղի անունը և գնում թափում Սեանայ լիճը: Բնակիչները, շիա թուրքեր, 99 տուն են, 387 ար. 346 իգ. միասին՝ 733 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Գեօղակ-բուլաղ. ($63^{\circ} 14' 40'' - 40^{\circ} 10''$).—Գիւղը իւր անունը՝ կարճ-աղբիւր՝ ստացել է այն հանգամանքից, որ սրա մօտից մի սաստիկ յորդ աղբիւր է բղխում և միայն երեք մետր տարածութիւն անցնելով թափում է Սեանայ լիճը: Գիւղը տեղաւորուած է լճից փոքր ինչ բարձր, ձորակի լանջին, որի միջով հոսում է մի գետակ: Գիւղում կայ մի հին եկեղեցի, երկու հասարակ մատուռ և մի քանի հին խաչքար:

Բնակիչները հայեր են, 1830 թ. Ալաշկերտի Լաթար, Կոփ և այլ գիւղերից գաղթած. ընդամենը 121 տուն, 589 ար. 528 իգ. միասին 1117 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Այս և Բասարկեչարի հասարակութեան Վերին Ջաղալու, Ներքին Ջաղալու, Ղանլի-Ալլահվերդի, Կեարկիրաշ, Սուբատան, Տիւսկուլու և Գեօղալղարայի հասարակութեան Ղըզըլ-վանք, Չամուրլու և Շարփուզլու գիւղերի, ինչպէս և Կիր կոչուած տեղի հողերը միասին են չափուած և ցուցակագրուած. ընդամենը 69 դ. 1344 ք. ս. գիւղատեղի է, 8202 դ. 2120 ք. ս. վարելահող, 1427 դ. 1792 ք. ս. խոտատեղի, 2149 դ. 1224 ք. ս. արօտատեղի: 18 դեսիատին 480 ք. ս. էլ բռնուած է ջրով, որից 9 դ. 720 ք. ս. ջրանցքների, 6 դ. 1200 ք. ս. գետակի և 2 դ. 960 ք. ս. լճի տակ:

Գեօտակ-բուլաղ գիւղի հարաւային կողմում, չորս կիլոմետր հեռու, գտնուած է մի գիւղատեղի, որ տեղացիներին կոչուած է

*) Տես նշանաւոր վանքերի նկարագրութեան մէջ:

կարմիր խարապա: Այստեղ ևս կայ մի հայկական աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար:

Գեօտակ-բուլաղից դէպի արևելք, մի ընդարձակ դաշտավայրի վրայ գտնուում է մի հին քաղաքի հիմնապատեր: Տեղացիները այս տեղը կոչում են, «Տաշ-դափու», և անձ թէ ինչո՞ւ: Այստեղ կայ մի մատուռ՝ 2 մետր երկարութեան, 1,50 մետր բարձրութեան, մի ժամանակ մեծ մեծ սալա-քարերով ծածկուած: Սրա մէջ, միայն հարաւային կողմում, կան երկու խաչքար, որոնցից մինի վրայ կարդացւում է թվ. ՄԳ (=604), իսկ միւսի վրայ թվին ԴԹ (=650 թ.): Այս մատուռից մինըքանցք տանում է մի ուրիշ մատուռ: Նրբանցքի դուռը քարից է, որից և յառաջացել է այս աւերակի անունը՝ Տաշդափու՝ Քարադուռն: Այս քարէ դռան բարձրութիւնն է 1,10 մետր, լայնութիւնը 0,36 մետր և հաստութիւնը 0,18 մետր: Միւս մատրան արևելիան կողմը կան երեք խաչքար առաջներում մի մի տապանաքար: Այս խաչքարերից մինի վրայ գրուած է թվին ՆՆ (=991): Այս մատուռը ևս ունեցել է մի նոյնպիսի քարէ դուռն, սակայն այժմ կոտրուած, ընկած է վայր:

Բազմաթիւ տների և 2 ձիթահանքի հիմնապատեր և քարակառկաններ նկատելի են այս ու այն կողմում:

Այստեղից փոքր ինչ հեռու, բարձր բլրի գագաթին կայ մի հինաւուրց ամրոց, պարսպապատ. արևմտեան կողմից հոսում է Եարփուզլու գետը, հիւսիսային կողմը տարածւում Սևանայ լիճը, միւս երկու կողմերումն էլ ձգւում են ձորակներ: Ամրոցի մէջ կայ հայ երկու կիսաւեր եկեղեցի, շուրջը գերեզմանատուն:

Եարփուզլու, հսումը Գաղձանոց.—(63° 16' 35"—40° 9' 6")—Մի փոքրիկ գիւղ է, այժմ թրքաբնակ: Այստեղ կայ մի աւեր եկեղեցի, շուրջը խաչքարեր՝ առանց տապանապրերի: Բնակիչները շիաթուրքեր են 98 տուն. 372 ար. 347 իգ. միասին 719 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Սրանց հողը հաշուած է Գեօտակ-բուլաղի հասարակութեան հողերի հետ:

Չամուրլու.—(63° 15' 15"—40° 6' 52")—Մի աննշան, թրքաբնակ գիւղ է, 62 տուն բնակչով, 261 ար. 230 իգ. միասին 491 հոգի:

Հօրզլու.—Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, ներքին Ալուշալուից 5—6 կիլոմետր դէպի հարաւ: Այստեղ կայ մի կիսաւեր եկեղեցի և մի մատուռ: Բնակիչները քրդեր են, 34 տուն, 176 ար. 172 իգ. միասին 348 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Կիզիլ-խարապա երկրորդ.—Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, 130 տուն բնակչով, 461 ար. 456 իգ. միասին 917 հոգի:

ԲԱՍԱՐԳԵԶԱՐԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Չորրորդ ոստիկանական շրջանի կենտրոնը համարուում է Բասարգեջար գիւղը, որ հնումը կոչուել է Վասակաշէն.— (63°23'30" — 40°11'15").— Գիւղը զգալի կերպով յառաջանում է և նմանում քաղաքի: Տեղաւորուած է մի տափարակի վրայ, համանուն գետակի ափերին. բռնում է 41 դ. 880 ք. ս. տարածութիւն, որից 41 դ. զբաւում է շինութիւններով: Կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ, բաւական լաւ տներ, մօտ 20 խանութներ և արհեստանոցներ: Գիւղի կենտրոնում գտնուում է հայոց եկեղեցին, որ նոր են կառուցել, քանդելով հինը: Սա բաւական զեղեցիկ է, սրբատաշ քարից, գմբէթազարդ:

Հին եկեղեցու բնմի առջև եղել են գերեզմանաքար՝ հետեւեալ տապանագրերով.

Աստ հանգչի մարմին Սարգիս վարդապետի. թվ. Ռ (=1551).

Այս է հանգիստ Յովհաննէս վարդապետին ՌԼԲ. (=1583 թ. Բ.).

Այս երկու վարդապետներին յիշում է Առաքել Դաւրիժեցին, ասելով որ սրանցից Յովհաննէսը Ծարայ երկրից էր, Թադէոս առաքնաւի վանքից, Հաղբատեցի Ղուկաս մեծ վարդապետի աշակերտը. սրբասէր և զրասէր, որ շատ զրքեր էր գրել տուել, և եկեղեցու սպասներ և զարդեր շինել տուել. և որ «ՌԼԲ թուականիս մերոյ հանգեաւ ի Քրիստոս. և մարմին նորա եղեալ կայ ի յերկիրն Գեղամայ ի գիւղն Վասակաշէն, հուպ դամբարանի վարդապետին Սարգսի»¹⁾:

ԺԳ—ԺԵ. դարերի թուականները կրող բազմաթիւ խաչերի մեծագոյն մասը արդէն կոտրատուած և շինութիւնների վրայ է գործածուած. մի քանիսը միայն այժմ կանգնեցրած են եկեղեցու շուրջը: Այս խաչքարերից մինի վրայ փորագրուած է.

Այս է նշան սուրբ Արարչին. ճրագ հոգոյն քաջ Չաւհրապին, կանգնեցաւ ձեռամբ իւր հաւրն Ուաննէսին և իւր ծնողին Փաշախաթունին. յիշեցէք ի Քրիստոս: Աստուած ողորմի Յովհաննէս աղին, Աստուած ողորմի Փաշախաթունին ՁԵ (=1456 թ. Բ.)

Նոյն խաչքարի աջ կողմին՝

Աստուած ողորմի քաջ Չաւհրապին.

¹⁾ Առաքել պատմագիր. ԺԴ. եր. 472. յիշ. Սմբատեանի Գեղարքունիքում եր. 603.

Ձախ կողմին՝

Աստուծով մեք Ովհաննէս և եղբայրն իմ Դաւիթ
կանգնեցաք զխաչերս բարեխաւս ծնողաց մերոց. ի թվ.
ՌԸ. ՌԺ. (=1559. 1561 թ. Բ.):

Երևում է, որ հարիւր տարուց յետոյ այս խաչքարը վերց-
րած է իւր տեղից և դրուած մի ուրիշ ննջեցեալի վրայ, և առանց
ջնջելու առաջին տապանագիրը, երկրորդը գրուած:

Բասարգեղարից դէպի արեւելք, աղբիւրի «Ակնեք» կոչուած
տեղում կայ մի գիւղատեղի, ուր նկատելի են մի եկեղեցու հիմ-
նապատեր և մի քանի խաչքար, սակայն առանց գրութեան: Այս-
տեղից էլ փոքր ինչ արեւելք, Քոներում նոյնպէս կայ մի գիւղա-
տեղի, եկեղեցիով ու խաչքարերով, բայց առանց գրութեան:

Բասարգեղարի այժմեան բնակիչները հայեր են՝ Տաճկաս-
տանի Դիւղին գաւառի Թաւլի, Աղբազար և Սորանչի գիւղերից
1830 թ. գաղթած: Ընդամէնը 330 տուն, 1189 ար. 1183 իգ. միա-
սին 2471 հոգի: Ունին պետական տարրական դպրոց:

Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ,
առևտրով և արհեստներով: Ունին 1894 դ. 2150 ք. ս. վարելա-
հող, 435 դ. 860 ք. ս. խոտատեղի, 73 դ. 1360 ք. ս. արօտատե-
ղի, 34 դ. 200 ք. ս. տարածութիւն էլ՝ բոնուած է ջրով, որից
21 դ. 1400 ք. ս. գտնւում է ճահճի, 2 դ. ջրանցքների և 10 դ.
1200 ք. ս. գետակի տակ:

Թիւքիւլու. Մի աննշան, փոքրիկ գիւղ է, Ձախրլու գիւղից
մի կիլոմետր դէպի հիւսիս: Գիւղում կայ մի հին եկեղեցի, որի
շուրջը կան ժե—ժէ. դարերի տապանաքարեր: Բնակիչները հայեր
են, Մշու Դանձասար գիւղից, 57 տուն. 224 ար. 216 իգ. միա-
սին՝ 440 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Ձաղալու.—(63°17'20"—42°11'12").—Տեղւորում է Սևա-
նայ լճի հարաւարեմտեան ափին, հարթութեան վրայ: Մի քիչ
հեռու ձգւում է բլրակների մի շարք, ամբողջովին պատած քա-
րաժայռերով: Գիւղը իւր այժմեան անունը ստացել է այն գաղա-
ներից, քարայրերից, որ գտնւում են թէ վերոյիշեալ ժայռերի և
թէ հարթութեան վրայ: Այստեղ է գտնւում Սարտուրի արքայի
դրած սեպածե արձանագրութիւնը ¹⁾:

Բացի կռապաշտական դամբաններից, որոնցով շատ հարուստ
է Ձաղալուն, այստեղ կայ նաև քրիստոնէական ընդարձակ գե-
րեզմանատուն և մի եկեղեցու հիմնապատեր:

¹⁾ Տես պատմական տեսութեան մէջ:

նաչխարերից մինի վրայ կարդացւում է.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Միրզահիր կողակից... որդի տէր Աւ... Միրզա կազմող. թվին ՌՅԷ (=1628).

Գիւղը գուրկ է կանոնաւոր փողոցներից և լաւ տներից: Գիւղի միջով անցնում է Նոր-Բայազէտից դէպի Բասարգեչար տանող ճանապարհը, որ այս մասում շատ քարքարոտ է:

Գիւղից մօտ կէս կիլոմետր հեռու գտնւում է մի հինաւուրց, հրաշալի աղբիւր, սակայն գիւղացիները շատ չեն օգտւում, չմիաբանելով բերելու գիւղ, և խմում են լճի ջուրը, որ թէպէտ մաքուր է, սակայն ձկի համ ունի:

Բնակիչները Ալաշկերտի Լաթար և այլ գիւղերից են, բարոյապէս շատ ընկած: Առանց ամաչելու տղամարդիկ և կանայք միմեանցից 3—4 մետր հեռաւորութեամբ լճում լողանում են: Ընդամէնը 131 տուն են, 488 ար. 496 իգ. միասին՝ 984 հոգի: Պարաւուն են գլխաւորապէս ձկնորսութեամբ, երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Սրանց հողերը Գեօտակ-բուլաղի հողերի հետ է ցուցակագրուած:

Զաղալուից դէպի արեւելահարաւ, մօտ երեք կիլոմետր հեռու կայ մի գիւղատեղի՝ երեք կողմից բլրակներով պատած: Երկու հայկական եկեղեցիների հիմնապատեր և մի քանի խաչքարեր դեռ ևս մնում են: Մի տապանաքարի վրայ էլ քանդակուած է մի թագաւիր մարդ՝ շուրջը գրուած.

Այս է հանգիստ.

Ղըրխ-բուլախ, հնումը Վարդաշէն կամ Վարդանարակ *) (630 23' 30"—400 9' 32"). Այժմեան անունը՝ «Ղըրխ-բուլախ», որ նշանակում է Բառասուն աղբիւր, յառաջացել է այն հանգամանքից, որ գիւղում բոլորում են բազմաթիւ աղբիւրներ, որոնք սառնորակ են և գեղատեսիլ: Գիւղը տեղաւորուած է մի քարքարոտ բլրի ստորոտում, միայն առջևում տարածւում է մի ընդարձակ, գեղեցիկ դաշտավայր, որի միջով ծաւալւում է աղբիւրներից գոյացած գետակը: Բռնում է 22 դ. 90 ք. ս. տարածութիւն. գրեթէ ամբողջովին պատած շինութիւններով: Գիւղում կայ մի եկեղեցի ս. Մեսրոպի անունով. նկատելի են հին եկեղեցու, տների հետքեր: Բնակիչները հայեր են, Հին Բայազէտի Ղարաքանդ գիւղից 1830 թ. գաղթած. ընդամէնը 130 տուն. 627 ար. 578 իգ. միասին՝ 1205 հոգի: Պարաւուն են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ. նոյնպէս նաև հաւաքուծութեամբ: Ունին 1132 դ.

1) Ըստ Ստ. Օրբելեանի.

2030 թ. ս. վարելահող, 344 դ. 1440 թ. ս. արօտատեղի, 5 գ. 40 թ. ս. էլ բռնուած է ջրով, որից 3 գ. 20 թ. ս. լճի, 1 դես. ջրանցքների և 1 գ. 20 թ. ս. գետակի տակ:

Ղըրխ-բուլախ գիւղից հազիւ երկու կիլոմետր հեռու, բլրակների զոգաւորութեան մէջ կայ մի գիւղատեղի, ուր դեռ ևս մնում են մի աւեր, փոքրիկ եկեղեցի, բաւականաչափ կարմիր, մեծ խաչքարեր, քառանկիւնի տապանաքարեր և մի մոխրակոյտ: Գիւղում կայ երեք աղբիւր, որոնցից մինը խողովակներով բերուած է հեռուից: Ուշագրաւ է, որ դաշտերում փոքրիկ աւազաններ են շինուած եղել, ուր հաւաքուել է այս աղբիւրների և անձրևի ջուրը՝ արտերը ջրելու համար գործադրելու:

Խաչքարերի տապանաքարերից ուշագրաւ են.

2ԽԶ Թուին (=1297 թ. Բ.). Խնա Այ. իշխնին Գրիգորոյ ես Տաշուրակա որդի բազում ճահի տր կանգնեցի զխաչս ինձ և ամուսնուն իմոյ Թամաթոյ ի փրկութեան հոգոց մերոց զի էաք անգաւակ. որք երկիրպագէք յաղաթս յիշեցէք:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Թվին ԶՂԲ (=1543 թ. Բ.) կամաւքն Այ մեք որդիքս Ոսկանայ Տր Գրիգորո Սուլթանս Աղէս կանգնեցաք սբ խաչս տր Վարդանիսին իւր կողակից Արէվին. Ած ողորմի ամէն.

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Ես Սարգիս էրէց կանգնեցի զխաչս հոգւոյ իմ և կողակցին իմոյ Մէլիք Խաթունին: Դ. որդիքն իմ փոխեցան ի Բս. Աւետարանի հրամանք է. ամէն ցաւէ փախացկ պիտի. մահովն տեսանք փախաց ապրէց. մնածն մեռաւ: Աս բաւ է իմաստնոց. ի Թուին Հայոց ՌԱ. (=1552 թ. Բ.)

Մի տապանաքարի վրայ.

Ես Ղամարս հանգուցի տապանս կենայալքցին իմոյ Պրատիրին հայր իւր Քիրիզորին. թվ. ՌԾԵ (=1606 թ. Բ.):

Մի ուրիշ գերեզմանաքարի մէջ տեղում քանդակուած է մի քահանայական գաւազան և գրուած է.

Այս է հանգիստ տր Սահակին. թվ. ՌՃԲ (=1713 թ. Բ.)

Նոր Ղըրխ-բուլաղի և այս գիւղատեղու միջև դտնուում է մի

ուրիշ գիւղատեղի ևս, Աղբրի իտարապա անունով, ուր նոյնպէս կայ մի աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար, որոնցից երկուսի վրայ կան հետեւեալ տապանագրերը.

Կամաւբն Այ ես Աղաբէկ կանգնեցի զխաչս. թվ. Զ
(=1451).

Ես սարգաւակ Դաւիթս Աղաջան որդ դեղս կանգնեցի խաչս հոգոյ իմոյ:

Կըզըլ-Քուլաղ կամ Չախըրլու. (630 21' 30"—40° 10' 7").—
Փռուած է գեղեցիկ հարթութեան վրայ և բռնում է 14 դ. 1392
բ. ս. տարածութիւն: Գիւղը իւր առաջին անունն ստացել է այն
հռնգամանքից, որ ունի մի յորդ և յստակ աղբիւր: Սա անցնում
է մի կիսաւեր, Բէթղէհէմ անունով եկեղեցու աւազանի տակով,
այնպէս որ ժամանակին մկրտութիւնը հէնց այս ջրի մէջ է կա-
տարուել: Մի քիչ անցնելով՝ այս աղբիւրը դարձնում է ջրաղաց-
ներ: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 192 տուն, 685 ար. 664 իգ.
միասին՝ 1349 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 174 դ. 1684
բ. ս. վարելահող, 717 դ. 2136 բ. ս. արօտատեղի:

Քեարքի-բաշ. (630 20' 20"—40° 11' 40").—Մի փոքրիկ, ան-
նշան գիւղ է, Գիլլի լճակի մօտ. բնակիչները շիա թուրքեր են,
36 տուն. 167 ար. 139 իգ. միասին՝ 306 հոգի: Պարապմունքը
նոյնն է:

Վանլի-Ալլահգօրդի.—Գտնւում է Սեանայ լճի արեւմտեան կողմը
և տեղաւորուած է մի անանուն սարի լանջին: Այստեղ կայ մի
աւեր եկեղեցի և մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր դեռ ևս
մնում են մի քանի խաչքարեր և բաւականաչափ քառանկիւնի և
օրօրոցաձև գերեզմանաքարեր: Տապանագրերից կարդացւում են
հետեւեալները.

Մի օրօրոցաձև գերեզմանի վրայ.

Թվին ԶՂԹ (=1550). Այս է հանգիստ մէլիք Թոնին,
որ է որդի Ա...սքին որ ՂԱ հասակի փոխեցաւ ի Քս:

Մի խաչքարի վրայ.

Մը խաչս բարեխաւս Սմբաթ... որդի է վալին. թվին
Ռձն (=1691 թ. Ք.):

Այս է հանգիստ Շահումին կողակից Մկրտչին. թվին
Ռձն (=1696 թ. Ք.):

Մի ուրիշ գերեզմանաքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Ատիսին որ է տարի առաջնորդ է
կացեալ գեղոյս:

Գիւղի այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են. 64 տուն, 226 ար. 219 իգ. միասին՝ 445 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է:

Սուբբոտան.—(63°20'50"—40°7'2").—Մի աննշան գիւղ է, թրքարնակ, 58 տուն, 193 ար. 175 իգ. ի միասին 368 հոգի պարագմունքն էլ նոյնն է: Հողերն առանձնապէս չափուած չեն, այլ հաշուած են Գեօտակ-բուլաղի հողերի հետ:

Քէֆլու.—Բլրակների մի երկար շղթայ ձգւում է Ղըրբուլաղից դէպի արեւելահարաւ և գնում հասնում է Ալա-գեօլլար լճին: Այս բլրակները Տաշքինտ գիւղի մօտերքում մի կիսաշրջան կազմելով՝ առնում են Զօդի քամու առաջը. հէնց այստեղ հիմնուած է Քէֆլու գիւղը: Առջևում տարածւում է մի ընդարձակ դաշտավայր, որի միջով հոսում է մի վտակ, որ ձմեռը կտրւում է. գիւղացիները ստիպուած են լինում ձիւնը հալել և գործածել: Գիւղը իւր անունը ստացել է այն հանգամանքից, որ գեղեցիկ դիրք և տեսարան ունենալով՝ քէֆ անելու տեղ է եղել: Բնակիչները շիա-քրդեր են. 27 տուն, 96 ար. 82 իգ. միասին 177 հոգի: Պարագմունքը նոյնն է:

Տաշքինտ.—(63°27'23"—40°7'26").—Տեղաւորուած է մի քարքարոտ բլրի գագաթին, որի առջևից հոսում է մի գետակ: Բլրի գագաթին նկատելի են մի ամրոցի հետքեր, իսկ ստորոտում՝ կան 15—20 բնական և արհեստական քարայրեր, որոնցից մինն այնքան մեծ է, որ իրրեւ ձիթահանք է ծառայել, ինչպէս երևում է մինչև այժմ էլ նրա մէջ մնացած ձիթահանքի ահագին քարից: Միւս քարայրերը հաւանականօրէն բնակարան են եղել, որովհետև նրանց մէջ կան թոնիրներ:

Հնումը այս գիւղը կոչուել է Բրդի-ալըք, և այստեղ զեռ ևս մնում են երկու հայկական եկեղեցիներ: Սրանցից մինը, որ փոքր է և ունեցել է գաւիթ, գտնւում է գիւղի մէջ. սագաշէն է, սե, տաշած, մասամբ և անտաշ քարով շինուած: Անսիւն է, անխորան և միակ դռան կամարակալ բարի վրայ երկաթագրով արձանագրուած է.

Կամաւն Աստուծոյ, յաշխարհակալութեան Աբաղայ խանին և յիշխանութեան մեծին Հասանայ՝ մեք որդիք հայր Անանիայ՝ անարժան քահանայ Ստեփաննոս և երեք եղբարք մեր Զունիաթ, Սասուն և Վահրամ շինեցաք զեկեղեցիս սուրբ Աստուածածնայ և զժամատունս ի հալալ արդեանց, ի փրկութիւն հոգւոց մերոց. և ի վայելումս զաւակաց մերոց: Աղաչեմ, ժառանգաւորք, և սպասաւորք եկեղեցւոյս յիշեցէք ի սուրբ աղաւթս ձեր:

Նոյն դրան աջ կողմին.

Յանուէն Աստուծոյ ես Մամբան Գրիգորոյ՝ զԶորի ջաղացն, զՃալի հողն, Ստեփաննոսի ջաղացադրան խոտատեղն, սուրբ Աստուածածնիս տուաք. Ստեփաննոս սահմանեաց ճրագալուցի յայտնութեան Գ. Ժամն պարոն Հասանայ, որ խափանէ դատի ի Տեառնէ:

Այս եկեղեցու առջև կանգնած է մի խաչքար, որի վրայ գրուած է.

Թվ. ՆՂԵ (=1046 թ.) ես Գրիգորս Քարամի ¹⁾ որդի կանգնեցի զխաչս:

Եկեղեցու աջ կողմում, փոքր ինչ հեռու, միմեանց կից կանգնած են մի մեծ և երկու փոքր սև խաչքար, մեծի վրայ գրուած է.

Սբ խչս բարեխաւս Ատիպէկին. Անանիայ կաղմոդ խչիս. Թվ. ՌՂԸ (=1559).

Այս խաչքարի յետևում՝

Կմէն Այ ես Պալիս կանգնեցի խաչերս յիշատակ հաւրն իմ Գոկին որդոյն Ատիպէկին. Թվին ՌՂԸ.

Ձախ կողմի փոքր խաչի վրայ.

Սբ խաչս բարեխաւս Գոկին. Թվին ՌՂԸ.

Նոյն խաչի յետևում.

Սբ խչս բարեխօս հօրն իմոյ Պալին եւ մաւրն իմոյ Հուռումսինին յիշեցէք ի Քս. ի Թվին Հայոց ՌՃԺԵ (=1666).

Եկեղեցու աջ կողմի պատին կից կանգնած է երկու մետրանոց մի սև խաչքար, որի վրայ գրուած է.

Ած ողորմի պր Ղատումճանին. ՌԺԶ Թվ. (=1567):

Սրա մօտ կայ մի փոքր խաչքար՝

Ած ողորմի պր Խանպէկին ամէն. Թվ. ՌԾԶ (=1607):

Այս երկու խաչքարի յետևում կայ մի օրօրոցաձև խաչքար. որի արևելեան ճակատին քանդակուած է մի արծիւ՝ ճանկերի մէջ մի գառ բռնած: Տապանաքարի հիւսիսային երեսին քանդակուած է մի զինուած մարդ՝ ձիու մօտ կանգնած. մի մարդ էլ զինու գաւը ձեռին, մի քիչ հեռու՝ Թռչուններ և եղջերուներ. Հա-

¹⁾ Քարամ կամ առաւելապէս Քերիմ անունը Սենե-քերիմ անունան կրճատումն է, որ այժմ էլ շատ գործածական է:

բաւային երեսին՝ մի խաչ, մի մարդ, թառածելիս, մօտն էլ հաց
և մի ուրիշ մարդ՝ ձեռին գաւ բռնած: Վերեւում գրուած է.

Այս է հանգիստ Գուլապին թվ. Ռ (=1551).

Եկեղեցու առջև կանգնած մի ուրիշ խաչքարի վրայ կար-
գացւում է.

Ած ողորմի Մաղաքին: Ավ. ես Ամիրպարս կանգնե-
ցաք խչերս բարեխաւս եղբարցն իմոց Մաղաքին Անտի-
պարին:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ.

Ավ ես Տէր Զազարէս կանկնեցի զխաչս բարէխաւս
հաւրն Տր Մէլքյսէթ քհնին եւ մաւր իմ Շահնապին եւ
որդոցս:

Մի ուրիշ, օրօրոցաձև տապանաքարի վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ Աւաքին, որ է որդի Բարսեղ քհնին:

Միւս եկեղեցին գտնւում է գիւղի արևելիան ծայրում: Սա
ևս սագաչէն է, սև քարով շինուած, անսիւն և անխորան, միայն
հիւսիսային պատի մէջ բացւում է մի դուռն, որ տարել է դրսււմ
շինուած և այժմ կործանուած խորանը: Ունի միայն մի դուռ, ^և
որի կամարակապ քարի վրայ արձանագրուած է.

Կաման Աստուծոյ ի հայրապետութեան տէր Գրի-
գորոյ, յիշխանութեանս Հասանայ և Մամբանայ և Գրիգո-
րոյ և Ասիէին մեր միաբան եղբարքս Ուհան, Սարգիս
և Ոհանէս և ամուսինք մեր շինեցաք զկաթուղիկէս ի
փրկութիւն հոգւոց մերոց:

Նոյն եկեղեցու պատի մէջ ամրացրած է մի խաչքար՝ հե-
տեհալ արձանագրութեամբ.

Թվ. ՆԿ (=1011) ես Յոհաննէս կանգնեցի զխաչս:

Մի ընդարձակ գերեզմանատուն ընկած է գիւղից դուրս.
խաչքարերի մեծագոյն մասը կոտորուած է. տապանաքարերը տա-
րուած են շինութիւնների վրայ գործադրելու: Այժմեան գիւղի
տների մեծագոյն մասը կիսագետնափոր զխատներ են, նոր նոր
շինուում են կանոնաւոր սենեակներ, և գիւղը բլրի գագաթից
իջնում է դէպի ստորոտը, հարթ, գեղեցիկ տեղը: Բնակիչները
շիա թուրքեր են Ղազախի Ալի-բակլի և Գըղըլ Հաճըլը գիւղերից
գաղթած: Ընդամէնը 221 տուն են, 426 ար. 370 իգ. միասին՝
976 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահու-
թեամբ: Սրանց ունեցած հողը ցուցակագրուած է Հուսէին-ղուլի

աղալուի հողերի հետ: Հողը սեահող լինելով, անձրևային տարիներին հացահատիկների ցողունը սաստիկ բարձրանում է՝ ի հնաս հասկի, իսկ երաշտ ժամանակ այրում: Սաստիկ քամի շարունակ փչելու պատճառով ցուրտը շատ անգամ տանում է բերքը, կարկուտը խփում, մուկը կտրում,—այնպէս որ գիւղացիների դրութիւնը այնքան էլ նախանձելի չէ: Այստեղի կանայք շատ լաւ գորգեր և կապերտներ են գործում:

Շորջալու կամ Նոր-Քեթի. — (63°30'25" — 40°6'47"). — Թրքարնակ մի աննշան գիւղ է, ուր նոյնպէս կայ մի աւեր եկեղեցի, որի խորանի մօտ մի խաչքարի վրայ գրուած է.

«Սուրբ նշանս Շահում աղին է»:

Մի ուրիշ խաչքարի վրայ էլ՝

Սուրբ խաչս բարեխաւս Մաթոսին և կողակցին:

Դրսում մի խաչքարի վրայ.

Այս է հանգիստ Փիրիմին:

Շորջալու գիւղի միջով անցնում է Գիւլի գետը: Բնակիչները թուրքեր են 86 տուն. 372 ար. 349 իգ. միասին 721 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. սրանց հողերն էլ հաշուած են Հուսէին-դուլի-աղալուի հողերի հետ:

Սարի-Եաղուր. (63° 28' 15" — 40° 10' 2"). — Տեղաւորուած է մի բլրի լանջին, առջևից, ձորի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Քեթի-սարից և անցնելով Կայա-Բաշի գիւղի առջևով՝ թափում Մազրա-գետի մէջ:

Գիւղը ուշադրութեան արժանի ոչինչ չունի:

Բնակիչները շիա թուրքեր են. 84 տուն, 315 ար. 270 իգ. ընդամենը 585 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Չախրըլու կամ Ղըզըլ-բուլաղ. (63° 21' 30" — 40° 10' 7"). — Վերջին անունը՝ Ղըզըլ-Բուլաղ (ոսկի աղբիւր) գիւղն ստացել է այն սառնորակ աղբիւրից, որ բղխելով Բեդղեհէմ կոչուած այժմ կիսաւեր եկեղեցու մօտից՝ անցնում է նրա աւազանի տակով, այնպէս որ մկրտութիւնը հէնց այդ ջրի մէջ են կատարել: Աղբիւրը շատ յորդ է և մի քանի ջրաղացներ է դարձնում: Գիւղը բռնում է 14 դ. 1392 թ. ս. տարածութիւն, որից 12 դ. 720 թ. ս. գտնւում է շինութիւնների տակ: Բնակիչները շիա թուրքեր են. 192 տուն. 685 ար. 664 իգ. ի միասին 1349 հոգի: Պարապմունքը երկրագործութիւնն ու անասնապահութիւնն է: Ունին 1741 դ. 1684 թ. ս. վարեւահող, և 717 դ. 2136 թ. ս. արօտատեղի:

Կայա-պաշի. ($62^{\circ} 14' 35'' - 40^{\circ} 35' 10''$)—Հրաշալի դաշտավայրի վրայ բարձրանում է մի ընդարձակ բարաժայռ, որի հարթ գագաթին զետեղուած է Կայա-պաշի գիւղը: Դաշտի միջով, գիւղի առջևից ոլորապտոյտ հոսում է Քէթի գետը, որ այս գիւղին ևս ջուր է մատակարարում, որովհետև գիւղում ոչ մի աղբիւր չկայ:

Գիւղի տները կիսագետնափոր են և միայն այժմ շինւում են կանոնաւոր սենեակներ: Բնակիչները շիա այրումներ են, Փամբակի Հալլաւար գիւղից գաղթած: Ընդամենը 38 տուն են, 109 ար. 110 իգ. միասին՝ 219 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Հուսէին-ղուլի-Աղալու. ($63^{\circ} 29' 10'' - 40^{\circ} 11' 5''$).—Զետեղուած է մի դաշտավայրի վրայ, որի միջով հոսում են Քէթի և Ղարաղոյլի գետակները: Մի հայկական եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչքարեր, որոնց մեծագոյն մասը կտրատուած է, ցոյց են տալիս, որ հնումը հայոց գիւղ է եղել, թէպէտ և անունը յայտնի չէ:

Այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են՝ 105 տուն, 408 ար. 370 իգ. միասին՝ 778 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Կոշա-քուլաղ. ($63^{\circ} 27' 20'' - 40^{\circ} 10'$).—Մի փոքրիկ, աննշան գիւղ է, որ իւր անունը ստացել է երկու (զոշա) աղբիւրի մօտ լինելու պատճառով: Բնում է 4 դ. 1920 թ. ս. տարածութիւն: Բնակիչները շիա քրդեր են, 26 տուն, 130 ար. 132 իգ. միասին 262 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ: Ունին 731 դ. 1632 թ. ս. 5 դ. 672 թ. ս. խոտատեղի և 68 դ. 880 թ. ս. արօտատեղի:

Մեծ Ղարաղոյնլու. ($63^{\circ} 31' 25'' - 40^{\circ} 9' 24''$).—Թրքաբնակ մի աննշան գիւղ է, որի մէջ կայ մի աւեր եկեղեցի, իսկ մօտի բլի վերայ մի գերեզմանատուն, ուր կան մի քանի խաչքարեր հետևեալ տապանագրերով.

Այս է հանգիստ Խուդանի որդի պարոն Իւանին. թվ. ՌՃԻԷ (=1678 թ. Բ.)

Շնորհիւն Առտուծոյ ես տէր Մովսէս. բէյ և աղա գիւղիս. միաբան կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս տէր Սահակին, հաւրն իւրոյ Միւր Հաւրային, թոռն Իսրայէլին. յիշեցէք ի Քրիստոս:

Միւսոյն խաչի արևմտեան երեսին.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Սահակ կազմողին. թվին ՌՃԻԷ (=1698 թ. Բ.)

Այժմեան բնակիչները թուրքեր են. 71 տուն, 248 ար. 258 իգ. միասին 506 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Ղարաղոլիւնու Փոքր.—(63° 30' 15"—40° 9' 10"): Մի փոքրիկ աննշան գիւղ է, 28 տուն թուրք բնակչով, 140 ար. 113 իգ միասին 253 հոգի:

ՄԱԶՐԱՅԻ ԳԻԻՂ. ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Մեծ-Մաղրա.—(63° 25' 45"—40° 13' 10").—Տեղաւորուած է գեղեցիկ հարթութեան վրայ, համանուն գետի ափին: Բռնում է 15 դ. 864 ք. ս. տարածութիւն: Այժմ համանուն համայնքի կենտրոնական գիւղն է. կան մի երկու կանոնաւոր տուն, մնացածները շատ հասարակ են:

Հնումը Մաղրան եղել է մելիքանիստ, այստեղ 1601 թ. Մելիք Շահնազարը հիւրնկալել է Շահ-Ապասին և նրանից մելիքութեան պաշտօնի մէջ վերահաստատուել:

Նախկին շինութիւններից մնացել են մատրան և մի եկեղեցու հիմնապատեր, հարիւրից աւելի խաչարձաններ՝ մասամբ ցրուած, մասամբ էլ խմբուած մի ընդարձակ գերեզմանատան մէջ:

Գիւղի արեւելեան ծայրում, ուր երբեմն բարձրացել է մի փոքրիկ մատուռ, դեռ ևս կանգուն է մի հազարամեայ սև խաչքար՝ 3 մետր բարձրութեան, և 1,25 մետր լայնութեան, կրելով հետեւեալ արձանագրութիւնը.

ՅԼ (==881) թուականութեանս տանս Հայոց ես Գրիգոր Ամիր Ներսէհ և տանս Սիւնեաց և Աղուանից իշխան կանգնեցի սուրբ Նշանս աւգնականութիւն հաւատացելոց, որք երկրպագէք սուրբ խաչին Քրիստոսի զիս յաղաթս յիշեցէք:

Այս խաչքարի մօտ կայ մի ուրիշ, հասարակ խաչքար՝ վայր ընկած, որի մէջքին գրուած է.

Ես Ամիրդատս կանգնեցի տապանս հաւր իմոյ Գորգայ, մաւր իմոյ Մամշահի: Ով կարդէք յաղաթս յիշեցէք:

Եկեղեցին գտնուում է գիւղի հարաւային կողմում, այժմ կիսաւեր՝ իբր յարգանոց է ծառայում: Այնտեղ մնում են միայն հետեւեալ երկու արձանագրութիւնները.

Արևմտեան պատի մէջ ամրացրած մի խաչքարի վրայ.

Որդիք Փիրհամզին կանգնեցաք խաչերս բարեխաւս ծնողաց մերոց. Աստուծով. եղբարքս Սպտիս, Եղիշայ

քահանայս, Կոստանդ, Աղաբէկ. թվ. 22Ը. (=1539 թ. Գ.).

Հարաւային պատի մէջ ներքուստ ամրացրած մի խաչքարի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ ես Միրզաճան կանգնեցի սուրբ խաչս բարեխաւս Տէրունի քահանային, որ էր սա տէր տանս Գեղամայ:

Այս եկեղեցու մօտ կան մի քանի խաչքարեր, որոնցից մի-նի վրայ կարդացուած է.

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս բարեխոս մեծ իշխան Մէլիք-Բէգին. հարազատի հանգուցեալ Հախնազարին. յամի նեղութեան Շահթահմազին: Սա փոխեցաւ առ Քրիստոս արհի եպիսկոպոս Տէր-Մէլքիսէթին ձեռամբ:

Գերեզմանատունը տարածուած է գիւղի հիւսիս-արեւմտեան կողմը: Տապանաքարերը մեծ մասամբ խաչքարեր են, կանգնեցրած քառանկիւնի մեծ քարերի արեւմտեան կողմը: Տապանաքերից ուշագրաւ են այստեղի մելիքական տան անդամներինը.

Մի մեծ, գեղեցիկ խաչքարի վրայ.

Ի թվին Հայոց Ռիէ (=1578). կամաւն Աստուծոյ մեք հինգ եղբարքս, ես, պարոն Մէլիք-Շահնազարս, Մայիլ պկս, Տաթլու պկս, Միրզայ պկս, Մելքում պկս, և մայր մեր Խանում Աղէս կանգնեցաք զխաչս բարեխոս հաւրն մերոյ Մէլիք էլիկ¹⁾ պկին.

Սրա մօտ կայ մի խաչքարի պատուանդան, իսկ խաչքարը չկայ: Գեր. Սմբատեանի ասելով սա եղել է մէլիք Շահնազարինը, գիւղացիները վերցրել, ով գիտէ ինչ բանի վրայ իբր քար գործածել են. ես շատ հարց ու փորձ արի, շատ որոնցի, բայց չգտայ: Գեր. Սմբատեանի ասելով սա կրել է հետեւեալ տապանաքիւրը.

Այս է հանգիստ պարոն Մէլիք Շահնազարին. որ էր սա տէր և իշխան երկրիս Գեղամայ. մեծաշուք և աստուածասէր իշխան էր սա. բարւոք ծերութեամբ փոխեցաւ առ Քրիստոս ի թագաւորութեան Շահապասին. թվին ՌԾԷ (=1606 թ.):

Սրա մօտ մի ուրիշ գերեզմանաքար կայ՝ որ յայտնուած է.

¹⁾ Նկատելի է, որ անունը ջնջուած է, և նրա տեղը էլիկ փորագրուած:

Այս է հանգիստ պարոն Նաւրի պէկին որդի պարոն Մէլիք Շահնազարին, որ անողորմ մահուամբ փոխեցաւ առ Քս. և եթող դառն սուգ:

Սրա մօտ՝

Այս է հանգիստ մէլիք Քամալ պկին, որդի մէլ. Շահնազարին. թվ. ՌՀ (=1621):

Սրան կից կայ մի ուրիշ գերեզմանաքար՝ հետեւեալ տապանազրով.

Այս է հանգիստ Գիշիխանին, կողակից Աւրի պկին, հարս մէլիք Շահնազարին ՌՀ թվին (=1621 թ.):

Մեծ Մազրայի այժմեան բնակիչները շիա և սիւննի թուրքեր են, մօտ հարիւր տարի առաջ Ղազախի և Ղարաբաղի գիւղերից գաղթած. ընդամենը՝ 205 տուն, 938 ար. 904 իգ. միասին 1842 հոգի: Այստեղ է բնակւում այս գաւառի շիաների զազին, որի ջանքերով այժմ շինւում է մզկիթ: Ութ տարուց ի վեր էլ այստեղ բացուած է պետական միդասեան դպրոց: Բնակիչները պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Գովուած է այստեղի ցորենը: Ունին 2365 դ. 536 ք. ս. վարեւահող, 199 դ. 795 ք. ս. խոտատեղի և 827 դ. 1460 ք. ս. արօտատեղի:

Այստեղի կանայք ևս գործում են կապերտներ և գորգեր:

Փոքր Մազրա.—(63° 23' 8"—40° 15' 40"). Տեղաւորուած է մի հարթութեան վրայ, որի միջով անցնում է Գէօգ-սու (կապոյտ-ջուր) գետակը: Բռնում է 29 դ. 400 ք. սաժէն տարածութիւն: Վիւղում կայ մի կիսաւեր, անսիւն եկեղեցի առանց մի որևէ արձանագրութեան: Այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են, Բորչալուից եկած, 147 տուն, 947 ար. 711 իգ. միասին 1658 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 1366 դ. 1372 ք. ս. վարեւահող. 310 դ. 480 ք. ս. խոտատեղի և 1161 դ. 1368 ք. ս. արօտատեղի: 3 դ. 2140 ք. սաժէն էլ բռնում են ջրանցքները:

Սուլթան-Ալի-Աբշլաղի կամ Աբշլաղ.—(63° 30' 5"—40° 16' 23"). —Մի աննշան, թրքաբնակ գիւղ է, որ բռնում է 4 դ. 1740 ք. ս. տարածութիւն: Ունի 77 տուն բնակիչ 213 ար. 209 իգ. ի միասին՝ 422 հոգի: Պարապում են յոյն է: Ունին 1026 դ. 1400 ք. ս. վարեւահող, և 779 դ. 1240 ք. ս. արօտատեղի: Զարգացած է, մանաւանդ, անասնապահութիւնը:

Շիշ-Կայա.—Ղարա-Դաղ, Շիշ-Կայա, Մառալ-Դաղի և Ղոճա-Դաղ սարերը կիսաշրջան են կազմում, և ընդգրկում Շիշ-Կայա գիւղը,

որի միջով հոսում է մի գետակ, սկիզբն առնելով Շիշ-Կայա սարից: Գիւղում կայ նաև մի յորդ աղբիւր: Գիւղը իւր անունն ստացել է մօտակայ սարից, իսկ սա այսպէս է կոչուել, որովհետև գագաթին բարձրանում է մի սուր, շշի նմանութեան ժայռ: Գիւղի մէջ կայ մի մեծ բլուր, որի վրայ նկատելի են շինութեան հետքեր. տեղացիները դրան «ղարաուլ-երի» — պահակատուն են կոչում: Գիւղի առջև, մօտ 3 կիլօմետր տարածութեամբ, մինչև լճափը ձգւում է մի գեղեցիկ դաշտավայր, ուր կայ մի կիսաւեր փոքրիկ եկեղեցի: Սրա մէջ կայ մի մեծ խաչքար եղծուած տապանագրով, որից որոշեցի միայն 2 (1251) թուականը: Մի մեծ եկեղեցու հիմնապատեր էլ մնացել են գիւղի մէջ. սրա շուրջը դեռ ևս կանգնած են մի քանի խաչքարեր՝ Ժ2 դարից:

Գիւղի գրեթէ կենտրոնում, հրապարակի մէջ տեղում բարձրանում է մի սիւն, որի վրայ գտնւում է երկու դաստակ, մինը դէպի հարաւ՝ միւսը դէպի հիւսիս դարձրած, սրանց ներքև ծածանում է մի դրօշակ: Սա Ալիի ձեռքի նշանակն է համարւում և այստեղ են խմբւում գիւղացիները միասին աղօթելու, որովհետև մզկիթ չունին: Բնակիչները շիա այրում են, յայտնի չէ թէ երբ են գաղթել այստեղ. ընդամէնը 140 տուն են, 520 ար. 521 իգ. միասին՝ 1041 հոգի: Պարապում են անասնապահութեամբ և երկրագործութեամբ:

Քեասաման.—(630 23' 50—400 17' 25").—Ընկած է Գէօյ-սու լեռան ստորոտում, համանուն գետի ափին: Մի փոքրիկ, անշան գիւղ է, որ բռնում է 11 դ. 1250 ք. ս. տարածութիւն: Բնակիչները շիա թուրքեր են Ղազախի համանուն գիւղից գաղթած. ընդամէնը 85 տուն, 359 ար. 354 իգ. միասին՝ 713 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 680 դ. 1450 ք. ս. վարելահող և 471 դ. 1150 ք. ս. արօտատեղի:

Գէօյ-սու.—Բրդաբնակ մի փոքրիկ գիւղ է Շիշ-Կայա լեռան ստորոտում, համանուն գետակի ափին, հիմնուած է մօտաւորապէս 15 տարի առաջ: Բնակիչները գաղթել են Երևանի գաւառի Ղարա-սու գիւղից. ընդամէնը 23 տուն են, 121 ար. 112 իգ. միասին՝ 233 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Օղրուշա.—(630 26' 40"—400 17' 10").—Տեղաւորուած է համանուն լեռան ստորոտում, որից և ինքը ստացել է իւր անունը. իսկ վերջինս այդպէս է կոչւում, որովհետև նրա վրայ շատ «օղ-րի» — գողեր են ապաստանում: Գիւղի միջով անցնում է մի գետակ՝ Օղրուշա լեռից սկիզբն առնելով: Գիւղը բռնում է 7 դ. 1632 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղում դեռ ևս մնում են հայկական

մի եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչարձաններ: Բնակիչները շիա թուրքեր են. 134 տուն, 522 ար. 511 իգ. միասին 1033 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1594 դ. 123 ք. ս. վարելահող և 221 դ. 211 ք. ս. արօտատեղի:

Ինակ.—(630 31'—400 14' 25").—Տեղաւորուած է համանուն լեռան լանջին, և բռնում է 6 դ. 256 ք. ս. տարածութիւն: Գիւղն այսպէս է կոչուել որովհետեւ այդ լեռան վերայ ինակ մառար, էգ (կով) եղջերու շատ է եղել: Գիւղի միջով անցնում է մի փոքրիկ վտակ: Գիւղում կայ մի աւեր, հայկական եկեղեցի: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 84 տուն, 261 ար. 259 իգ. միասին՝ 520 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Ունին 1249 դ. 1472 ք. ս. վարելահող և 1369 դ. 1510 ք. ս. արօտատեղի:

Զօղ.—(630 31' 40"—400 12' 5").—Հնումը կոչւում էր Սոտ կամ Սոթք, հաւանօրէն «սակս հանապազորդեան բքոց և դառնաշունչ օդոցն» ըստ Օրբելեանի: Սա այս վիճակի գլխաւոր և անուանատու աւանն է եղել և մինչև անգամ ԺԶ դարի (1578 թուին) մի յիշատակարանում «մայրաքաղաք» կոչուել: Այստեղ բնակող Սողացի տոհմը ազգային բանակին միայն 50 մարդ է տուել, հետևապէս և՛ փոքր տոհմ է եղել: Վիճակը այս տոհմի անուամբ. Սողէից գաւառ ևս կոչուել է, ինչպէս նաև «Արսից գաւառ», գուցէ բաղմամբիւ արտեր ունենալու պատճառով, որովհետեւ մի ընդարձակ, գեղեցիկ դաշտավայր է ներկայացնում:

Զօղ գիւղը, 20 դ. 1179 ք. ս. տարածութեամբ, փռուած է մի դաշտավայրի վրայ և երեք կողմից շրջապատուած է լեռներով, որոնցից շարունակ փչում է քամի: Գիւղի միջով հոսում է մի գետակ, որ սկիզբն է առնում Ռմբասար լեռից: Գիւղի մէջ կայ մի բլուր, հարթ գագաթով, որի վրայ այժմ կանգնած է միայն մի խաչքար, հետեւեալ տապանազրով:

Ես Ազիրս կանգնեցի զխաչս յիշատակ ինձ և ամուսնուս Աղաւնիս. թվին 2ԻԳ (=1274):

Գիւղի կենտրոնում գտնուում է հայկական մի կիսաւեր եկեղեցի և սրանից փոքր ինչ արեւմուտք՝ մի ընդարձակ գերեզմանատուն:

Եկեղեցին սրբատաշ քարով շինուած օրօրոցաձև մի շէնք է, չորս սիւներով և ռոմանական կամարներով: Ունի երկու խորան: Շինուած է 1276 թուին, ինչպէս վկայում է հարաւային պատի վրայի արձանագիրը.—

Ի թագաւորութեան Ապաղին, կաթողիկոսութեան Տէր Ստեփաննոսի, և պարոնութեան Հասանայ, աւգնա-

կանութեամբ ամուսնոյն իմոյ Մամբանայ, ես անարժան-
Առաքելս շինեցի զեկեղեցիս յիշատակ ինձ և ամուսնոյն
իմոյ և զաւակաց մերոց և ծնողաց մերոց:

Եկեղեցու մէջ, հիւսիսային պատում, աւագանի մօտ կայ մի
կամարակապ, բոլորած և ներսանկուածք, ուր դրուած մի քա-
ռանկիւնի գերեզմանի վրայ կարդացուած է.

Այս է հանգիստ Ղուկաս վրդապետին, Գանձասարու
առաջնորդ թվին ՌՂԶ. (=1647).

Այս գերեզմանի մօտ, պատին կից կանգնեցրած են երեք
խաչքարեր, որոնց վրայ գրուած է.

Ա.-ի վրայ. Աստուած ողորմի Տէր Սահակին.

Բ.-ի վրայ. Աստուած ողորմի Ամիր Սուլթանին.

Գ.-ի վրայ. Աստուած ողորմի Ռստակէսին:

Եկեղեցու հարաւային պատին կից դրուած են մի քանի հին
խաչքարեր՝ որոնցից երկուսի վրայ կան հետեւեալ տապանագրերը.

Աստուած ողորմի Թէոդորոսին: Կամաւն Աստուծոյ
մեք Տէրունս եղբարքս իմ Վարդանէսն վաստակեցաք խա-
չերս բարեխաւս ծնողաց մերոց թվ. ՁՂԶ (=1547).

Աստուած ողորմի Շահգաղին թվ. ՁՂԹ (=1550):

Գերեզմանատանը եղած տապանքարերից ուշագրաւ են
երեք կոթողները՝ իրենց գեղեցիկ շէնքով և 2 խաչքար՝ իրենց
մեծութեամբ:

Այս երեք կոթողներից երկուսը այժմ տեղափոխուած
են Կովկասեան թանգարանը, իսկ մինը՝ այդ տեղափոխման միջո-
ցին կոտրուել է:

Սրանցից առաջին խաչքարի վրայ գրուած է.

Կամաւն Աստծոյ ես Յակոբս կնկցի զսրբ խաչա-
բրիսս ծնողացն իմ Իպային Անհային. թվ. ՌՁԷ (=1638).

Բ. խաչքարի վրայ.

Շնորհօքն Աստուծոյ ես այտին Պալասանս Դաւլաթ
բէկս ածպաւս ծառայք Աստուծոյ կնկցուցաք սրբ
խաչս բարեխաւս ծնողաց մերց Քամալին եւ Փարին,
Սոլտանին, Մանպուրին. թվին ՌՃԲ (=1653).

Գ. խաչքարի վրայ.

Յանուն Աստուծոյ ես Ուլուխանս, ես Սալքուտս, ես

Գասպարս որդի տր Մելիքսէթին կանգնեցուցաք սրբ խաչս բարեխս տր Մելիքսէթին, կողակցին Իլբումին Պապին Ղասոււմին թվ. ՌՃԲ (=1653).

Դ. խաչքարի վրայ.

Ես մեղապարտս չարագործ Ջոհրապս կանգնեցի զխաչերս. ով կարգէք մեզ ողորմած լերուք. եւ հարսնեւրուն իւրեան Շփոյսիմին և Խասլարինդին:

Չորս արշին բարձրութեան և երկու արշին լայնութեան մի խաչքարի վրայ:

Կամաւն ամենակալին Աստուծոյ ես Միրաննէս (?) կանգնեցի զխաչս իշատակ հաւր իմոյ Ասնաւորին. իշեցէք Դ Գրստ. թվին ՌՃԼԳ (=1684).

Մի վայր ընկած խաչքարի վրայ.

Շայոց թուին ՌԺԷ (=1568). Փաթշահութեան Շահ-թահմազին կանգնեցաք խաչերս փրկութեան հոգւոյն Ուլուբէկին իւր աւրհնեալ ննջեցելոցն ձեռամբ պարոն տր Գրիգորէս եպիսկոպոսին եղբաւր որդի Մէլիք Աղայ բէկին:

Մի ուրիշ վայր ընկած խաչքարի թիկունքին.

Շնորհօքն Աստուծոյ ես Պետրոս վարդապետ, Գրիգոր եպիսկոպոս, Մելիք Միրզախանս որդիք պարոն Մէլիք բէկին, թոռն Մէլիք Պալասանին կանգնեցաք սուրբ խաչս փրկութեան հոգւոյ Ստեփաննոս Արհի եպիսկոպոսին հօր եղբօր հաւուն մերոյ, ով ընթեռնոյք յաղալթս յիշեցէք. թվ. ՌՃԾ (=1701)

Գիւղի արևելեան կողմը ձգուող ձորակում ևս նկատելի է մի ընդարձակ գերեզմանատուն, միայն այժմ փնում են մի քանի գերեզմանաքարեր՝ արտերի մէջ ընկած:

Չօղի այժմեան բնակիչները շիա և սիւննի թուրքեր են, ընդամէնը 199 տուն, 863 ար. 854 իգ. միասին՝ 1717 հոգի: Պարապոււմ են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 2049 գ. 388 ք. ս. վարեւահող, 1370 գ. 1627 ք. ս. արօտատեղի:

Չարգիբիք. (63°33'45"—40°11').—Տեղաւորուած է Մեծ Գիւնէյ լեւան լանջին՝ Գիւլլի գետի վտակներէից մինի ափին, որի վրայ մի լաւ կամուրջ է ձգուած նոյն գիւղացի մի թուրքի ծախսով: Սակայն այժմ քանդուած է: Գիւղը բռնում է 9 գ. 1200 ք. ս.

տարածութիւն, որից 8 դ. 1200 ք. ս. գտնուում է շինութիւնների տակ: Գիւղում եղել է մի հայկական եկեղեցի, որ այժմ քանդել են և տեղը կալ դարձրել. սրա մօտ կան 3 խաչքար, որոնցից մինի վրայ գրուած է.

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս Աւանէսին. թվին ԶԿԳ
(=1514 թ.):

Ուրիշ ուշագրաւ բան չկայ գիւղում: Այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են Նոր-Ֆայազետի Ղուլալի գիւղից գաղթած, 96 տուն. 487 ար. 476 իգ. իմիասին՝ 963 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ: Ունին 596 դ. 1492 ք. ս. վարելահող, 300 դ. 1088 ք. ս. արօտատեղի: Եւ որովհետեւ ցրտի պատճառով այստեղի հացահատիկները շատ չեն բարձրանում, և շատ տեղեր էլ քարքարոտ լինելով առաւելապէս ոչ թէ գերանդիով են հնձում՝ այլ մանգաղով քաղում, այս պատճառով էլ տղամարդիկ չեն կարողանում հասցնել և կանանցն էլ են քաղել տալիս: Մեծ մասամբ գարի են ցանում: Բնակիչներից շատերը գնում են զանազան կողմեր մշակութիւն անելու:

Աղ-քիւիսա.—(63°32'5"—40°10'51").—Տեղաւորուած է մի դաշտի մէջ. ունի միայն մի աղբիւր. գարնանը և աշնանը մի բարակ վտակ հոսում է Քարվանսարայ կոչուած բլրից, մի ջրանցք էլ Զարգիբիլ գիւղից ջուր էր բերում, սակայն այժմ զարգիբիլցիները թոյլ չեն տալիս, այնպէս որ գիւղացիները ջրի մեծ նեղութիւն են կրում:

Դիւղն իւր անունն ստացել է մի սպիտակաւոյն հայկական հին եկեղեցուց, որ գտնուում է նրա արեւելեան կողմում: Եկեղեցին սակաշէն է, անսիւն, երեք արաբական կամարներով, թաղակապ: Խորաններ չունի: Արեւմտեան պատը և այս կողմից մինչև առաջին կամարն ամբողջովին քանդուած են: Եկեղեցու հարաւային դրան կամարակալ քարի վրայ արձանագրուած է.

՝ի թագաւորութեան Աբազ շահին ՝ի պարոնութեան Ամիրխան սուլթանին ի կաթուղիկոսութեան յովնից տէր Յոհաննիսի. կամաւն Աստուծոյ ես Յոհաննէս նուաստ վրդպտս շինեցի զեկեղեցիս ի փրկութիւն հգյ իմոյ և կրկնակի ծնողաց իմոց որք երկրպագէք յղթս յիշեցէք առ Քրիստոս:

Դռնից փոքր ինչ արեւելք, բարձրում, եղել են երեք քար, արձանագրութեամբ ծածկուած, որ այժմ պոկուել, ընկել են վայր:

մի քիչ ժամանակ ևս, և սրանք էլ կը գործածուեն գիւղացիների շինութիւնների մէջ: Արձանագրութիւնը թուական չունի և հետեւեալն է.

Կամաւը և ողորմութեամբ Հաւր և Որդւոյ և Հոգւոյն սրբոյ, արդ ես Յոհաննէս վարդապետս որդի Մելքոնին՝ որդւոյ Միրզաշանին որդւոյ Ջանշահի յորդւոյ Պռոշոյ՝ յորդւոյ Հասանայ որդւոյ մեծ Շահնշահի՝ որդւոյ Սարգսի, թոռնեայն Դոփայ, քոյր մեծին Իւանէի և սպասալար Զաքարէի. հանդերձ հարազատ եղբաւր որդւովք իմովք Աթմասս եպիսկոպոսիւ և Գրիգոր եպիսկոպոսիւ յոյժ ջանիւ և մեծ յուսով և բազում փափագանաւք շինեցաք զսուրբ Աստուածածինս բարեխաւս և փրկութիւն հոգւոց մերոց և ծնողաց իմոց Մելքոնին և Փիանդին և բազմերախտ ուսուցանողին իմոյ Յոհաննէս բարունապետին, որոց ողորմի ասացէք. որք հանդիպէք աղաչեմ. Աստուած ողորմի ամենայն հաւատացելոց և մեզ և ծնողաց մերոց. Ամէն:

Եկեղեցու կտրանք մի մեծ գերեզմանաքար է ձգուած, վերան մի մարդու պատկեր քանդակուած. այս քարի վրայ մի ծակ է արած և վերան մի մեծ, երկու մետրանոց սև, քառակիւնի խաչքար ամրացրած, գեղեցիկ խաչերով զարդարուած և շուրջը գրուած.

ԹՎ. ՌՂԲ. (=1643). Սրբ. Նշանս բարեխաւս Յաթմասս եպսին և Գրիգոր եպսին:

Եկեղեցու արևելեան կողմը, փոքր ինչ հեռու կայ մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր կանգնած խաչքարերի վրայ կարդացուում են.

Ձ¹/₂ մետր բարձրութեան և մի մետր լայնութեան մի խաչքարի վրայ.

Կամաւն Աստուծոյ. ես Յուսէն կանգնեցի սուրբ Նշանս ի փրկութիւն հոգւոյ եղբաւր իմ Հասիկա և այլոցն... ծնողաց իմոց. որք երկիրպագէք խաչիս ի սուրբ յաղաւթս յիշեցէք. ի ԹՎ. ՉԽԴ (=1295)

Մի օրօրոցաձև տապանաքարի մի երեսին քանդակուած է մի ձիաւոր, մի քիչ հեռու մի եղջերու՝ կանգնած մի վիշապի վը-

րայ, ինչպէս նաև մի մարդ՝ կանգնած մի ուրիշ վիշապի վրայ: Երկրորդ երեսի վրայ մի մարդ՝ թառածելիս, կողքերին հացեր և դաւ: Շուրջը գրուած է.

Այս է հանգիստ Քասպարին որդի պարոն Ամիրջէճանին, թոռն մեծին Գրճհանշին. թվ. 229 (=1534) էր-
փխց Ք. որք հանգիպիք յիշեցէք ի Քս:

Այս արձան ներկեալ յարեամբ փրկչական վասն Ռըս-
տակէս քհնին հոգոյն փրկութեան.

Յանարժան Բաղդասար Մէլիկպէկ կազմող:

Այս խաչքարի մօտի խաչքարի վրայ.

Սուրբ խաչս բարեխաւս Ղզըլին. կանգնեցաւ Ռստա-
կէս քհնին եւ դստերց Խոբնին եւ Խնաորմին (°) թվին
ՌՃԷ ին (=1658)

Մի խաչքարի վրայ.

Թվին ՌՃԷ (=1658) էր. ի կամակցութեամբ Աստու-
ծոյ և հոգեբարձութն Գրիգորի... քաջ րաբունոյ հօր եղ-
բօր մերոյ ես նուաստ ներսէս էրէցս և եղբայրս իմ
Պաղի որդիք Արիստակէս քհնին որդոյ Թումա քհնյին
որդոյ պրն Մելքոնին թողին մեծին Ջահնշին յուսով մե-
ծաւ կանգնեցաք զսրբ խաչս ի փրկութիւն հոգոյ հօրն
մերոյ.

Գիւղի հարաւային կողմում ևս կայ մի գերեզմանատուն,
որտեղի խաչքարերը և սապանաքարերն արդէն գիւղացիները տա-
րել շինութիւնների վրայ գործածել են:

Գիւղի այժմեան բնակիչները շիա թուրքեր են, մի մասը
Նոր-Բայազէտի Բաշքեանտ, միւսը Գոմաձորից 1830 թուին գաղ-
թած: Ընդամէնը 69 տուն են, 89 ար. 84 իգ. միասին՝ 173 հոգի:

ՋԻԼԻ ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ջիլ—(62° 7'—40° 27' 17")—Տեղաւորուած է Շահ-գաղ լե-
րան և սրա ճիւղ Տանա և Հաճի-Մալիք կոչուած սարերով կաղ-
մուած հովտում, լճից մօտ 3 կիլոմետր հեռու: Գիւղի միջով հո-
սում է մի գետակ՝ Աղ-սու անունով, որ բղխում է Շահ-գաղ լե-
րան ստորոտից: Գիւղում կայ հայկական չորս աւեր եկեղեցի,
որոնցից մինը բաւական մեծ է, և միայն պատերի կէսն է մնա-
ցել. ունի մի, աջակողմեան, խորան. սեղանի երկու կողմը կան

մի մի մեծ, սև խաչքար, որոնցից մինի վրայ գիռ ևս կարդացում է.—

Կանգնեցաւ սուրբ խաչս յիշատակ պարոն Շահէ-որդի-

Այս եկեղեցին այժմ ծառայում է իբր ոչխարանոց: Միւս երկու եկեղեցին հիմնովին աւերել են, իսկ ելրորդի քարերի կէսն են տարել՝ որովհետեւ իբր խոտատեղի կարողանում են գործածել: Տները գետնափոր, շատ ողորմելի են, բնակիչները շիա թուրքեր են Ղազարի Խնճա գիւղից գաղթած նախ Նորադուզ և ապա՝ հայոց 1830 թ. գաղթականութեան ժամանակ՝ այստեղ:

Պարապմունքը նոյնն է. այստեղ ևս գործում են գորգ և կապերտ:

Ջրից փոքր ինչ հեռու, Հաճի Մալիք լեռան լանջին կայ մի ընդարձակ գերեզմանատուն, որի գրեթէ բոլոր տապանաքարերը հասարակ, մեծ, ժայռ քարեր են, առանց տապանագրի և նոյն իսկ առանց խաչի:

Արտանիշ—(63° 1' 30"—40° 31' 4").—Շահ-գաղի ճիւղերից երկուսը դէպի ծովն ուղղուելով եռանկիւնաձև կտրում են միմեանց՝ մի գեղեցիկ հովիտ կազմելով, որի առջև, լճափին, ձգւում է Աղա-Թափա թերակղզին: Լճափը, որ մինչև այստեղ չափազանց նեղ է, փոքր ինչ լայնանում է և գեղեցիկ գիւղատեղի կազմում:

Գիւղի միջով հոսում է Աղ-սու գետակը՝ Շահ-գաղից սկիզբ առնելով: Գիւղի մէջ, ինչպէս և նրա արեւելեան կողմում ձգուող բլուրներից մինի վրայ, կան մի մի եկեղեցի և մի քանի տապանաքարեր, առանց գրութեան:

Արտանիշի բնակիչները Ղազարի և Ղարաբաղի զանազան գիւղերից են, նախ Նորադուզ և Ծակքար գաղթած և ապա՝ հայերի 1830 թ. գաղթած միջոցին՝ այստեղ վերաբնակուած: Ընդամենը 156 տուն են, 528 ար. 472 իգ. միասին 1000 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Սրանք ևս ձկնորսութեամբ չեն պարապում: Մալականներից սովորել են ձիեր լծել կամին: Դաշտային աշխատանքներին՝ հնձելուն, փոցխելուն կանայք էլ են մասնակցում:

Կարավանսարայ.—Սատանախաչ և Ղուշչի—գարասի գիւղերի միջև 1488 դ. 1800 թ. դ. տեղ պատկանում է Զօդեցի մի թուրքի (Սամանդ-աղա Քեասամանսկուն), որ իւր համար բնակարան և անասունների համար գոմեր է կառուցել և պարապում է անասնապահութեամբ: Ահա այս տեղը կոչւում է Կարավանսարայ և համարւում է մի լաւ ձմեռանոց, որովհետեւ ձմեռն այստեղի լեռների արեւելահայեաց լանջերը կապալով են տրւում շրջակայ գիւղացիներին՝ հօտերն արածացնելու: Ղուշչի-Դարասու բնակիչ-

ները շատ անգամ գանգատուել են՝ որ վերոյիշեալ կալուածատէրը խել է իրենց արօտատեղուց և վարեւահողից, սակայն միշտ էլ սրանց գանգատը անհետեանք է մնացել:

Ղուշի-դարասի.—(63° 11' 40"—40° 23' 5")—Տեղաւորուած է Կըսըր կոչուած լերկ գագաթների ստորոտում, Սեանայ լճի անմիջապէս ափին: Գիւղի միջով հոսում է մի գետակ, որ բոխում է Կըսըր լեռներից: Տները չափազանց ողորմելի են, բոլորն էլ գետնափոր, գրեթէ որջեր: Կան մի քանի պարտէզ, ուր նոր նոր սկսել են կարտոֆիլ ցանել, մի քանի էլ ուռի ծառեր են տնկել: Բնակիչները շիա այրումներ են, 1850 թուին Աղէքսանդրապոլի գտնաւոր Փամբակի շրջանի Վարդանու գիւղից գաղթած: Ընդամենը 66 տուն են. 188 ար. 164 իգ. միասին 352 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Ղուշի-Դարասուց փոքր ինչ բարձր, Խաթարալա կոչուած մի բլրակի վրայ կայ հայկական մի ընդարձակ գերեզմանատուն, ուր ձգուած են մեծ, մեծ, հասարակ գերեզմանաքարեր, մեծ մասը առանց տապանազրի: Մի քանակիւնի տապանաքարի վրայ գրուած է.

Այս է հանգիստ Ոհաննիսին. թվին ՌՃԱ.ին (=1652):

Գերեզմանատնից փոքր ինչ հեռու, ձորակի մէջ մնում է հայկական մի մեծ եկեղեցու հիմնապատեր:

Բաքաշան-դարասի.—(63° 8' 25"—40° 24' 47")—Տեղաւորուած է Շահ-գաղ լեռնաշղթայի ճիւղերից կազմուած մի ձորակում, որի միջից հոսում է մի գետակ, սկիզբն առնելով Շահ-գաղ լեռնաշղթայից:

Գիւղը զարդարուած է մի քանի ուռնիններով: Գիւղի մէջ կան մի հայկական աւեր եկեղեցի և մի քանի խաչքար, առանց գրութեան: Տները գետնափոր, խղճալի շինութիւններ են: Բնակիչները շիա այրումներ են, կէս դար առաջ Շիր-Կայա գիւղից գաղթած՝ Բաքաշանի առաջնորդութեամբ, որի անունով էլ գիւղն է կոչուել: Ընդամենը 51 տուն են. 131 ար. 128 իգ. միասին՝ 259 հոգի: Պարապում են երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ:

Բնակիչների տնտեսական դրութիւնը շատ վատ է, որովհետեւ վարեւահողն ընդհանրապէս քարքարոտ է, և բացի դրանից՝ մեծ մասամբ լեռների լանջերը լինելով՝ անձրևային տարիներում ցանքը սահում՝ թափւում է լիճը, իսկ երաշտ ժամանակ հասկն այրւում է, որովհետեւ շատ շոգ է լինում: Բացի ցորենից և գարուց այս տարի միայն սկսել են նաև կարտոֆիլ ցանել, այն էլ մօտակայ մալական ռուսների ազդեցութեամբ: Անասնապահու-

թիւնն էլ շատ չի զարգացած, որովհետեւ շատ աղքատ են. ամենահարուստը միայն 26 ոչխար ունի: Ձկնորսութեամբ չեն պարապում, որովհետեւ ոչ նրանց նիւթական գրութիւնը և ոչ ունեցած շնորհքը այդ թոյլ է տալիս:

Ամբողջ երկարատեւ ձմեռն անգործ մնում են տներում և միայն շատ քչերը գնում են Գանձակի գաւառի Գետաբէկի պղնձի հանքում մշակութիւն անելու: Կանայք գործում են գորգեր և կապերաներ:

Սատանխաջ կամ Սէղանխաջ և կամ Հաճի Գարիբ.—(63°16'25"—40°20'25").—Քարքի բաշ, Կոճա-գաղ և Գիւնէյ սարերը մի փոքրիկ, բայց հարթ հովիտ են կազմում, որի մէջ տեղաւորուած է Սատանխաջ, բայց աւելի ճիշտ՝ Սեղանխաջ գիւղը, որ այսպէս է կոչւում, որովհետեւ այստեղ եղել է սէդ-քրդերէն երեք—խաչ: Կոչւում է նաև Հաճի-Գարիբ այն մարդու անունով, որ 1868 թուին այժմեան բնակիչներին բերել է այստեղ Գանլի Ալլահվերդի գիւղից: Գեղածիժաղ լիճը տարածուելով գիւղի առաջ՝ սքանչելի տեսարան է ընծայում, ինքն էլ զարդարուած է ուռնիներով և ունի մի կարկաչուն վտակ, որ իջնում է Մառալ-բուլաղից:

Գիւղի արևմտեան կողմում եղել է մի եկեղեցի, որ այժմ քանդել են և տեղը պարտէզ դարձրել, քարերն էլ պատնէշի համար գործածել. մօտի երեք խաչքարերը, որոնք առանց գրութեան են, ձգուած են մօտակայ գիւղացիների տների առջև՝ ոչխարներին աղ տալու համար գործածելու նպատակով:

Եւ որովհետեւ այս կողմերում աւազակութիւնը սաստիկ տարածուած է, այս պատճառով էլ 15 տարուց ի վեր այստեղ պահակատուն կայ: Բնակիչները շիա-թուրքեր են. 52 տուն. 181 ար. 162 իգ. միասին 343 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Նադեժդինօ կամ Շորժա.—(62°56'14"—40°30'50").—Ձետեղուած է լճի անմիջապէս ափին, երեք կողմից շրջապատուած բլուրներով, որոնք պաշտպանում են նրան սաստիկ հողմերից: Գիւղի առջև բացւում է լճի չափազանց գեղեցիկ տեսարանը. արևելեան կողմում ձգւում է Աղա-թափա թերակղզին, որի գագաթից տեսարանը աւելի ևս սքանչելի է: Գիւղի արևելեան կողմը, բլրի լանջին կայ հայկական մի սագաշէն, փոքրիկ եկեղեցի, շուրջը գերեզմանատուն, ուր մի տապանաքարի վրայ կարգացւում է:

Աստուած ողորմի Աւետիս աղին:

Փոքր ինչ բարձր, նոյն բլրի գագաթին ևս կայ մի ուրիշ, փոքրիկ սագաշէն եկեղեցի, պարսպապատ: Բլրի շուրջն էլ նկատուելի են պարսպի հեռքեր: Այս բլրից փոքր ինչ արևելք ձգւում

է Աղա-թափա թերակղզին, որի գագաթին գեո ևս մնում են մի հին ամրոցի պարիսպները: Մի նեղ շաւիղ՝ ժայռապատ դագաթից իջնում է արևելեան սաստիկ նեղ ափը, ուր կանգնած է մի փոքրիկ, հասարակ եկեղեցի, դէպի հարաւ՝ հարթ տեղում՝ մի քանի տների աւերակներ, որ յայտնի են Ալթի-սարայ անունով:

Նաղեժգինօ գիւղը ունի կանոնաւոր, լայն փողոցներ և քարէ տներ՝ հարթ, հողածածկ կտուրներով: Բնակիչները ոռոս աղանդաւորներ են՝ մալական, պրիգուն և սուբբոտնիկ: Գաղթել են այստեղ 1851 թուին Սամարայի նահանգի համանուն գաւառի Կաբիլնա և այլ գիւղերից. ընդամենը 59 տուն են. 211 ար. 218 իգ. միասին՝ 429 հոգի: Պարապում են ինչպէս երկրագործութեամբ և անասնապահութեամբ, այնպէս և ձկնորսութեամբ:

Աղբուլաղ.—(61° 56' 40"—40° 31' 55").—Թրքաբնակ մի մեծ գիւղ է, գուրկ որևէ ուշագրաւ բանից: Բնակիչները 148 տուն են, 281 ար. 459 իգ. միասին՝ 940 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է: Հողերը չափուած և ցուցակագրուած են Ջիլի հողերի հետ:

Թոխլուջա, հնումը՝ Դրախտիկ (62° 54' 57"—40° 33' 55").—Տեղաւորուած լինելով Սևանայ լճի հիւսիսային ափին, համանուն գետակի շուրջը՝ շատ գեղեցիկ տեսք ունի: Բռնում է 9 դեսեաւորն 1800 ք. սաժէն տարածութիւն: Գիւղում կայ մի հին եկեղեցու հիմնապատեր և մի քանի խաչարձաններ՝ առանց գրութեան: Բնակիչները շիա թուրքեր են, 155 տուն, 609 ար. 561 իգ. միասին 1170 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է. ունին 400 գ. 1800 ք. ս. վարելահող, 355 գ. 1200 ք. ս. խոտատեղի, 1647 գ. 720 ք. ս. արօտատեղի:

ՄԱՅՐԱԿԱՆ ԻՐԱԽՈՒՆՔԸ

(Տեսութիւն հայ սովորութեան իրաւունքից)

Խ. ՍԱՄՈՒԷԼԵԱՆԻ

XIII

Հայ ժողովրդական վիպական բանահիւսութեան մէջ ցրուած կան բազմաթիւ բնորոշ կէտեր, որոնք բովանդակում են մայրական իրաւունքի շրջանի ընտանեկան յարաբերութիւնների մի քանի էական գծեր: Բոլոր մեր ժողովրդական վէպերում աչքի է զառնում մի փաստ, որ այդ մարդիկ անցողակի ու դիպուածական ամուսնական յարաբերութիւն են ունենում: այս կամ այն կնոջ հետ, միայն ժամանակաւոր ամուսնական կապեր պահպանում: զաւապոյց է պատերնիտետի զաղափարի բացակայութեան և ընդհակառակն մայրական իրաւունքի տիրապետութեան, երբ ամուսնական կապերը, լինելով խմբակցական, հիմնուած էին լոկ կարճատե սեռական յարակցութեան վրայ: Նոյն իսկ օրինաւոր անուանած ամուսնութիւնն էլ հայ ժողովրդական վէպերի հերոսների համար տեղական, մշտական բնոյթ չի կրում: Այդ ամուսնութիւնը չի կաշկանդում հերոսներին, որոնք յաճախ երկար ժամանակով, երբեմն իսկ մշտապէս թողնում են իրենց, «օրինաւոր» կնոջը և այդ ժամանակամիջոցում յարակցութիւններ ունենում ճանապարհորդութեան ժամանակ հանդիպած կանանց հետ: Այդ ամուսնական անցողակի յարաբերութիւններից ծնւում են զաւակներ, որոնք մեծ մասամբ չեն ճանաչում իրենց հօրը և մեծանում, ապրում են միայն իրենց մօր մօտ, սրան հպատակւում, սրան պաշտպանում և սրա համար վրէժխնդիր լինում: այդ զաւակները սովորաբար ճանաչւում են իրենց մօր անունով, քանի որ սրա հետ միասին են ապրում: «Սասմայ ծնւում» տեսնում ենք, որ Դաւիթը յարակցութիւն է ունենում Չմշկիկ Սուլթանի հետ, մնալով միայն մի գիշեր սրա մօտ, որից ծնւում է որդի: Մհերը. մինչև 15 տարեկան հասակը չի ճանաչում իւր հօրը և վեր-

Ղապէս ճանապարհ է ընկնում նրան գտնելու: Նոյնն ենք նկատում Շիրին շահ և Բահր ժողովրդական վէպում: Սև սարի թագաւորը օտարութեան մէջ ամուսնական յարաբերութիւն է ունենում մի կնոջ հետ և ապա վերադառնում է հայրենիք: Այդ կինը ծնում է որդի՝ Բարակ Շահին, որ չէր ճանաչում բնաւ իւր հօրը և գիւղի տղայքն էլ նրան բիծ էին անուանում, որովհետև հայրն անյայտ էր: Բարակ Շահն էլ ամուսնական անցողակի յարաբերութեան մէջ է մտնում նախ՝ Լէնկթէմուրի աղջկայ և ապա՝ Մէշի մի աղջկայ հետ, որից ծնւում է Շիրին շահը, որ նոյնպէս չի ճանաչում իւր հօրը և միայն իւր մօր խորհուրդներով է ղեկավարւում, սրա խնամքով ու հոգատարութեամբ է մեծանում *):

Ամուսնական անցողակի յարաբերութիւնների նոյն գաղափարն է պարփակուած հայկական մի սիրուն առասպելի մէջ, որ վերաբերում է Քօպրի Բէօյ անունով կամրջին: Մի օր աղքատ հովւին աներևոյթ ձիաւոր տանում իջեցնում է մի անյայտ երկիր, թագաւորի աղջկայ մօտ: Հովիւը այդ գիշեր հարսանեկան փառահեղ շորեր հագած ամուսնանում է աղջկայ հետ ու առագաստ մտնում: Առաւօտեան արշալոյսին նոյն աներևոյթ ձիաւորը մի ակնթարթում այդ հովւին նորից իջեցնում է հայրենի գիւղը, սրա աղքատ խրճիթը: Թագաւորի աղջիկը յղիանալով ծնւում է զաւակ, որ միշտ լաց էր լինում և անպատճառ ուզում էր իր հօրը տեսնել: Յուսահատուած մայրը սկսում է որոնել տղայի հօրը: Երկար ճանապարհորդութիւնից յետոյ թագաւորի աղջիկը գալիս է անգիտակցաբար վերոյիշեալ հովւի գիւղը և սկսում է այստեղ գետի վրայ մի կամուրջ կառուցանել, որի համար վարձում է բազմաթիւ մշակներ, որոնց թւում լինում է նաև այդ հովիւը: Սակայն ոչ թագաւորի աղջիկը, ոչ էլ հովիւը իրար չեն ճանաչում: Մի օր թագաւորի աղջիկը, որի երեխան դեռ շարունակում էր միշտ լաց լինել, գիպուածով տալիս է մշակներից մէկի գիրկը, իւր լացող երեխային, որը իսկոյն և եթ կտրում է աղիողորմ լացը: Սրանով մայրը իսկոյն իմանում է, որ դա երեխայի հայրն է: Յիրաւի դա աղքատ հովիւն էր, և երեխայի մայրը այսպիսով գտնում է իւր նախկին ամուսնուն, որ միայն մի գիշեր էր նրա հետ եղել **):

Ժողովրդական վիպասանութեան մէջ մեր նկատած մայրա-

*) Ս. Հայկունի—Շիրին Շահ և Բահր. էմինեան ժողովածու, հատ. ք. եր. 99—104.

**) Լումայ, 1904 թ. № 3. եր. 157—158. Նաև Նոր-Պար, 1893 թ. №№ 38—39.

կան իրաւունքի (մատրիարխատի) շրջանին առանձնայատուկ այդ անցողակի, կարճատև ամուսնական յարաբերութեան մնացորդներ կարող ենք գտնել ժամանակակից հայ ժողովրդի հարսանեկան մի հետաքրքիր սովորոյթի մէջ: Առաջատու առաջին դիշերից յետոյ առաւօտեան կանուխ փեսան անհատելի բոլոր տնեցիներին փախչում է որևէ բարեկամի մօտ և ամբողջ օրը ոչ ոքի չի երևում, մինչև որ մակարները նրան գտնում են և մեծ հանդիսով տուն բերում: *) Միայն խմբակցական ամուսնական կարգերում երբեմն տիրապետող անհաստատ ու դիպուածական սեռական յարաբերութիւնների սովորոյթն է, որ այնպէս պահպանուել է փեսայի կեղծեալ փախուստի մէջ, իբրև մի հասարակ ձեւականութիւն, որով արտայայտուում է, թէ ինչպէս իւրաքանչիւր այր մարդ այս կամ այն կնոջ մօտ էր գնում իւր կարճատև ամուսնական կապերի համար և, միայն մի գիշեր անցկացնելով, հեռանում էր:

Այդ ամուսինների հետ մշտական կամ տեւական կենակցութեան բացակայութիւնը բնականօրէն զարգացնում էր կանանց ինքնուրոյնութիւնն եւ անկախութիւնն հասարակական փոխադարձ յարաբերութիւններում. զարգացնում էր նրանց իրաւունքները իրենց որդիների ու շրջապատողների նկատմամբ: Ահա այդ գծերը զարմանալի ցայտուն կերպով են աչքի ընկնում ժողովրդական մեր վէպերում: Կանայք իրենք են տնօրինում իրենց բաղըը, իրենց քէֆով ու ցանկութեամբ են անձնատուր լինում այր մարդկանց, սեռական յարաբերութիւնների մէջ մտնում իրենց հաւանած մարդու հետ: Առիւծաձև Մհերին կամ Սանասարին կանչում է Մսրայ Մելիքի կինը, որ իրեն առնի և Մսրումն էլ թագաւորութիւն անի: Այսպէս է խանդուտ խանումը, որ շրջապատուած 40 փահլևան փեսացուներով, այնուամենայնիւ երգիչների միջոցով իմաց է տալիս իւր մասին Դաւթին, որի հետ և ամուսնական յարաբերութիւններ է ունենում:

Չարմանալի է, որ հայ ժողովրդի մէջ մի քանի տեղերում մնացել են յիշատակներ, որոնք ապացուցանում են, թէ եղել է ժամանակ, երբ կանայք իրենք էին իրենց համար այրմարդ կամ փեսացու որոնում: «Փառակայում (Գողթանում) աւանդաբար պատմում են, թէ հին ժամանակներում իրենք աղջիկներն էին ընտրութիւն անում և ոչ թէ տղաները: Եւ ում հետ որ կամենում

*) Ազգագր. հանդէս VIII հատ. եր. 165-վայոց ձոր: Ե. Լալայեան-Վարանդա, եր. 143.

Արձագանք 1897 թ. №№ 17, 22, 23, 27 29 Վան:

էին ամուսնանալ, գնում էին նրա տան հերթիքից մլաւում: Ուշագրաւ է նաեւ այն, որ Աղէքսանդրապօլում, հոր մի աղջկայ համար կամենում են ասել, թէ ցանկանում է ամուսնանալ՝ հեգնում են, թէ մըռնիաճւ է կանչում:» *)

Կանանց այդ ինքնուրոյն և անկախ կենցաղը միանգամայն ազատ այրմարդկանց ազդեցութիւնից և իշխանութիւնից, առիթ է աալիս ժողովրդական վէպին կանանց տեսնել օժտուած այնպիսի ձիրքերով ու ընդունակութիւններով, որոնք յերաւի մայրական իրաւունքի տէրերին միայն կարող են պատկանել ու մայրականութեան են առանձնայատուկ: Հայ ժողովրդական վէպերի գրեթէ բոլոր կանայք հուշակում են իբրեւ իմաստուն, կարդացաւոր, անվեհեր և ուժեղ, որոնք քաջութեան մէջ յետ չեն մնում տղամարդերից և նոյն իսկ դիւցազներից: Բաւական է այստեղ յիշատակել Խանդութ Սաթունն, Ծովեալ Խանումը, Քարսուն-ձիւղ-Ծաւ և այլն: Վերոյիշեալ կանայք հայ վէպերում օժտուած են այնպիսի յատկութիւններով ու առաւելութիւններով, որոնք ժամանակակից հայրիշխանական (պատրիարխատական) ծագումն ունեցող ժողովրդական հէքիաթներում, առաժնեւում և կամ այլ բանահիւսութիւններում միանգամայն բացակայում են կանանց նկատմամբ: Ընդհակառակն ներկայումս շնորհիւ հայրիշխանութեան տենդեցների ու գաղափարների տիրապետութեան, կանայք ներկայացւում են ստորադրեալ, անկախութիւնից և ինքնուրոյնութիւնից զուրկ էակներ, որոնք հանապազ ենթակայ են նահապետի և իւր ամուսնու բացարձակ իշխանութեանը, անսահման կամքին:

XIV

Մենք տեսանք, որ մայրական իրաւունքի գլխաւոր հիմքը կազմում է այն գիտակցութիւնը, թէ սերունդները ծագում են մօրից, թէ ազգակիցները կրում են իրենց երակների մէջ ընդհանուր մայրական արիւն և միևնոյն ժամանակ մի գիտակցութիւն հայրական բնական ծնողութեան անհաստատութեան մասին: Այս գիտակցութեան շնորհիւ ազգակցական կապերը հաշւում են կանացի՝ մօր գծով, որովհետեւ ժառանգները ճանաչում են իբրեւ ծնող միայն իրենց մօրը և ոչ թէ հօրը, որ շատ անգամ այնպստ է, քանի որ խմբակցական ամուսնական ձևերի պատճառով մի կին կարող է բազմաթիւ այր մարդկանց հետ սեռական յարաբերութիւն ունենալ: Զաւակների ու հօր միջև չեն կարող գոյութիւն

*) Ազգագր. հանդ. հատ. XII, եր. 119.

ունենալ ոչ մի կապ ու յարաբերութիւն, որովհետեւ հայրը ուրիշ ցեղից է, օտար սերնդական խմբի մէջ է ապրում: Ուստի բնական է, որ սովորութիւն է տիրում զաւակներին ճանաչել ըստ մօր և կոչել մօր անունով:

Հերոգոտը պատմում է, որ լիւկիացիներն իրենց կոչում են մօր և ոչ հօր անունով: Եթէ մէկը հարցնի իր հարեանին, թէ հօրից է ծագել, նա խեղճ կը պատմի իր սերնդական ճիւղաւորութիւնն մայրական կողմից և մի առ մի կը յիշատակի իր մօր մայրերին: Այս վկայութեան վրայ մատնացոյց անելով, Բախօֆէնը հաստատում է այդ փաստը նաև վերին աստիճանի հետաքրքիր երևոյթով: Հնախուդական պեղումների շնորհիւ գտնւած լիւկիական մահարձանները կրում են իրենց վրայ հանգուցեալների միայն մօր անունները: Սոյնանման վկայութիւններ հին ազգերի վերաբերմամբ ներկայումս հնագիտական նիւթերի մէջ բաւական կան, մանաւանդ փիւնիկեցոց, լոկրերի և այլոց մասին: Այս տեսակ երևոյթների հետքեր պահպանւել են նաև հայերի մէջ:

Հայ ժողովրդի մէջ կան առածներ. «եկողը մօրս հալն ա հարցնում, հօրս հալն հարցնող չկայ», կամ «հօրս անուն տուող չկայ, քոմմա էլ մօրս են հարցնում». կամ երգում՝ «մեր մէր ու որթութիւնը գիտենայ» և անէծքը՝ «քու մօր որթին թորոնը ընկնի» *) Այդ առածներն ու ասացուածքները ապացուցանում են, որ մեր ժողովրդի մէջ նախնի մայրական իրաւունքի մնացորդները պահպանուել են այն իմաստով, որ մօր անունը, մօր նշանակութիւնն իբրև ծնողի աւելի ստէպ էր յիշում և աւելի կարևոր էր թւում քան հօրը, որի նշանակութիւնը միայն նահապետական շրջանում բարձրացաւ: Վերոյիշեալ առածների ծագման մօմենտները պէտք է համարել այն փոխանցական ժամանակը, երբ մայրական իրաւունքի տեղ արդէն հայրիշխանութիւնն էր հաստատուել, ուստի հօր ու մօր նշանակութիւններն ծնողական—գերդաստանական տեսակէտից որոշ մրցման մէջ էին: Իսկ թէ մայրը միշտ յիշում էր իբրև ծնող, սերունդ առաջացնող, դա երևում է այն փաստից, որ հայ ժողովրդի մէջ պահպանւել են ազգանուններ, որոնք զուտ կանացի են և մատնացոյց են անում, որ այդ սերունդների ծագումը հաշւում են եղել կանացի գծով. սերնդի հիմնադիրը կին է եղել: Այդպիսի մի քանի ազգանուններ գոյութիւն ունեն մինչև օրս հայ գիւղերում՝ Ինչպէս Նունուֆարեան, Նաբաթեան, Ծէվահիրեան, Շուշանեան և այլն:

*) Ս. Հայկունի—Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատ 2.

Քանի որ ազգակցութիւնը ճանաչուած էր մօր զարմով ու մայրը համարուած էր սերնդի, ընտանիքի հիմնադիր և սրան էին ենթակայ որդիներն ու թոռները, անշուշտ և որդեգրութեան դէպքերում, երբ արուեստական եղանակով սերնդի մէջ ընդունուած էր նոր անդամ, պիտի վերջինիս ընտրութիւնը սերնդի մայրն անէր. մօր ձեռքով պիտի կատարուէր որդեգրութեան համաձայնութեան ակտը: Ուստի որդեգրութիւնը տեղի էր ունենում որոշ ծիսով, որ արտայայտուած էր որդեծնութեան ֆիկտիւ գործողութեամբ, այսինքն իբր թէ մայրը ծնում է յիշեալ նորեկին, որով վերջինս արդէն ճանաչուած էր սերնդական ընտանիքի մօր զաւակը: Հին Նախիջևանի գաւառում մէկին որդեգրելիս, կինը անց է կացնում նրան իւր շապկի միջով, իսկ ամուսինն այդ նորեկ զաւակին ընդունում է շապկի տակից: *) Կնոջ այդ գործողութիւնն, որով կատարուած է ծննդաբերութեան ֆիկցիան, շեշտում է միայն այն իրաւաբանական հասկացողութեան վրայ, թէ որդեգրողը համարուած է այսուհետեւ մօրից սերուած, սրա ազգակից է Նոյնն է Բորչալուի գաւառում. «Իսկ եթէ ոչ մի զաւակ չեն ունենում, այն ժամանակ մինին, սովորաբար ազգական ժառանգին որդեգրում են, նրան երեք անգամ անց են կացնում կնոջ շապկի միջով, իբր թէ նրանից է ծնւում»: **)

Մօր ծնողական նշանակութիւնը, որով արտայայտուած էին մայրականութիւնից բղիտող իրաւաբանական հասկացողութիւններն ու մօր իրաւունքները իր զաւակների նկատմամբ, երևում է մի շարք ժողովրդական սովորութիւններում: Երբ որդին հարս է բերում տուն, մայրն է առաջինն ընդունում ու հարսին իբր իր աղջիկ ճանաչում. այդ նպատակով հայ ժողովրդի մէջ գոյութիւն ունեն յատուկ և բնորոշ ծէսեր: Վարանդայում երբ հարսն քաւորները, եկեղեցուց վերադառնալով, մօտենում են նորափեսայի տանը, «Թագաւորի մայրը մի սկուտեղի մէջ երկու լաւաշ հաց ու մի փոքրիկ ափսէի մէջ կրակ՝ վերան խունկ դրած պտտեցնում է տան չորս անկիւնը, ապա դուրս գալիս և երեք անգամ պտտւում Թագաւորի և Թագուհու շուրջը: Յետոյ մի բարձր տեղից ընկոյգ կամ կաղին շաղ տալիս հարսի գլխին: Ապա մօտենում և համբուրում հարսի ճակատը»: ***) Նոյն ծէսը շատ կամ քիչ տարբերու-

*) Зелинский—Народно-юридическ. обычаи закавказ. армянъ, Եր. 6.

**) «Ազգագրական Հանդէս», Բորչալուի գաւառ, հատ. X, Եր. 132.

***) Ե. Լալայիան—Վարանդա, Եր. 140.

թեմա՞ր կատարւում է Գանձակի գաւառում, 1) Աբարանում, 2) Նոր-Բայազէտի գաւառում 3) և այլ ուր: 4)

Հարս ու փեսի գլխին մրգեր կամ երբեմն մանր փողեր շաղ տալը մօր ձեռքով այնպիսի համատարած սովորութիւն է հայերի մէջ, որ զարմանալի չէ, որ նրա հետքերը գտնոււմ ենք նաև հին հայկական կնանքում, երբ մտաբերենք ժողովրդական հին վէպի գեղեցիկ կտորները.

«Տեղ ոսկի տեղայր ի փեսայութեան Արտաշիսի,

«Տեղայր մարգարիտ ի հարսնութեան Սաթիւկան»:

Հետաքրքիրն այն է, որ երբ հարսանքաւորները եկեղեցուց հասնում են փեսայի տունը, պիտի միշտ կանչեն բարձր ձայնով և դուրս հրաւիրին փեսայի մօրը, որի առթիւ նոյն իսկ յատուկ ժողովրդական երգ կայ.

Դուս արի, հայ դուս արի,

Թագուորի մէր, դուս արի և այլն.... 5)

Միւս կողմից ժողովուրդը աղջկայ՝ հարսնացուի՝ մօր ծնողական իրաւունքը, նրա ազգակցական մայրական իշխանութիւնը ճանաչում է նրանով, որ փեսացուի կողմը դալան, բաշլուղ, մի խօսքով՝ աղջկայ համար գլխագին վճարելիս, պէտք է առանձին վրձարի մօրը նաև ծծագին 6) կամ կաթնէզին 7) և կամ, ինչպէս Բաշ-Շորագեալում, սոթ հախի կամ կաթնավարձ 8): Սրանով տակաւին պահպանւում է այն գաղափարը, թէ աղջիկը իրօք մօր գաւառն է, նրա մեծացրած, նրա կրծքով ու խնամքով սնած որդին, որի համար էլ առանձին վճարում են:

1) Ե. Լալայեան՝ Գանձակի գաւառ, 34 եր.

2) Գարեգին վրդ. Յովսէփեան՝ Փշրանքներ, եր. 62.

3) «Ազգագրական Հանդէս», հատ. XVI, եր. 26.

4) Բէնսէ՝ Բուլանըխ, եր. 112: Ե. Լալայեանի՝ Սիսիան, եր. 123: Նոյն՝ Չանգեղուր, եր. 81: Շիրակի հարսանիք—Էմինեան Ազգագրական ժողովածու, հատ. Ա, եր. 248: Գողթան գաւառ՝ Ե. Լալայեանի—«Ազգագր. Հանդէս», հատ. XII, եր. 131: Բորչալուի գաւառ՝ Ե. Լալայեանի—«Ազգագր. Հանդէս», հատ. IX, եր. 235.

5) Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, եր. 35—37.

6) Նոյն, Գողթան գաւառ, «Ազգագր. Հանդ.», հատ. XII, եր. 123.

7) Նոյն, Բորչալուի գաւառ, «Ազգագրակ. Հանդ.», հատ. IX, եր.

8) Նոր-Դար, 1895 թ. № 283

XV.

Մայրական ընտանիքի ազգակցական այդ առանձնայատուկ սկզբունքի վրայ էլ ստեղծւում են սրան համեմատ ազգակցական յարաբերութիւններ, որոնց մէջ մեծ նշանակութիւնն են ստանում կանանց եղբայրները: Ի նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ նախ՝ ամուսնական կապերն անհաստատ էին և երկրորդ՝ այդ կապերը ու յարաբերութիւնները միշտ խզւում էին նախքան հորեխայի ծնունդը, ուստի երեխայի աշխարհ գալով նրա միակ ծննդը մայրն էր համարւում: Երեխան ապրելով ու սնուելով միայն մօր ու սրա ազգականների մօտ, բարոյապէս ու նիւթապէս անշուշտ կապւում էր սրանց հետ, մանաւանդ իւր մօրեղբայրների: Որքան էլ սերնդական կազմակերպութիւնները հիմնուած լինէին մայրական իրաւունքի վրայ, այնուամենայնիւ սերնդի պաշտպանները արտաքին թշնամիների դէմ, պատերազմող, կըռուող տարրերը և վերջապէս որսորդներն ու նիւթական միջոցներ հայթհայթողներն այր մարդիկն էին, այսինքն կնոջ եղբայրները կամ մօրեղբայրները: Ուստի մեծացող երեխան, տեսնելով որ իւր և մօր պաշտպանն ու նեցուկը նրա եղբայրն էր, անկասկած պիտի լցուէր որոշ ակնածութեամբ դէպի մօրեղբայրը, տոգորուէր սերտ ազգակցական զգացմունքներով դէպի նա: Եւ ահա մօրեղբօր մեծ նշանակութիւնն աւանդաբար պահպանուել է հայ ժողովրդի հայեացքներում իբրեւ ֆնացորդները մայրական իրաւունքի տիրապետութեան շրջանից:

«Սասնայ ծռերի» ժողովրդական դիւցազնական վէպի մի վարիանտում գտնում ենք հետևեալ կէտը: Սանասարն ու Բաղդասարը, սպանելով իրենց քրիստոնեայ մօր խորհրդով կռապաշտ հօրը, փախչում են և մի ամայի տեղ վիթխարի շէնք ու գիւղ են կառուցանում: Երբ նրանք իրենց մօրը բերում են այգտեղ, վերջինս ասում է. «Դնացէք, ձեր քեռու մօտ, որ իմ ախպերն ա, պերէք ըստեղ որ հաստատուի գեղը»... 1) հետևապէս առանց մօրեղբօր չէր կարող գաւակների գիւղը հաստատուել և իւր անունն ստանալ: Յիրաւի որդիքը բերում են մօրեղբօրը, որ և հաստատում է գիւղը ու սրան որոշ անուն տալիս:

Մօրեղբօր նշանակութիւնն երևում է նաև նրանից, որ խնամախօսութեան դէպքերում շատ հայաբնակ գաւառներում սովորաբար երիտասարդների մօրեղբայրներն են գնում աղջիկ ուղեւորել իրենց քոյրերի գաւակների համար, ինչպէս Գողթանում: 2)

1) «Նոր-Դար», 1895 թ. № 213.

2) Ազգագրական հանդէս, հատ. IX, եր. 118.

Մեր ժողովրդի սովորութիւններում պահպանուել են բազմաթիւ հետքեր, որոնցից կարելի է հղրակացնել, թէ ինչ մեծ դեր էր խաղում երբեմն եղբայրը մայրական սիրնդի մէջ, պաշտպան ու հովանաւորող հանդիսանալով իւր քորջը, ուրեմն և նրա զաւակներին: Քրոջ ու եղբոր միջև հաստատուում են ամենասերտ, ամենաբարեկամական յարաբերութիւններ, որոնք արտայայտուում են բացարձակ կիրպով ժողովրդական երգերում, առածներում, երգումներում: Քոյրը միշտ երգում է իւր «եղբոր աղիգ արևով», «էն անուշ քիր ու ախպերութիւն գիտենայ» և ընդհակառակն ամենասոսկալի կերպով է հնչում քրոջ ալանջին այն անէծքը, երբ ասում են՝ «քու օխտը ախպերը մի պատանըմ դնեմ»: Դժար է այն կնոջ դրութիւնը, որ եղբայր չունի, պաշտպան-կերակրող չունի:

«Սարերին ծաղիկ կլի,
Ոչխարին աղիք կլի,

էն քիրը, որ ախպեր չունի,
Սիրտը սև թաղիք կըլի: 1)

Կամ՝

«Հարսնած էկաւ վերին կալերով.
Խինէն բերին թղթի ծալերով,
Ախպեր չունիմ, ձիու դիզկին խաղցնայ,
Տանի ճամբէն, բարով դարձնայ»: 2)

Զարմանալի չէ, որ այդ բոլորից յետոյ եղբոր սէրը, եղբայր ունենալուն տենչն ու երջանկութիւնն այնքան զգայուն և բուռն շեշտերով է հնչում հայ ժողովրդական երգերում, մանաւանդ ջանգիւղումներում: 3) Դա մի երևոյթ է, որ ոչ միայն մեր ժողովրդական երգերում, հայեացքներումն է տիրապետում, այլև շատ օտար ժողովրդներին, մանաւանդ սլաւոն ազգերի մէջ քրոջ ու եղբոր այդ սրտակից ու անխղիլ կապերն ու յարաբերութիւնները կազմում են նրանց բանահիւսութեան գլխաւոր մօմենտները: 4)

Ժողովրդական սովորոյթը հասնում է օգնութեան նաև այնպիսի կանանց, որոնք չունեն եղբայրներ: Այս դէպքում դիմում

1) Ազգակրական հանդէս, հատ. XII, եր. 120.

2) Ազգագրական հանդէս հատ. XI, եր. 60՝ Բորչալուի ջանգիւղումներից:

3) Էմինիոն Ազգագրական ժողովածու, հատ. 2, եր. 36.

4) Համեմ. ջանգիւղումներ Արարանի՝ Գարեգին Յովսէփեանի Փշրանքներ, եր. 73,—74, 139.

են ազգակցութեան ֆիկցիային, որ ստանում էր փաստային ազգակցութեան նշանակութիւնն իւր բոլոր դրական իրաւաբանական հետեւեանքներով: Եղբայրազուրկ մի կին, երբ կարիք էր զգում մի եղբոր հովանաւորութեան, զիմում էր հոգեւոր ազգակցութեան, ընտրում էր «ողջոյն աղբէր» կամ «աւետարանի աղբէր», որը նրա համար արեւնակից եղբոր նշանակութիւնն ունէր: «Ողջամաքոյր և ողջումնղբայր լինում են Ձատկին. կինն ու տղամարդը միմեանց ողջոյն են տալիս և խնդրում են քահանային, որ իրենց գլխին աւետարան կարդայ: Շատ վաղ թոյլ չէր տրւում, որ մինչև եօթերորդ սերունդը միմեանց հետ խնամութիւն անեն:» ¹⁾ Ուրիշ տեղերում եղբայր և քոյր դարձողները ծակում են իրենց ճկոյթների ծայրերը և փոխադարձօրէն ծծում արիւնը, որից յետոյ նրանք պարտաւոր են իրար հաւատարիմ լինել մինչև մահ: ²⁾

XVI

Եղբոր մեծ նշանակութիւնն, իբրև իւր քրոջ միակ պաշտպանի ու հոգատարի, իբրև քրոջ կեանքի ու ապագայի նեցուկի, աւելի ցայտուն արտայայտւում է հարսանեկան սովորոյթներում, երբ նրա քրոջը կնութեան են տանում մի օտար տուն, սովորոյթներում, ուր եղբայրը որոշ դեր է խաղում իւր քրոջ նկատմամբ: Հարսնեղբայրը պիտի թոյլ տայ, որ իւր տանից տանեն քրոջը. եղբորը պիտի վճարուի այն փրկանքը, որ հատուցանում էին փախցրած քրոջ համար. վերջապէս նրան էր պատկանում այն իրաւունքը, որով նա նորափեսային թոյլատրում էր իւր քրոջ կուսութիւնը խախտելու:

Ձաւախքում հարսին իւր ծնողների տնից դուրս տանելիս, փեսացուի մականները ահագին աղմուկով երգում են.

«Աղբոր շիւշէն կոտրտեցին

Քրոջ վալէն պատռեցին:» ³⁾

Աբարանում հարսնածի ժամանակ հարսի եղբայրը նստում է սընդուկի վրայ, որի մէջ է բաժինքը և չի թողնում, որ տանեն հարսի հետ, մինչև որ իւր ընծան չստանայ, «Ղութու նստելէն» առնելուց յետոյ արդէն ազգայնները գոռում են՝ «տարան». և յի-

¹⁾ Բորչալուի՝ գաւառ Ե. Լ.-ի Ազգագր. հանդէս, հատ. X, Կր. 132.

²⁾ Зелинский—Народн.-юрд. обычаи закавказья армянъ, Կր. 6.

³⁾ Ե. Լալայեան՝ Ձաւախքի բուրմունք, Կր. 27.

բաւի միայն այդ ժամանակ հարսը դուրս է գալիս հօրանց տանից: ¹⁾ Գողթան գաւառում, երբ հարսը հասնում է նորափեսայի տունը, ներս չի մտնում. այն ժամանակ թագաւորի հայրը կամ մակար- բաշին մի ընծայ՝ շորեղէն կամ դրամ է տալիս հարսն եղբօրը, որ թոյլ տայ հարսին տուն մտնելու: ²⁾ Բուլանըխում, նմանա- պէս և Զէյթունում, մինչ սկսւոյրը հարսի հետ դրսու զուան շէմքը ոտք կը դնէ, հարսի եղբայրներից մէկը զուան մօտ կանգ- նած կը ձգէ խնամու օձիքը և կը պահանջէ աղօթ զօտին, որ ըն- դունւած սովորութեան համաձայն անպատճառ կը տրուի: ³⁾ Գան- ձակի գաւառում, երբ հարսին եկեղեցի են տանում պսակելու, հարսնաղբէրը մի գգակ նւէր է ստանում թագաւորի տնեցինե- րից: ⁴⁾ Ջաւախքում, երբ հարսնածը գալիս է փեսի գիւղը, հար- սի հետ են լինում նաև նրա 1—2 հարսնեղբայրը: Հենց որ նոր եկած հարսը փոքր ինչ հանգստանում է իւր հարսնեղբայրների հետ, երկու նշանաւոր թագուորցիք մի շիշ օղի առած գալիս են հարսնեղբայրներին տեսութեան: Այդ գիշեր թագուորցիք ու հարսնեղբայրները միմեանց վերաբերմամբ շատ զգոյշ են լինում, որովհետև առաջիններն աշխատում են մի որևէ բան գողանալ հարսի վերայից, որպէսզի հարսնեղբայրներին մի բանով տու- գանքի ենթարկեն, իսկ վերջինները հնարում են փեսայի վերա- բերմամբ մի լան, կամ աշխատում են թոնրի պարագաներից մի- նը գողանալ, որ թագուորցիներից մի բան ստանան: Այսպիսի առերես լարուած յարաբերութիւնը մի մնացորդ է հայ սովորու- թական իրաւունքի մէջ գոյութիւն ունիցած առևանգմամբ ամուս- նութեան, ուր հարսի եղբայրները բնականօրէն պիտի թշնաման- քով վերաբերուէին դէպի փախցնողները,՝ դէպի փեսան ու իւր ընկերները: ⁵⁾ Նմանապէս Նոր-Բայազէտի գաւառում հարսնեղ- օր ձեռքից է վերցնում փեսան նորահարսին. ճրահանան գնում, բռնում է հարսնացուի կոնից, միւսից էլ հարսնեղբայրը և բե- րում կանգնեցնում թագուորի հանդէպ, ձեռք ձեռքի տալիս և սկսում է պսակի խորհուրդը: ⁶⁾

1) Գարեգին Վրդ. Յովսեփեան՝ Փշրանք, եր. 61.

2) Ազգագրական հանդէս, հատ. XII, եր. 132.

3) Բէնսէ՝ Բուլանըխ, եր. 105. Ալահվերդեան—Ուլնիա կամ Զէյթուն:

4) Ե. Լալայեան—Գանձակ, բ. հատ, եր. 28.

5) Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 143.

6) Ազգագրական հանդէս, հատ. XVI, եր. 25.

Հարսնեղբայրներն ամբողջ հարսանիքի ընթացքում, շարունակ իրենց քրոջ հետ անբաժան էին լինում մինչև առագաստի գիշերը: ¹⁾ Նրանք քրոջ հաւատարիմ պաշտպաններն են գանազան աներեւոյթ չարերից ու տեսանելի թշնամիներից: Գանձակի գաւառում հարսը եկեղեցի տանելիս հարսնեղբայրները երբեմն բռնում են թագուորի և խաչեղբոր փէշերից, որպէսզի թագուորի և թագունու միջից չարամիտ մարդիկ չանցնեն ու դրանով թագուորը «չկապուի»՝ չկորցնի իւր առնականութիւնը: ²⁾

Որպէս արդէն յիշել ենք, գօտին սիմբօլիական ձևով նշանակում է կնօջ կուսութիւնը, և ահա հարսը զգեստաւորուելիս, երբ պատրաստուում է դուրս գալու իւր սենեակից ապագայ ամուսնու մօտ կանգնելու, նրա գօտին շատ տեղերում կապում է ոչ թէ քաւորը, այլ հարսնեղբայրը, որով կարծես ցոյց է տալիս, որ իրեն է պատկանում իրաւունքը քրոջ պահպանելու: Կապելով գօտին, եղբայրը կարծես իրաւունք է տալիս փեսային տիրանալու իւր քրոջը և սրա կուսական մարմինը: Աբարանում հարսի եղբայրներից մէկը, գօտին ձեռքին բռնած չի կապում հարսի մէջքը, մինչև «ախբրգօտին» չէ ստանում: ³⁾ Նոր-Բայազէտի գաւառում հարսը երբ հագնւում է պսակ գնալու, կանչում են հարսնեղբորը գօտին կապելու, որ կապում է ասելով. «գնա, քուրս, Աստուած քեզ հաց տայ»: ⁴⁾ Նոյնն է կատարում Գողթանում՝ Ներքին Ագուլիսում: ⁵⁾ Իսկ Ջաւախքում եղբոր իրաւունքը իւր քրոջ կուսութեան նկատմամբ պարզ արտայայտւում է նոյն իսկ առանց որևէ սիմբօլների. «հարսը գիշերը գնում քաւորին հանուեցնում է ու պառկեցնում. իսկ ինքը գալիս է հարսնեղբոր հետ է պառկում: Փեսան էլ գնում մտնում է քաւորի ծոցը»: ⁶⁾ Նմանապէս Աբարանում նորահարսի կուսութիւնը տիրանալու. այդ իրաւունքը գնում է եղբորից որևէ ընծայաբերութեամբ. առաջատու մտնելուց առաջ թագ վերացումից յետոյ սկսւում է վերջին պարգևաբաշխութիւնը: Հարսնեղբորը մի հրացան կամ չուխայ են ընծայում, որ սովորաբար քրոջն է ընծայում՝ եթէ համապատասխան ընծայ չտուին փեսային: ⁷⁾

¹⁾ Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 146: եր. 121: Նոյն—Գողթան, Ազգագր. հանդէս, հատ. XII, եր. 131 Բենսէ Բուլանըխ, եր. 106.

²⁾ Ե. Լալայեան—Գանձակի գաւառ, հատ. Բ, եր. 29.

³⁾ Գար. վ. Յովսէփեան—Փշրանք, եր. 61.

⁴⁾ Ազգագրական հանդէս, հատ. XVI, եր. 24.

⁵⁾ Ազգագրակ. հանդ., հատ. XII, եր. 128.

⁶⁾ Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 150.

⁷⁾ Գ. վ. Յովսէփեան—Փշրանք, եր. 63.

XVII

Համեմատական ազգագրութիւնից յայտնի է, որ այն բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերը, որոնք տակաւին չեն թօթափել մայրական իրաւունքի սկզբունքների մնացորդները, այլ մարդը, ամուսնանալով մի կնոջ հետ, վերջինին չի տանում իր տունը, այլ թողնում է նրա ծնողների յարկի տակ և ինքը միայն յաճախում է երբեմնակի, այն էլ գաղտնագողի: Մի քանի ցեղերի մէջ կնոջ ապրելը իւր ծնողների տանը տեւում է մի քանի ամիս կամ մի ամբողջ տարի: Կովկասեան լեռնականներից խուսուրները սովորութիւն ունեն ամուսնանալիս իրենց կնոջը ամբողջ մի տարի թողնել նրա ծնողների տանը. նոյնիսկ տարի անցնելուց յետոյ այդ երկու ամուսինների կենսակցութիւնը կատարւում է գաղտնի: 1) Աֆրիկայի Սահարի տուրու անունով վայրենի ցեղի մէջ սովորութիւն է տիրում, որ մարդը ամուսնանալիս մի կնոջ հետ, վերջինիս բերում է իւր տունը, բայց կինը պարտաւոր է մնալ միայն 7 օր իւր ամուսնու մօտ և ապա վերստին երկար ժամանակով վերադառնում է իւր ծնող—մօր մօտ:

Հայ սովորութիւնների մէջ պահպանուել է մի բնորոշ փաստ, որ յիշեցնում է վերոյիշեալ բարքերը, երբ կինը մնում էր իւր մօր մօտ, իսկ այդ մարդը իւր ամուսնական յարաբերութիւնների համար միայն գաղտնի յաճախում է նրան: Դա այսպէս անուանած դարձի սովորութիւնն է, որ մեծ հանգիստաւորութեամբ է կատարւում հայաբնակ գաւառներում: Բուլանըխում պսակելուց 4—5 շաբաթ յետոյ սովորութիւն ունեն հարսի հերանք՝ վերադարձնել աղջիկը իրենց տուն: Այդ դարձը կը կատարուի յատուկ հրաւիրակ կնոջ ձեռքով: Մնալով 3—4 շաբաթ հէրանց տանը, վերադարձը նմանապէս փեսայի տան կողմից գնացող հրաւիրակ կնոջ ձեռքով կը կատարուի²⁾: Նոյն դարձը տեղի է ունենում Վանայ հայերի մէջ: 3) Վայոց կորում ծագկազարդին նորահարսը տարւմ է հէրանց մօտ, ուր մնում է մինչև Համարձումն, երբ տէգըրը գալիս է տանելու նորահարսին, նախապէս իւր լեռ ընծաներ, ուտելիքներ՝ բերելով: 4)

Բայց և միւս կողմից՝ մայրական գերդաստանի յետագայ զարգացման բնորոշ գծերից մէկն էլ այն է, որ երբ այլ ու կնոջ ամուսնական յարաբերութիւնները դառնում են տեղական, և

1) Լումայ, 1904 թ. № 3, 157-158. նաև Նոր-դար, 1893 թ. № № 37-39.

2) Բենսէ. Բուլանըխ. եր. 114.

3) Վան—Արձագանք, 1897 թ. № № 17, 22, 23, 27 և 29.

4) Ազգագրական Հանդէս, հատ. XIII, եր. 166:

սկսում է հիմք ստանալ մշտական կենակցութեան սկզբունքը, այդ դէպքում ամուսինն ապրում է իւր կնոջ տանը և սրա մօր իշխանութեան ներքոյ: Կան մի քանի վայրենի ցեղեր, զորօրինակ՝ Դվայկուլու Բրազելիլայում, Բաէլէ Աֆրիկայում և այլն, 1) որ ամուսնակցութեան դէպքում, ոչ թէ կինն է տեղափոխւում իւր ամուսնու տունը, այլ մարդն է տեղափոխւում իւր կնոջ ծնողների մօտ: Այդ սովորոյթների մնացորդները պահպանուած կան նաև հայերիս մէջ: Հին-Նախիջևանի շրջանի հայ գիւղերից մի քանիսում սովորութիւն է, որ եկեղեցական պսակի խորհրդից յետոյ երկու խնամիների փոխադարձ համաձայնութեամբ նորապսակ աղջկան բերում են իր հօր տուն և այստեղ անորոշ ժամանակ մնում է. այնուհետև նորից կրկնապատիկ ծախսերով հարսանիք են անում և հարսին տղայի տունը տանում: Պարզ է, որ այստեղ նկատում ենք նոյն գաղափարի պահպանումն, որ ամուսնութեան կապից յետոյ կինը մնում է իւր մօր տանը: 2) Վայոց ձորում նորապսակները եկեղեցական պսակակցութիւնից միծ հանդիսով վերադառնում են անպայման հարսի տունը, ուր նոյն երեկոյին, խնջոյքից յետոյ, բոլոր հիւրերը ցրւում են և երբ տանեցիները քնում են, փեսայի համար մի առանձին անկիւնում կամ ուրիշ սենեակում անկողին են պատրաստում ու տան հարսերից մինը նորահարսի կռնից բռնած՝ բերում է փեսայի մօտ և ինքը հեռանում: Թագուորը նուէր է տալիս հարսին իբր «բերնաբացէք», որից յետոյ սիրախօսում են մինչև լոյս: 3)

Արդեօք նոյն իմաստն չի պարունակում հայ ժողովրդի մէջ տարածուած «տնտեսութեան» սովորոյթը, երբ տղամարդը տեղափոխւում է ընդ միշտ իւր կնոջ յարկի տակ և սրա ծնողների իշխանութեանն է ենթարկւում: Ճիշտ է, այդ «տնտեսայութեան» գաղափարը հայ ժողովրդի մէջ ներկայումս միանգամայն ուրիշ բնաւորութիւն է ստացել, այսինքն արու ժառանգից զուրկ լինելով և երիտասարդ աշխատող ձեռքերի բացակայութեան պատճառով, որոշ ընտանիքներ իրենց համար «տնտեսայ» են բերում, բայց այդ հիմնարկութեան իրաւաբանական սկզբունքը ու գոյացման պատճառները պէտք է որոնել միմիայն մայրական իրա-

1) Липпертъ. Исторія культуры, кр. 171

2) Նոր-Դար, 1890 թ. № 17

3) Ազգագրական Հանդէս, հատ. XIII, կր. 150

ւունքի գերդաստանական յարաբերութիւններում: Այս մեր հնթադրութիւնը հիմնաւորում ենք նրանով, որ կան հայաբնակ գաւառներ, ուր «տնփեսայութեան» սովորոյթը գոյութիւն ունի նաև այնպիսի պայմաններում, երբ ընտանիքները ունեն արու ժառանգներ ու աշխատող ձեռքեր: Այդ կողմից մանաւանդ հետաքրքիր է տնփեսայութիւնը Տաճկաստանի Ակնայ հայերի մէջ, ուր վերոյիշեալ սովորութիւնը անխտիր ու խստիւ պահպանուած է. իւրաքանչիւր ընտանիք իր աղջիկը ամուսնացնելիս փեսային անպայման իր տանն է պահելու: ¹⁾ Թէ յիշաւ տնփեսայութիւնը մի մնացորդ է մայրական իրաւունքի մէջ տիրող սովորութեան, այն է՝ այր մարդու մնալը կնոջ մօտ, երևում է հետեւեալ բնորոշ ու համատարած սովորոյթից:

Յայտնի է, որ հայ ժողովրդական հայեացքներում նշանադրութիւնն իբրև ամուսնական կապերը հաստատման մոմենտ, աւելի մեծ նշանակութիւն ունի քան եկեղեցական պսակի խորհուրդը. շատ անգամ փեսացուի ու հարսնացուի մէջ ամուսնական յարակցութիւնները կատարւում են նշանադրութիւնից յետոյ, մի փաստ, որ սովորութեան իրաւունքի համաձայն թոյլատրելի էր: Ամենուրեք հայ ժողովրդի մէջ սովորութիւն կայ, որ փեսացուն նշանադրութիւնից յետոյ պարտաւոր է ծածուկ և տնտեսանկի կերպով թէ աներոջ կողմից և թէ թաղի երիտասարդների աչքերից յաճախել միշտ իւր նշանածին, ընդ սմին նա միշտ գնում է ընծաներով և որ գլխաւորն է ընդունւում է միշտ աղջկայ մօր կողմից ու հիւրասիրւում: Այս սովորոյթի բնորոշ նկարագիրը Նոր-Քայազետի հայրի բարքերից առաջ է բերում պ. Լալայիանը: «Հնումը նշանադրութիւնից երկու երեք շաբաթ յետոյ փեսացուն մի գիշեր մի քիչ չոր միքք և մի որևէ ընծայ կամ դրամ առած, գնում էր աներանց տուն իւր հարսնացուին տեսնելու: Զոքանջը ընդունում էր նրան և ցոյց տալով, որ աներն այդ մասին ոչինչ չգիտէ, ապա թէ ոչ կը բարկանայ և դուրս կանէ տանից փեսին, հիւրասիրում էր նրան ձուռծեղով, որի վրայ մի քանի կաթ իւր մէղից էր սրսկում, որպէսզի փեսի սէրը դէպի իւր հարսնացուն սաստկանայ: Զուածեղ ուտելուց յետոյ հարս ու փեսան յաճախ փոքրիկ քենիկներից մինի հետ, առանձնանում էին մի որևէ սենեակ, ուր մինչև լոյս քչքչում էին, սակայն հարսնացուն մինչև մի նուէր չստանար չէր սկսիլ փեսացուի հետ խօսել: Այս ընծան կոչւում էր «խօսալէ»: Այժմ

¹⁾ Ս. Հայկունի—Դէրսիմ «Արարատ» 1896 թ. եր. 280

գրեթէ ամեն շաբաթ երեկոյ փեսացուն առանց քաշուելու անհրոշից գնում է իւր հարսնացուի հետ գիշերելու և նոյնիսկ քրնում նրա հետ միասին: Այս ծայրայեղութիւնը թոյլատրւում է, մինչդեռ ամօթ է համարւում ցերեկով աներանց տունը մտնել կամ աներանց ներկայութեամբ հարսնացուի հետ խօսելը:» 1) Նոյնն ենք տեսնում Հին-Պայագէտում և 2) այլ ուր 3) գտնում:

Այս սովորութեան մէջ մի գիծ է աչքի ընկնում, որ փեսան գնում է իբր ամուսնական յարակցութիւնների նպատակով հարսնացուի մօտ և այն էլ աղջկայ մօր ընդունելութեամբ, մինչդեռ այդ հարսնացուն ոչ մի իրաւունք չունի կեսրանց տունը ոտը դնելու մինչև պսակադրութիւնը: 4) Հետևապէս այստեղ էլ տեսնում ենք մայրական իրաւունքի այն շրջանից մնացորդներ, երբ այդ մարդը գնում էր իւր կնոջ մօտ և այնտեղ մնում, հպատակւում իւր կնոջ մօրը ու ճանաչում միմիայն սրան: Յետագայում, երբ արդէն հայրիշխանութիւնն առաջացաւ, վերոյիշեալ սովորութիւնն իբրև Փիկցիա շարունակեց իւր գոյութիւնը, թէև սկզբներում յիրաւի ծածուկ միանգամայն տան նահապետից, որը հիմնուելով իւր իրաւունքների վրայ չպիտի թոյլ տար այդպիսի մի քայլ, իսկ յետոյ երևի նահապետի կեղծեալ ու առերես ցոյց տուած անգիտութեամբ էր փեսան գիշերային այցելութիւններ կատարում: Իսկ այն հանգամանքը, որ թաղի երիտասարդներն թշնամաբար են վերաբերւում այդ այցելութիւններին և ձեռք ընկած դէպքում լաւ ծեծում կամ ծաղրուծանակի են ենթարկւում փեսային, նմանապէս ենթադրել է տալիս, որ յիրաւի դա հետեանք է մայրական իրաւունքների շրջանի տապալման և ընդհակառակն հայրիշխանութեան տիրապետութեանը, երբ բոլոր այդ մարդիկ շահագրգռուած են, իբր թէ հայրիշխանական նոր գաղափարների ներքոյ ամեն կերպ հալածել մայրական իրաւունքի շրջանի ամուսնական յարաբերութիւնները:

1) Ազգագրական Հանդէս, XVI հատ., եր. 14—15.

2) Բիւզանդիօն, 1899 № № 684 և 685.

3) Ե. Լալայեան—Ջանգեղուրի գաւառ, եր. 71: Նոյն—Վարանդա, եր. 126: Նոյն—Գանձակի գաւառ, եր. 19—20: Նոյն—Ջաւախք, եր. 129: «Ազգագրական Հանդէս», X հատ—Բորչալուի գաւառ, եր. 219.

Կիլիկիա—Կիւրին՝ Նոր-Դար, 1887, № 207.

Գիւղացու հարսանիքը՝ Նոր-Դար, 1889 № № 20—21.

4) Ե. Լալայեան—Ջաւախք, եր. 138

XVIII.

Ներկայ ժողովրդական սովորոյթների ընտանեկան սեփականատիրական իրաւունքում պահպանուել են հետաքրքիր մնացորդներ, որոնք որոշ չափով լոյս են սփռում երբեմն գերիշխող մայրական իրաւունքի վերայ: Գերդաստանական ընդհանուր ըստացուածքին կից, որ ճանաչւում է ամբողջ ընտանեկան համայնքի սեփականութիւն, ըստ սովորութեան իրաւունքի գոյութիւն ունի նաև կնոջ, այն է հարսի անձնական սեփականութիւնը, որի վրայ չէ տարածւում գերդաստանի միւս անդամների, նոյն իսկ հարսի ամուսնու իրաւունքները: Դա այսպէս անուանած արնագինն է ուսահայերի մէջ, կամ Սարփան տաճկահայերի, այսինքն այն գումարը, որ պատկանում է միմիայն հարսներին ու կազմւում է նշանադրութեան, պսակադրութեան ու որդեծնութեան ժամանակները հարսին տրուած ընծաներից՝ զարդերից ու դրամներից: Կնոջ այդ գոյքը չի կարող խառնուել ամուսնու գերդաստանի համայնական գոյքի մէջ, շահագործուել նրա անդամների ձեռքով, որոնց կարծիքով ու համոզմամբ «կնկայ բերած փողը մայա չի դառնայ»: Բնորոշ է հայկական սովորոյթների ուսումնասիրութեան տեսակէտից այն հանգամանքը, որ հայ Դատաստանադրքերում, զորօրինակ Մխիթար Գօշի, պաշտպանւում է նոյն սկզբունքը՝ կնոջ բերած ու ստացած փողերի («տուայրի» և «երեսացտիսոյի») անձնական սեփականութիւնն ու անձեռնմխելութիւնը: Ինչ գաղափար է պարփակում իւր մէջ սովորութեան այդ իրաւունքը, որի հիման վրայ միևնոյն տան մէջ խստիւ տարբերւում ու զատւում են համայնական գերդաստանական ստացուածքը և գոյքը կնոջ անձնական ստացուածքից՝ նրա արնագինից: Այստեղ պարզ արտայայտւում է այն սկզբունքը, որ տիրապետում էր երբեմն մայրական իրաւունքի շրջանում, երբ կանանց ստացուածքը, մայրական սեփականատիրութիւնը տրամազծօրէն բաժանում էր այր մարդկանց ստացուածքից, հրբ առնական ու կանացիական տնտեսութիւնները միանգամայն իրարից անկախ ու զատ գոյութիւն ունէին:

Կանացի այդ առանձին սեփականատիրական իրաւունքը գտնւում ենք նաև օտար ժողովրդների և նոյն իսկ սրանց օրէնսդրութիւնների մէջ: Գերմանական միջնադարեան օրէնսգրքերը Lex Salica, Sachsenspiegel և այլն յատկացրած ունեն առանձին յօդւածներ (Lex salica XLIV, Sachsenspiegel B. I. art XX), ուր մանրամասն բնորոշւում են կանանց ու տղամարդկանց իրաւունքները իրենց ստացուածքների առանձին անձնական սեփականու-

թիւներին նկատմամբ: Եւ այդ յօդուածների մանրազննին վերլուծումն ցոյց է տալիս, որ նրանց բովանդակութիւնը նախնական մայրական իրաւունքի սեփականատիրական հայեացքների մնացորդներն են:

Կանացի այդ անձնական սեփականութիւնից էլ առաջանում են առանձնայատուկ իրաւարանական յարաբերութիւններ ժառանգական հարցում: Ինչպէս յայտնի է, ըստ հայ սովորութեան իրաւունքի աղջիկները զուրկ են ժառանգական իրաւունքից, իսկ այս դէպքում կանացի անձնական սեփականութիւնը ժառանգում է կանացի գծով, այսինքն ժառանգում են աղջիկները, թէև սրանց հետ միաժամանակ ժառանգում են նաև տղայքը: Բայց այդ վերջին երևոյթը՝ տղաների ժառանգումն՝ պէտք է համարել աւելի նորամուտ, որ կեանք է առել անշուշտ հայրիշխանութեան շրջանում: Ազգագրական նիւթերի մէջ առայժմ եղած փաստերը, որոնք թէև ժամանակի ընթացքում հայրիշխանական հայեացքների ներքոյ խիստ գունաւորուել են տիրապետող ազնատական ըսկզբունքներով, այնուամենայնիւ ցոյց են տալիս մեր յայտնած կարծիքի ճշմարտութիւնը, պարունակելով իրենց մէջ ակնյայտնի մնացորդներ մայրական իրաւունքի շրջանից: Կնոջ մահից յետոյ արնագինը մնում է մարդուն, եթէ սա բաժանուած է իր հօր գերդաստանից, իբրև մի առանձին սեփականութիւն, որի վրայ իրաւունք չունի տան ոչ մի անդամը. իսկ մարդու մահից յետոյ էլ այդ արնագնի վրայ ժառանգական իրաւունք ունեն զաւակներն, այն էլ այսպէս. այդ գոյքի երկու մասը պատկանում է տղայ ժառանգներին, իսկ մի մասը աղջիկ ժառանգներին: ¹⁾ Բայց եթէ կինը վախճանում է այն ժամանակ, երբ մարդը անբաժան է հօրական տանից, արնագնի վրայ ժառանգական իրաւունք ունի ոչ թէ ամուսինն, այլ միայն զաւակները, որոնցից տղայքը նմանապէս ստանում են երկու մաս, իսկ աղջիկները մի մաս ²⁾: Սովորութեան իրաւունքի նոյն սկզբունքներով են տոգորուած մեծ մասամբ նաև Մխիթար Գօշի Դատաստանագրքի յօդուածները կանանց առանձին սեփականութեան վերաբերմամբ: Մարդու մահում անզաւակութեան դէպքում յանձնում էր կնոջը իւր պատկանելիք սեփականութիւնը: ³⁾ Իսկ կնոջ մահում անզաւակ դէպքում ժառանգական իրաւունքի մէջ գլխաւորապէս գեր էր խաղում այն հանգամանքը, թէ արդեօք ամուսինները զաւակի տէրեր էին, թէ ոչ: Եթէ կային

1) և 2) Зелинский, Народно-юридические обычаи закавказскихъ армянъ бр. 33.

3) Մխիթար Գօշի Դատաստանագիրք, մաս II գ. դ:

որդիք այն ժամանակ ամբողջ մօրական կարողութիւնն անցնում էր սրանց, ճիշտ այնպէս՝ որպէս և հօրականը: Ընդհանրապէս կընոջ մահուամբ նրա ընչքի վերաբերմամբ ժառանգական իրաւունքն նոյն ծաւալով էր գործադրուում, ինչ ծաւալով և մարդու, «և կանանց մեռելոց նոյն լիցի դատաստան, որպէս և արանց զկնի մահւան» և ուղղակի ժառանգների բացակայութեան դէպքում «ի ցեղէ հօրն (կնոջ) ժառանգէ մինչև չորրորդ զարմ:» ¹⁾ Ուրեմն այն դէպքում, երբ մայրական ինչքն անցնում է զաւակներին, նմանապէս և զաւակների հայրը հանդէս է գալիս իբրև իրաւագործն, որ պատասխանատու է այդ ընչքի ամբողջութեան համար: Երբ առաջ զաւակն էր մեռած լինում և վախճանւում էր մայրը, վերջինից ֆիացած գոյքը մի մասով անցնում էր ամուսնուն, իսկ միւս մասով կնոջ հօրը, եթէ վերջինս տակաւին ապրում էր: ²⁾ Եթէ ամուսնութիւնն անգլակ էր եղել՝ կնոջ մահուամբ սրա ինչքը անցնում է իւր հօրը, իսկ ամուսինն «վասն միասին կենակցութեան» ստանում է միայն մասն, այն է, մի անգ (գոյքի 1/8 մասը): Բայց երբ քնաւ զուգաւորուած չեն եղել, և կինը վախճանել է կոյս՝ այն ժամանակ ամուսինն ոչինչ չի ստանում և կնոջ գոյքը ամբողջովին անցնում է կնոջ ազգականներին:

Նման հայ սովորութեան իրաւունքի գերմանական հին ժողովրդական իրաւունքներումն էլ հայրիշխանութեան շրջանում գտնում ենք կնոջ սեփականութեան ժառանգումն միայն կանացի գծով, որը համեմատաբար աւելի շեշտակի է արտայայտւում, քան հայկական պահպանուած սովորոյթներում: ³⁾

Կանացի ու այրմարդկանց տարբեր ու առանձնակի անկախ ընչական իրաւաբանական դրութեան երևոյթները նկատելի են ոչ միայն սեփականատիրութեան, այլ և տնտեսութեան գործունէութեան մէջ: Այն պատմական շրջանում, երբ մայրական իրաւունքի գերդաստանը քայքայւում էր և նրան կից սկսւում էր գլուխ բարձրացնել հայրիշխանութեան տիրապետութիւնն՝ անպայման ստեղծւում էր այնպիսի դրութիւն, որ գերդաստանական կազմը մի տեսակ երկւորութիւն է ստանում և այդ երկւորութեան սկզբունքի համեմատ էլ կուտուրական այդ աստիճաններում ստեղծւում են երկու տարբեր տնային տնտեսութիւններ: Այդ տարբերու-

1) Մխ. Գօշի Դատաստանագ. մասն. I, գլ. ճիւր:

2) Անդ:

3) Grimm-Rechtsaltertümer, եր 324

թիւնն արտայայտուում է թէ ներքին և թէ արտաքին տնտեսութեան մէջ ու պահպանուել է որոշ չափով և ուրոյն բնոյթով նաև այն ժամանակ, երբ բացարձակ արդէն տիրում էր հայրիշխանական ընտանեկան կազմը: Այստեղ առաջին տեղը պիտի դնել այն հետաքրքիր երևոյթը, որ կանայք մեզանում միշտ ճաշում և ուտում են առանձին այրմարդկանցից: «Նահապետական կեանքը գերդաստանի անդամներին ըստ սեռի բաժանել է երկու խմբի, որոնց մէջ շատ քիչ հոգեկան կամ մտաւոր կապ կայ: Տըզամարդիկ առանձին, կանանցից զատ և նրանցից առաջ են ուտում, խմում. իրենց տպաւորութիւնները ոչ թէ իրենց կանանց, այլ իրենց եղբայրներին, հօրը պատմում. գործի վերաբերմամբ տղամարդիկ դարձեալ միմեանց հետ են խորհուրդ անում: 1) Այս երևոյթը պէտք է բացատրել իբրև մի մնացորդ այն տնտեսական գործունէութեան, որի ժամանակ գոյութիւն էր ունեցել մարդկային ընտանիքի զարգացման մէջ, այն է, երբ տնտեսութիւններն տարբերում էին նայած ուտելիք ձեռք բերելու եղանակներին, արդէօք ուտելու բարիքները այրմարդկանց թէ՛ կանանց աշխատանքի արգասիքներ էին: Համեմատական ազգագրական հետազոտութիւնները ցոյց են տալիս, որ շատ ժողովրդների մէջ կանայք ու տղամարդիկ ոչ միայն առանձին են ուտում և ճաշում, այլ և միանգամայն տարբեր բաներ են ուտում, նոյն իսկ տղամարդիկ ու կանայք իրարից առանձին են պատրաստում իրենց կերակուրները: Հաւայեան կղզիների վրայ, երկու սեռի կերակուրները այնքան բաժանուած էին իրարից ժողովրդի հայեացքներում, որ շատ ուտելիքներ, որսերի ու ձկների որոշ տեսակները կանայք իրաւունք չունէին ուտելու և համարում էին վերջինների նկատմամբ տաքու, այսինքն արգելուած սրբութիւն, և միայն այր մարդիկ էին ուտելու: 2) Նոյնն էր տիրապետում հին Կրէտէում, Սպարտայում, ուր այրմարդիկ առանձին հասարակական ճաշ էին ուտում, այսպէս անուանած Սիստիա, բացառապէս մսեղէն գործածելով, իսկ կանայք ու զաւակները իրենց ընտանիքներում, ուտելով միայն գլխաւորապէս բուսեղէն: Մսեղէնը ճանաչում էր բացարձակ այրմարդկանց աշխատանքի արգասիք, որովհետև որսորդութեամբ զբաղում էին լոկ այրմարդիկ:

Երկու սեռի տնտեսական գործունէութեան և ընտանիքների տնտեսութեան տարբերութեան հազիւ նշմարելի մնացորդներ մասամբ գտնում ենք նաև հայ նահապետական գերդաստանում,

1) Ե. Լալայեան—Փանծակի գաւառ, հատ. բ., եր. 63.

2) Липпертъ—Исторія семьи, հր. 42.

ուր ամբողջ տնտեսական գործունէութիւնը բաժանուած է երկու տեսակ աշխատանքի՝ զրսի ու ներսի։ Դրսի, գլխաւորապէս դաշտային ու շինական աշխատանքները կատարում են այրմարդիկ տան—մեծի, նահապետի ղեկավարութեամբ, որը շատ անգամ ինքըն անձամբ անմիջապէս չի մասնակցում այդ աշխատանքներին, այլ միայն ղեկավարում, տնօրինում է աշխատաւոր ձեռքերը, որոնք ըստ սովորութեան արդէն մի անգամ առ միշտ սահմանուած են ընտանեկան սովորութիւններով և անյողողող պահպանւում են։ Ժողովրդական առածը ասում է՝ «մարդը զրսու պատ է, կնիկը ներսի»։ Ինչպէս այրմարդիկ զուրար, նոյնպէս էլ կանայք ներսըն են աշխատում, և այդ աշխատանքն ըստ հասակի ու իրենց զրութեան բաժանւում է բոլոր կանանց մէջ, մօր, տատի այսինքըն նահապետի կնոջ (եթէ վերջինս կենդանի չէ, այն ժամանակ ամենաւագ հարսի) ղեկավարութեան տակ է գտնւում ընտանիքի ներքին կառավարութիւնը։ Նա էլ նոյնպէս «անսահման իշխանութեամբ կառավարում է տան գործերը և հրամայում է հարսներին, նա է աշխատանքի բաժանողը։ Առանց նրա թոյլտւութեան ոչ մի հարս չի կարող բանալին վերցնել և մի պատառ հաց անգամ հանել։» ¹⁾

XIX

Մայրական իրաւունքի գերդաստանական կազմի էական սկզբունքն ու հիմքը եղել է բացառապէս ազգակցութիւնը մայրական գծով, կոգնատական սիստեմը, և այդ կազմը պահպանւում էր, մինչև որ նրա տեղը յետագայում գրաւել է սոցիալ-իրաւաբանական յարաբերութիւնների մի այլ մթնոլորդ, ուր տիրապետում է արդէն հայրական իրաւունքը, հայրական գծով ազգակցութիւնը, հիմք է առնում ականատական սկզբունքը, նահապետական գերդաստանի՝ պատրիարխատի այդ էական գիծը։ Ինչպէս կատարուեց այդ էվօլյուցիօնը, ինչպէս մայրական իրաւունքի վրահիմնուած սերունդները վերջում փոխուեցին ականատական սերունդների։ Այդ հարցի նկատմամբ բազմութիւն, ստէպ իրար հակասական կարծիքներ են տիրապետում։ Աւելորդ ենք սեպում առաջ բերելու այդ բոլոր կարծիքները, բայց զրա փո-

¹⁾ Ե. Լալայիան—Ձաւախք, Եր., 177-178. նմանապէս՝ Բէնսէ—Բուլանըխ, Եր. 146. Зелинский, Народно-юридические обычаи закавказских армян, Եր. 24—25.

խարէն արժարժենք այդ էվոլիւցիօնի տրամաբանական բացատրութիւնն, որ անուս է Մակ. Կովալսկին, ¹⁾ Դարգունը ²⁾ Լիպպերտը, ³⁾ և այլ մի քանի ակնյայտնի գիտնականներ: ⁴⁾

Մայրական իրաւունքի սերնդական կաղմի տարրալուծումն կատարուել է տնտեսական ազդակների ներքոյ: Տիրապետող մայրական իրաւունքի ներքոյ տակաւին գոյութիւն ունի մի համատարած սովորութիւն, որ այդ մարդը տեղափոխուում էր ու մըտնում իւր կնոջ սերնդական խմբակցութեան մէջ, ենթարկուելով այդ սերնդի իշխանութեանը՝ նահապետին, որ լինում էր սովորաբար կնոջ մօրեղբայրը կամ եղբայրը: Հէնց այդ հանգամանքն էլ աստիճանօրէն նպաստեց հայրական ազդակցութեան գոյացմանը, որովհետև մայրական իրաւունքի վերայ կազմակերպուած ցեղական խմբակների մէջ սկսեցին ծագել առանձին, աստիճանաբար բաժանուող, անջատուող գերդաստանական տնտեսութիւններ, սրանց գլխին էր անցնում սկզբից կամ ժամանակի ընթացքում ընտանիքի հայրը: Այդ հայրական ընտանիքը, որ հանդէս է գալիս իբրև գերդաստանական մի համայնք, տակաւին նախքան հայրիշխանական սկզբունքներով տոգորուելը, արդէն կարողանում է մայրական իրաւունքի կազմակերպութեան նեղացած, սեղմուած շրջանակները քայքայել ու նրա փոխարէն մի նոր տիրապետութեան ու նոր ժառանգական յարաբերութիւններին համապատասխանող ազդակցական սխտեմ ստեղծելու: Պարզենք այս միտքը:

Ցեղական մայրական խմբերի գերաբնակչութիւնը տակաւին որսորդական շրջանում առաջ է բերում համայնակցութեան մէջ որոշ ներքին փոփոխութիւններ, կենցաղի նոր ձևեր ու եղանակներ: Խմբերը զգալով, որ երկրի հրապարակը իւր բնական բարիքներով այլ ևս չի ապահովացնում իրանց կենսական գոյութիւնը, ցրւում են, նորանոր տեղեր որոնելու իրենց որսորդական տնտեսական գործունէութեան համար: Խմբերը, անջատուելով իրարից և բաժան-բաժան լինելով, թուլացնում էին ցեղական նահապետի այս դէպքում կնոջ մօրեղբօր կամ եղբօր՝ իշխանութեան անմիջա-

¹⁾ М. Ковалевский Первобытное право, вып. I, Родъ стр. 150—197.

²⁾ Dargun-Mutterrecht u. Vatterrecht, Leipzig h. 117-134 1892.

³⁾ Липпертъ—Исторія Культуры, бр. 175-180, նաև սրա՝ Происхождение и развитие семьи.

⁴⁾ L. Morgan—Die Urgesellschaft, կայ ռուսերէն թարգմ. De Морганъ—Первобытное общество,

Dr. Postdos familienrecht

կան ազդեցութիւնն կանանց հետ կենակցող այրմարդկանց վրայ: Ուստի այր մարդն իւր կնոջ վերաբերմամբ սկսում է կամաց կամաց ստանալ այն դերն ու նշանակութիւնը, ինչ որ ունէր կնոջ եղբայրն կամ մօրեղբայրը, իբրեւ միակ կերակրողն ու հոգատարը: Զարմանալի չէ, որ արիական լեզուներում եղբայր և ամուսին բառերը արտայայտուում են միեւնոյն տերմինով: Այր ամուսնու գրաւած նոր դերը իւր կնոջ վերայ յանկում է նրանով, որ մարդը կնոջ վերաբերմամբ քայլ առ քայլ սկսում է ձեռք բերել այն իշխանութիւնը, որ առաջ պատկանում էր կնոջ եղբօրը կամ մօրեղբօրը: Այս վերջին հանգամանքը աւելի նպաստաւոր զարգացումն է ըստանում, երբ ժամանակների ընթացքում կանանց առեւտրական սովորոյթը փոխուում է փրկանքի կամ գլխազնի վճարումով կին բերելու սովորութեանը, որով կինը դասուած է արդէն գնուած ապրանքի շարքը, սեփականութեան գաղափարի մէջ:

Այնհրեւէ, որ եթէ այր մարդը այսպիսով իշխանութիւն է ստանում իւր կնոջ վրայ, ժամանակի ընթացքում նա ձեռք է բերում նաեւ իրաւունքներ այդ կնոջից ծնուած բոլոր երեխաների վրայանխտիր, թէ ումից էլ նրանք սերուած լինէին: Հօր ծնողական այդ իրաւունքի սահմանումն, իբրեւ հետեանք մարդու կնոջ վրայ ունեցած իրաւունքի, տեղի է ունենում համեմատօրէն դիւրին ու արագ, քանի որ ժամանակների ընթացքում երկու սեռերի միջեւ հղած կապակցութիւնն ու միութիւնն աւելի տեղակայւում, մշտնջենական են դառնում: Բնակարանների ցրուածութիւնը, լաւ ու բարդ յաջող պայման է այդ տեսակ կենակցութեան ծաղկման, որովհետեւ դորանով դժուարանում է կիների փոփոխումն և ընդհանրապէս զանազան կիների հետ յարաբերութիւններ ունենալու հնարաւորութիւնն, այն ըստ իւր կարգի կարելի է դարձնում սովորութեան ոյժի ազդեցութեան ներքոյ այն կապերի ամրապնդմանը, որոնք սեռական ձգտումների վրայ են հիմնուած»:

Ահա կապերի այդ ամրապնդումն ու տեղականութիւնն է ստեղծում պայմաններ, ուր զաւակները մեծանում, սնւում են մօր ու հօր ներկայութեամբ: Ուրեմն զաւակները, տեսնելով միշտ իրենց հօրը, ճանաչելով նրա անձն ու նրանց համար տարած հոգսերը, անշուշտ կը կապուէին իրենց հօր հետ. մի կապ, որ նախընթաց շրջաններում անհնարին էր:

Միւս կողմից էլ, նախնական սերնդական խմբակցութիւնների տնտեսական գործունէութեան ձևերը գերաբնակչութեան ազդեցութեան ներքոյ փոխուում են, անցնելով որսորդականից անասնապահական ու երկրագործական ձևերին, այն ժամանակ արդէն վերջնականօրէն հաստատուում և ամրանում է

հայրիշխանութեան գաղափարն, որ, ինչպէս տեսանք արդէն, ըսկսել էր գոյանալ նախընթաց շրջանում: Սրանով մայրական իրաւունքի սերնդական կազմակերպութիւնները իսպառ քայքայւում, տապալւում ու նրանց աւերակների վրայ բարձրանում է ազգակցական և սոցիալ-իրաւաբանական յարաբերութիւնների նոր շէնքը: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ արտադրողական այս նոր ձեւերի մթնոլորտում, ինչպէս և մի ժամանակ որսորդական շրջանում, այրմարդն էր գլխաւոր գործողը, այսինքն՝ սա էր անասնապահութեամբ ու երկրագործութեամբ պարապում, նրա ձեռքումն էր կենդրոնացած տնտեսական գործունէութիւնն, ուստի և այրմարդը ձեռք բերեց որոշ ինքնուրոյնութիւն, տնտեսական անկախութիւն և վերջապէս անձնական ազատութիւն, որոնցից նա զուրկ էր, ապրելով մայրական սերունդներում, իւր կնոջ հետ կենակցելիս: Մարդու նիւթական այդ անկախութիւնն բնականօրէն պիտի քայքայէր, կազմալուծէր նախկին կապերը, որոնցով կանգուն էր մայրական սերունդը: Բարիքների՝ յաւելեալ արդիւնքների պաշարի կուտակումն այրմարդու ձեռքում, որոնք նա գործադրում էր իւր կնոջ ու զաւակների և ընդհանրապէս գերդաստանի անդամների կեանքի գոյութեան համար, ըստինքեան առաջացրեց մարդու սեփականատիրական իրաւունքի գաղափարի ամրապնդումն, մի գաղափար, որ իւր կարգին էլ կնոջը և ամբողջ գերդաստանը հպատակեցրեց այր ամուսնու իշխանութեանը, դրեց նրանից կախեալ գրութեան մէջ:

Պ Ե Ղ Ո Ւ Մ Ն Ե Ր

ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱԹՈՒՄ

1908 թուին

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

Անցեալ երկու տարիների ճանապարհորդութեանս ընթացքում ժամանակի և միջոցների սղութիւնը թոյլ չէին տուել ինձ պեղել մի քանի մեծ դամբաններ, ուստի և ներկայ ճանապարհորդութեանս միջոցին իմ գլխաւոր ուշադրութիւնը կենդրոնացրի այդ մեծ դամբանների վրայ: Փոքր դամբաններ պեղում էի միայն այն ժամանակ, երբ դեռ ևս փորւում էր մեծ դամբանի հողակոյտը: Անհրաժեշտ է նկատել, որ մեծ դամբանները, ինչպէս ցոյց տուին թէ անցեալ և թէ այս տարուայ պեղումներս, ընդհանրապէս անաղարտ չէին: Գրեթէ բոլորն էլ որոշ չափով թաւանուած էին: Միքանիսի մէջ ական կար, միւսների մի որեւէ պատի միջից՝ մի կամ երկու քար հանուած էին: Մեծ մասամբ տարուած են զէնքերն ու զարդերը: Առաւել մեծ վնաս հասցրել է գիւղացիների գութանը՝ շատ անգամ բանալով գերեզմանի մի որեւէ մասը:

Ղշլաղ.— Ես պեղումներ կատարեցի նախ դարձեալ Ղըշլաղ գիւղում, ուր դեռ ևս մնում էին էլի բազմաթիւ դամբաններ: ¹⁾

Այս գիւղի շրջակայքում պեղածս դամբաններից ամենահետաքրքրականները գտնւում են

Ե. Մըծըպի ձորում: Սա ձգւում է գիւղի արեւելահարաւային մասում, որի մի ծայրը հասնում է Նոր-Բայազէտի Մալականի-դարի-գլուխը, իսկ միւսը՝ Ղուլալիի Խաղախաչի ձորը: Յայտնի է, որ այս երկու տեղումն էլ կան դամբաններ, միայն համեմատաբար աւելի փոքր:

Այս ձորակը իւր այժմեան անունն ստացել է այն հանգա-

¹⁾ Այս պեղումների ժամանակ գտնուած իրերը ցուցադրուած են Հայոց Ազգագրական ընկերութեան նորահաստատ թանգարանում:

մանքից, որ մօտիկ անցեալում այստեղ բնակուելիս են եղել թուրք պնչուններ — մրթըպներ:

Այս ձորի մէջ ձգւում են թէ արեւելքից արեւմուտք, և թէ հիւսիսից հարաւ դամբաններ: Առաջինից նկատելի է միայն մի շարք, իսկ երկրորդից երկու:

1. Առաջին շարքի մէջ ամենահետաքրքրականն առաջին դամբանն է, որ գտնւում է շարքի արեւելեան ծայրում, հարթութեան վրայ: Սա բաւական մեծ է, 20 մետր տրամագծով մի շրջանակ ունի՝ կազմուած միջակ քարերով: Դաշտի մակերևոյթից այդ դամբանն այժմ հազիւ մի մետր բարձր լինէր, որովհետեւ գիւղացիները քար կրելու նպատակով բաւական քանդած էին: Գերեզմանի պատերը երեացին հէնց որ պեղեցինք մինչև դաշտի մակերևոյթը: Գերեզմանն ուղղուած էր հարաւ-արեւելքից հիւսիս-արեւմուտք և քառակիւնի էր: Միջակ և մեծ, անտաշ քարերով էին քաշուած պատերը, որոնք ուղղահայեաց բարձրանում էին, առանց հետգհետէ մօտենալու՝ թաղ կազմելուն նպատակով: Գերեզմանը սովորական մեծ սալերով ծածկուած չէր, այլ միջակ և փոքր քարերով լցուած: Ութ խորանարդ մետրաչափ քարեր և բաւականաչափ հողհանելուց յետ՝ բացուեց ամբողջ գերեզմանը՝ 6 մետր երկարութեան, երկուսուկէս մետր լայնութեան և 4 մետր խորութեան: Այս ընդարձակ տարածութեան մէջ, գերեզմանի երկարութեամբ, հիւսիսային պատին կից, երեսը դէպի հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած էր մի մեծ եզան կմախք, որի գանգը վերցրի (№ 549): Գլխի մօտ ոչինչ չկար դրուած. իսկ պոչի մօտ երեք կաւէ ձագառաձև խողովակներ (№№ 544—546) և մի խեցի (№ 547), որ շատ նման է այժմեան մեր գիւղերում և քաղաքներում գործածուող խնկանոցին: Սրա մօտ էլ գտնւում էր մի փոքրիկ, կաւէ արկղիկ, նշխերով զարդարուած: Թոյլ եմ տալիս ինձ ենթադրելու, որ կովկասեան այս Ապխսի պոչի մօտ դրուած ձագառաձև 3 խողովակները՝ որ յիշեցնում են ատրուշանները՝ դրուել են կրակի վրայ՝ նրան աւելի բորբոքելու նպատակով և սրանց մէջ ածել են խուճկ, որ դրուած է եղել այն կաւէ արկղիկի մէջ, իսկ խնկանոցանման ամանը երևի դրուել է ձագառաձև խողովակների վրայ՝ խնկի ծուխը իւր մէջ ամփոփելու, և իւր վերայի ծակերով ծխելու: Սրանցից մի քիչ հեռու, այդ սրբացած եզան ոտների մօտ, հետեւապէս և հարաւային պատին կից դրուած էր մի պուլիկ՝ ոչխարի ոսկորներով լի:

2—7. Այս շարքում կային նաև 7 ուրիշ դամբաններ՝ բոլորն էլ բաւական մեծ. սրանց բոլորի էլ վրայի սալքարերն արդէն երկուսն էին, որովհետեւ Նոր-Բայազէտցիներն ու Ղըշեցիները քարեր տանելու նպատակով քանդել էին սրանց վրայի հողակոյտե-

ըլ: Թէպէտ և այս դամբանների վրայ ձգուած ահագին սալքարերը բաւականաչափ պաշտպանել էին գերեզմանները, սակայն և այնպէս՝ պատի մի որևէ քարը, կամ սալերի միջև ընկած փոքր քարերը հանելով՝ ներս էին խծկուել և ինչ որ գտնուել էր վերին շերտերում՝ հանել տարիւ: Գոնէ մնացածները գիտութեան համար փրկելու յուսով ես պեղեցի բոլորն էլ, նոյն իսկ վեցերորդը, որ ամենամեծն է, ծածկուած ութ մեծ սալքարերով, որոնց միջև եղած փոքր քարերը պարզ երևում է, որ հանուած են: Սրա գերեզմանի երկարութիւնն է 3 $\frac{1}{2}$ մետր, լայնութիւնը 2,50 մետր, իսկ խորութիւնը՝ 3 մետր: Սալքարերի տակ հազիւ քառորդ մետր դատարկ էր, մնացածը լցուած էր հողով: Դամբանը մօտ 2 մետր տարածութեամբ դատարկելուց յետ՝ երբ հասանք գերեզմանի յատակին և այնտեղ գտանք կոտրատուած ժամաններ և փշրուած ոսկորներ՝ համոզուեցինք, որ ոչ թէ միայն վերին շերտերն են խառնուած, այլ և ամբողջովին պեղուած է, ուստի և դադարացրինք աշխատանքները:

8. Փոքր իշատէ անեղծ մնացած դամբաններից առաջին տրամագիծն է 12 մետր, բարձրութիւնը դաշտի մակերևոյթից 2 մետր: Շուրջանակի պատած է մեծ մեծ քարերով: Գերեզմանի ուղղութիւնը նոյնն է՝ հարաւ—արևելքից հիւսիս արևմուտք: Երկարութիւնն է 3,50 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր և խորութիւնը 2 մետր: Չորս պատերն էլ, որ դասաւորուած են քառանկիւնի ձևով, անտաշ մեծ մեծ քարերից են շինուած և ծածկուած երեք մեծ սալքարերով:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պառկած էր մի երկարագլուխ կմախք (№ Ա), որի մէջքին կար մի բրոնզէ ապարանջան: Այս կմախքի մօտից գտնուեց երկու բրոնզէ բաղանջան պանդըլոկ, (№ 542), 2 բրոնզէ ապարանջան, երկու վանակատի նետ (№ № 63 և 64) և մի բրոնզէ կոճակ:

Այս կմախքից դէպի արևմուտք, երկու պատին կից արևելքից արևմուտք պարկած էին երեքական կմախքներ, որոնց մօտ գտնուում էին կոտրատուած պուլիկներ:

Նոյն կմախքից դէպի արևելք էլ կար ուրիշ երկու երկարագլուխ կմախք՝ արևելքից արևմուտք ուղղուած, որոնցից առաջինը աջ կողքի, իսկ երկրորդը մէջքի վրայ էր պառկած: Վերջինիս մօտ գտնուեց մի պուլիկ:

9. Նոյն շարքի երկրորդ դամբանը նոյնպէս շուրջանակի պատած է մեծ մեծ քարերով և 15 մետր տրամագիծ ունի: Հողակոյտի բարձրութիւնը այժմ միայն 2 մետր է, մինչդեռ, գիւղացիների ասելով, առաջ շատ բարձր է եղել, իրենք գիւղացիները

քանդել են քարերը տանելու համար: Գերեզմանի ուղղութիւնը հարաւ արեւելից հիւսիս արեւմուտք է: Անտաշ քարերով շինուած չորս պատեր՝ բարձրանալով հետզհետէ մօտենում են իրար, և կրում չորս մեծ սալաքարեր, որոնց երկարութիւնը 2,50 մետր է, լայնութիւնը 1—1,70 մետր, հաստութիւնը 0,50—0,80 մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն է 5,30 մետր, լայնութիւնը 2,80 մետր, իսկ խորութիւնը՝ 3,20 մետր: Գերեզմանի հարաւ-արեւելեան ծայրում բացուեց մի ձիու կմախք, հարաւից հիւսիս, մէջքի վրայ ընկած, գլուխը առաջի ոտներին կից, երևի այդ տեղից կապել էին, որովհետև հէնց այդ տեղում կար երկաթէ մի կապանք (№ № 438 և 439): Ձիու երախումն էլ կար երկաթէ մի մեծ սանձ (№ 437): Կմախքի վրայից գտնուեց ձիու բրոնզէ զարդարանքներ (№ № 443—465). և բրոնզէ հինգ նետ (№ № 70—75): Գերեզմանի-հիւսիս-արեւմտեան մասում, ձիու կմախքից փոքր ինչ հեռու, բացուեց մի քանի երկարագլուխ կմախքներ՝ ոսկորները անկանոն ձգուած, որոնց միջից գտնուեց միայն մի գեղեցիկ, բրոնզէ մեծ դաշոյն: Այս գերեզմանի թալանուած լինելը հաստատուեց նաև նրանով, որ արեւմտեան կողմի պատի մէջ մի քար հանուած էր:

10. Նոյն շարքի երրորդ դամբանի տրամագիծն է 16,50 մետր. բարձրութիւնը՝ 2 մետր: Նոյնպէս շրջապատուած է մեծ մեծ քարերով և հողաթմբի մեծագոյն մասը հարթուած է: Գերեզմանը պատած է անտաշ քարերի չորս պատերով և ծածկուած էր չորս մեծ սալաքարերով: Երկարութիւնն է 7 մետր, լայնութիւնը 2 մետր և խորութիւնը 3 մետր:

Դժբախտաբար այս ահագին գերեզմանն էլ անեղծ չէր, այստեղ ևս բոլոր ոսկորները միմեանց խառնուած, ամանները փրշրուած էին: Գտնուեց մի կղաքիսի կմախք (№ 890), կոտրատուած երկարագլուխ գանգեր, բրոնզէ նետեր և զօտու բրոնզէ զարդարանքներ:

11. Նոյն վիճակին էր ենթարկուած նաև չորրորդ դամբանը, որ իւր մեծութեամբ և տեսքով միանգամայն նման էր առաջիններին: Այստեղ ևս բաւականաչափ, խառն ի խոռն թափուած մարդկային կմախքների հետ գտնուեց մի բրոնզէ կոճակ, մի ոսկորէ օղ, երկու բրոնզէ նետ և երկու պուլիկ:

12. Հինգերորդ դամբանը հիմնովին թալանուած էր:

13. Այս շարքի վերջին, ամենամեծ դամբանից հազիւ 30 մետր դէպի հարաւ՝ առանձին գտնուում է մի համեմատաբար փոքր դամբան, որի տրամագիծն է 9 մետր, բարձրութիւնը 2 մետր: Գերեզմանը ուղղուած է հիւսիսից հարաւ, երկարութիւնն է 3 մետր, լայնութիւնը 1 մետր, և խորութիւնը 1,50 մետր:

Անտաշ քարերով չորս պատ էր քաշուած և երկու սալքարերով ծածկուած: Գերեզմանի մէջ հիւսիսից հարաւ, կողք կողքի և երեսները միմեանց դարձրած պարկած էին մի երկարագլուխ տըղամարդու և նոյնպիսի մի կնոջ կմախք: Տղամարդի մօտից դուրս եկան երկաթէ մի փոքրիկ դաշոյն և մի նիզակ (№ 56), իսկ կնոջ մօտից բրոնզէ մի ապարանջան, մի մախաթ, մի մատանի և ուլունքներ: Կմախքների սնարի և ոտների մօտ դրուած էին մի մի պուլիկ:

Մթընպի ձորի դամբանների երկրորդ խումբը գտնուում է առաջին շարքից դէպի հիւսիս, մօտ 100 մետր հեռու: Այս խումբը բաղկացած է երեք շարքից, որոնք ձգւում են հիւսիսից հարաւ, և միմեանցից մօտ 15 մետր հեռու են: Իւրաքանչիւր շարքում եւ նկատեցի 6—7 դամբան: Դժբաղդաբար այս խմբի դամբաններն էլ անեղծ չեն, որովհետեւ սրանց քարերը եւ տաշուած են Նոր-Բայազէտ՝ շինութիւնների համար:

14—15. Այս խմբի առաջին շարքի մէջ ամենից ուշագրաւը վերջի, ամենահիւսիսային, դամբանն է: Այս դամբանի երկու կողքից, մօտաւորապէս 30 մետր հեռաւորութեամբ, արեւելքից արեւմուտք նկատելի են ցից-ցից կանգնեցրած հինաւուրց, մեծ քարերի մի մի շարք, որոնք ձգւում են մօտ մի կիլոմետր տարածութեամբ: Այս դամբանի տրամագիծը 30 մետր է, իսկ բարձրութիւնը՝ այժմ միայն 2 մետր, շուրջը եղել են մեծ-մեծ քարեր, որոնցից միայն մի քանիսն են այժմ մնացել: Բանուորներապատմում էին, որ սրա հողակոյտը շատ բարձր է եղել, սակայն բար հանելու համար քանդել են, և այդ միջոցին գտել պուլիկներ, ուլունք, բրոնզէ իրեր: Թէպէտ և երևում էր, որ բաւականաչափ քանդուած էր, բայց որովհետեւ հողակոյտը այնուամենայնիւ դաշտի մակերևոյթից դեռ էլի երկու մետր բարձր էր, ուստի ենթադրեցի, որ գերեզմանը բացուած չի կարող լինել, և այս պատճառով էլ՝ խաչաձև կտրել տուի: Դժբաղդաբար 2,50 մետր խորութեան վրայ բացուեց սալատակ: Մեծ զփուարութեամբ կարողացանք այդ սալատակից մի քանի շերտ պրծըցընել, սակայն բաւական հաստ լինելով, չկարողացանք ծակել: Այս պատճառով հողակոյտի մեծ մեծ քարերով կազմած շրջանից դուրս՝ մօտ 3 մետր հեռաւորութեամբ շարունակել տուի խաչաձև կտրուածքը, սակայն դարձեալ միևնոյն սալատակը բացուեց: Այս անգամ 25 մետր հեռու, դէպի արեւելք գտնուող փոքրիկ դամբանը բանալ տուի, որի մէջ նոյն սալատակին չպատահեցայ: Ո՛չ քաղաքում և ո՛չ մօտակայ գիւղերում չգտնելով վառօդով բար կոտորոյններ՝ եւ ամբողջ մի շաբաթուայ աշխատանքից յետ ստի-

պուեցայ դադարեցնել աշխատանքներս՝ մանաւանդ որ քանուորներս պնդում էին, թէ այդ սալայատակը բնական է: Կարող էր գերեզմանը հէնց այդ հողակոյտի մէջ ամփոփուած լինել, սակայն այս դէպքում մենք պէտք է հանդիպէինք գերեզմանի պատերին, մանաւանդ որ բացի խաչաձև կտրուածքից, զանազան կողմերից դարձեալ փորեցինք: Ցանկալի էր, որ վառօդով կոտրատուէր այդ սալայատակը՝ խնդիրը վերջնականապէս պարզելու համար: Արտաքին նշանները ոչ մի կասկած թող չեն տալիս այդ հողակոյտը դամբան համարելու:

16. Այս դամբանից մի քիչ փոքր, մի ուրիշ դամբան գտնւում էր սրանից հարաւ, երկրորդ շարքի գրեթէ կենտրոնում, սակայն սրա հողակոյտը ոչ միայն ամբողջովին քանդուած էր, այլև դաշտի մակերևոյթից ցած էր իջած, այս պատճառով և ես ենթադրեցի, որ պեղուած է:

17. Սրա մօտի դամբանը իմ ուշադրութիւնը գրաւեց նրանով, որ թէպէտ հողակոյտը քանդուած էր և միայն կէս մետր բարձրութեամբ էր մնացել, սակայն սրա շուրջը պատած քարերը, որ մանր են և դեռ ևս հանուած չեն, ոչ թէ շրջանաձև են շարուած, այլ քառակուսի: Եւ որովհետեւ այս նշանը հազիւ է պատահում՝ ուստի ես պեղել տուի դամբանը: Կէս մետրաչափ պեղելուց յետոյ բացուեցան դամբանի պատերը, առանց մեծ սալքարերի: Միայն մի մեծ սալաքար ընկած էր մէջ տեղում: Գերեզմանը քառակուսի էր, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, 6 մետր երկարութեան, 2,50 մետր լայնութեան և չորս մետր խորութեան: Պատերն անտաշ քարից էին շինուած և ուղղահայեաց էին, առանց հետզհետէ միմեանց մօտենալու: Ամբողջ գերեզմանը լրացուած էր հողով և մեծ ու փոքր քարերով: Դուրս եկան կոտրատուած պուլիկներ, և մի քանի ոսկորների կտորներ և ուրիշ ոչինչ: Երևի հիմնովին պեղուած էր:

18—20. Միւս դամբաններից, որ համեմատաբար փոքր էին, պեղեցի հրեքը: Սրանցից մինի տրամագիծն էր 10 մետր, բարձրութիւնը 1 մետր: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, շրջապատուած չորս պատով ու ծածկուած երկու մեծ և մի փոքր սալքարով: Երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1 մետր. և խորութիւնը 1,25 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, հարաւից հիւսիս, մէջքի վրայ պարկած էր մի երկարադուլիս կմախք, որի գլխի մօտ պըպըզած էին մի մեծ և մի փոքր, մարդկային կմախք, մօտերը մի կարկատած քասա և մի պուլիկ դրած:

Միւս երկու դամբանների կմախքները կոտրատուած և միմեանց վրայ ձգուած էին, պարզ է, որ բացուած էին:

Բ. Մալականի-դարի գլխի դամբանները.— 21—23. Մըթըպի-ձորի արևմտեան կողմում, Նոր-Բայազետի սահմանի Մալականի դարի-գլուխ կոչուած տեղում պեղեցի երեք դամբան, որոնք տեղաւորուած էին մի շարքով, հիւսիսից հարաւ: Սրանցից երկուսն արդէն բացուած երեւցին, իսկ միջինը բոլորովին անեղծ: Սրա տրամագիծը 5 մետր էր. բարձրութիւնը հազիւ կէս մետր: Շուրջանակի պատած էր քարերով: Գերեզմանի ուղղութիւնն էր արեւելքից արեւմուտք, ունէր անտաշ քարի չորս պատ և ծածկուած էր երեք սալ քարերով: Երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր և խորութիւնը երկու մետր: Գերեզմանը ամբողջապէս լցուած էր հողով և կաւային մի շերտով բաժանուած երկու մասի, վերին և ներքին: Ներքին մասում միմեանց մօտ, կողք կողքի և երեսները միմեանց դարձրած հիւսիսից հարաւ պառկած էին երկարազուլի մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք: Տղամարդու մօտից գտնուեց բրոնզէ մի դաշոյն, և մի գօտի, իսկ կնոջ մօտից բաւականաչափ ուլունքներ, բրոնզէ ապարանջան և մատանիներ, ինչպէս և մի մախաթ:

Գերեզմանի վերին մասում պըպըզած ձեով կային հինգ մարդկային, և մի գորշուկի կմախք, ինչպէս և մի ոչխարի գլուխ: Պարզ է, որ գերեզմանի ներքին մասում պառկածները տէրերը, իսկ վերին մասում՝ նրանց ծառաներն ու կենդանիներն են եղած:

Գ. Աղբրի-ձորի-գլխի դամբաններ.— Դամբանների այս խումբը, որ գտնուում է Ղըշլաղ գիւղի արեւելեան կողմը, միակ աղբրի ձորի գլխին, շատ մօտ է այն դամբաններին, որ ես պեղեցի 1905 թուին և որոնց մէջ նշանաւոր էր 30 մարդկային, 2 ձիու և այլ կմախքներ պարունակող դամբանը:

Դամբանների այս նեկրոպոլը բաղկացած է միայն հինգ դամբաններից, որոնք կուտակուած են միմեանց մօտ. մի դամբան էլ ընկած է սրանցից մօտ 20 մետր հեռու, դէպի արեւելահարաւ:

24. Առաջին դամբանի տրամագիծն է 7 մետր. բարձրութիւնը կէս մետր. գերեզմանը ուղղուած է հիւսիսից հարաւ, պատած էր անտաշ քարերի չորս պատերով և ծածկուած սալքարերով: Երկարութիւնն էր 3 մետր, լայնութիւնը և խորութիւնը մէկուկէսական մետր:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պառկած էին երկարազուլի մի տղամարդի և մի կնոջ կմախք, կողք կողքի և երեսները միմեանց դարձրած: Տղամարդու մօտից գտնուեցին մի բրոնզէ դաշոյն (№ 40), մի քարէ լեսան, (№ 428) իսկ կնոջ մօ-

տից՝ բրոնզէ հինգ ասպարանջան, մի զոյգ օղ, երկու ֆիբուլ, և բաւականաչափ ուլունքներ: Երկու կմախքների կողքերին դրուած էին մի-մի ոչխարի գլուխ և շարուած 32 փոքր և մեծ պուլիկներ: Արևելեան և արևմտեան պատերին կից կային հընգական, իսկ հիւսիսայինին չորս պըպըղած կմախքներ: Հարաւային պատի մօտն էլ երևեցաւ մի երեսայի կմախք՝ նոյնպէս պըպըղած և առջևում մի կաւէ ճրագ դրուած (№ 891):

25. Բ. Դամբանի տրամագիծն է 6 մետր, բարձրութիւնը կէս մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն է 2,10 մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը 1,20 մետր: Գերեզմանն ուղղուած է հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերի չորս պատերով և ծածկուած էր 3 սալքարով:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պառկած էին կողք կողքի, երեսները միմեանց դարձրած մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք: Տղամարդու գանգին կար բրոնզէ մի վարսակալ, (№ 113) թևերին 9 և ոտներին 2 բրոնզէ ասպարանջան: Կնոջ աջ ձեռին կար 3 բրոնզէ ասպարանջան, և ծղիկի երկարութեամբ ձգուած էր մի բրոնզէ շղթայ, որի մէջ տեղից կախուած էր դարձեալ բրոնզէ մի բաղանման պանդըլոկ (№ 535): Մէջքին կար մի բրոնզէ գօտի (№ 129): Ձախ ձեռի ծղիկի վրայ ևս կար բրոնզէ նոյնպիսի շղթայ, սակայն առանց պանդըլոկի: Կրծքի վրայ մի գեղեցիկ ֆիբուլ (№ 102), և ականջին մի խխունջէ օղ (№ 117): Այս կնոջ կմախքի մօտ կային երկու երեսաների կմախքներ, որոնցից մինի ծնօտներին գեռ ևս ատամներ չէին դուրս եկել: Միւս երեսայի վզին կար բրոնզէ մանեակ (№ 485): Այս երեսաների ոտների մօտ դրուած էր մի կաւէ ճրագ և մի պուլիկ. կմախքների շուրջը դրուած էին 7 պուլիկ և մի քասա: Այս կմախքների երեսին 10 սանտիմետր հաստութեամբ կաւ էր քաշած, որի վրայ անկանոն կերպով ընկած էին հինգ երկարագլուխ գանգ և սրանց կմախքները: Կմախքներից մէկը ընկած էր ուղիղ գանգի վրայ, ոտները վերև ցցուած և կոտրատուած: Այս կմախքների մօտից գտնուեց մի եղջիւրէ հերոն (№ 29):

26. Գ. դամբանի տրամագիծն էր 12 մետր, բարձրութիւնը կէս մետր. գերեզմանը ուղղուած էր ոչ թէ ֆնացած չորսի պէս հիւսիսից հարաւ, այլ արևելքից արևմուտք, երևի տեղի անյարմարութեան պատճառով, որովհետև այս հինգ դամբանը ոչ թէ մի շարքով էին տեղաւորուած, այլ գրեթէ շրջանաձև: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1 մետր և խորութիւնը մէկուկէս մետր:

Այս գերեզմանը բաժանուած էր երկու յարկի 10 սանտի-

մետր հաստութեան հողի շերտով: Ներքին յարկում, հիւսիսից հարաւ, ձախ կողքի վրայ, երեսը դէպի արեւմուտք դարձրած պառկած էր մի երկարագլուխ կանացի կմախք (№ 571), որի ականջի մօտ կար մի գեղեցիկ, բրոնզէ օղ (№ 588), և թևին՝ բրոնզէ մի ապարանջան: Այս կնոջ հարաւային կողմում պառկած էր մի երեխայի կմախք (№ 570): Վերին յարկում, գերեզմանի գրեթէ կենտրոնում պազած էին երկու երկարագլուխ կմախքներ, երեսները դէպի արեւմուտք դարձրած: Սրանցից մինի մօտից գտնուեց բրոնզէ մի բաղանման պանդրով (№ 525) և 10 կաւէ ամաններ, ինչպէս նաև մի ոչխարի գլուխ (№ 13): Այս կմախքների հարաւային կողմում էլ կար մի պղպղզած երեխայի կմախք, մօտը երկու կաւէ աման, որոնցից մինը միանգամայն նման է այժմեան կաթնամանին:

Այս կմախքներից փոքր ինչ հեռու, գերեզմանի արեւմտեան անկիւնում պղպղզած էին երկու ուրիշ երկարագլուխ կմաքներ, որոնցից մինի մօտ գտնուեց մի երկաթէ նիզակ (№ 50):

27. Դ. դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը կէս մետր: Գերեզմանը, որ ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ և պատած անտաշ քարերի չորս պատով, ծածկուած էր 3 մեծ սալքարերով, երկարութիւնն էր 2,10 մետր, լայնութիւնը 1,10 մետր և խորութիւնը 1 մետր:

Այս գերեզմանի հիւսիային կողմը, մօտ մի մետրաչափ տարածութեան վրայ բացուեց մի փայտէ արդէն փթած դագաղ՝ մէջը մի երեխայի կմախք, արեւմուտքից արեւելք պառկեցրած: Պարզ էր, որ այս կռապաշտական դամբանի մէջ քրիստոնէութեան միջոցին ուրիշ ննջեցեալ էր թաղուած: Դագաղի շուրջը, առաւելապէս գերեզմանի անկիւններում և պատերին կից՝ անկանոն կերպով ձգուած էին երկարագլուխ գանգեր և կմախքի կոտորատուած ոսկորներ, որոնցից մի քանիսը, սակայն, մնացել էին իրենց նախկին, պղպղզած դրութեամբ: Այս ոսկորների միջից գտնուեց բրոնզէ մի դաշոյն, երկու մեծ և երկու երեխայի ապարանջան, երկու ֆիբուլ (№ № 481 և 104), մի մատանի, և մի գեղեցիկ, քարէ ականջի զինդ (№ 889): Դագաղի շուրջն անեղծ մընացել էին կաւէ 5 աման:

Գերեզմանի հարաւային մասը՝ երկու սալերի տակ մնացել էր անձեռնմխելի, և այս տեղ պառկած էին հիւսիսից հարաւ, երեսները միմեանց դարձրած մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք: Իսկ վերջինիս մօտ՝ երկու երեխաների կմախքներ՝ պղպղզած ձևով, ոտների մօտ մի կաւէ ճրագ (№ 892) և մի պուլիկ դրուած: Տղամարդի մօտ գտնուեց մի գորշուկի կմախք (№ 893), մի գա-

ւազանի բրոնզէ գլուխ (№ 434), դաշոյնի պատեան, բրոնզէ մի զոյգ ապարանջան և բաւականաչափ ուլունք:

28. Հինգերորդ կամ վերջին դամբանի տրամագիծն էր 6 մետր, բարձրութիւնը կէս մետր. գերեզմանը միեւնոյն ձևի էր, հիւսիսից հարաւ, անտաշ քարերով չորս պատ քաշած և 3 մետր սալերով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 0,90 մետր և խորութիւնը 1 մետր: Շուրջանակի պատած էր մանր քարերով:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքին պատկած էր մի երկարագլուխ մարդու կմախք, (№ 563) որի գոտկատեղից գտնուեց մի կանթով, խաչաձև կտրուած բրոնզէ շրջանակ և մի քարէ սրոց (№ 427), ծղիկի վրայից բրոնզէ խողովակ և ութը ապարանջան, բրոնզէ մի վաւազանի կոթ և մի դաշոյնի պատեան: Առջևում շարուած էին երեք պուլիկ և երկու քասա:

Այս պարկած կմախքից փոքր ինչ հեռու, հիւսիս արևելեան անկիւնում, կար մի կնոջ և մի երեխայի պղպղզած կմախք, մի բրոնզէ ապարանջանով, իսկ հիւսիս արևմտեան անկիւնում միայն մի պղպղզած երեխայի կմախք, երեք բրոնզէ ապարանջաններով և առջևում մի կաւէ ճրագ:

Պարկած կմախքի առջև, մասամբ կաւէ ամանների վրայ, մասամբ էլ արևելեան պատին կից, գլխի վայր ընկած կային չորս երկարագլուխ կմախքներ, գանգերը ներքեում, իսկ ոտները վերև ցցուած: Այս կմախքներից միւնի վզին գտնուեց մի բրոնզէ մանեակ (№ 109), մէջքին բրոնզէ մի կտորատուած, նեղ գօտի, երկու հատ կանթաւոր և խաչաձև կտրուած բրոնզէ շրջանակ և ծղիկի վրայ նոյնպէս բրոնզէ երկու ապարանջան և երկու խողովակ: Միւս կմախքի մօտից ոտի բրոնզէ մի ապարանջան:

Գերեզմանի հարաւ արևմտեան անկիւնումն էլ երեւոյց տաւարի ոսկորներ, որոնց վրայ գլխի վայր ընկած երկու կմախք: Վերջիններս ունէին բրոնզէ մի-մի գօտի (№ 128), մինը բրոնզէ մանեակ (№ 190), իսկ միւսը՝ մի նոյնպիսի ապարանջան:

Կարելի է ենթադրել՝ որ պարկած կմախքը գերեզմանի տէրն է, մի իշխանաւոր անձնաւորութիւն, հիւսիս արևելեան և հիւսիս արևմտեան անկիւններում պղզածները՝ նրա կիներն ու երեխաները, միւս գլխի վայր ընկած վեց կմախքները՝ նրա սիրելիները կամ ծառաները:

28. Այս խմբից հազիւ քսան մետր հեռու գտնուող վեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր 7 մետր, բարձրութիւնը 0,40 մետր: Սա ևս շուրջանակի պատած է քարերով: Գերեզմանը ուղղուած է հարաւ-արևելքից հիւսիս արևմուտք. անտաշ քարով չորս

պատեր են քաշուած, որոնք հետզհետէ մօտենում էին միմեանց և կրում էին իրենց վրայ 4 սալքարեր: Գերեզմանի երկարութիւնն է 2 մետր, լայնութիւնը 1,20 մետր, խորութիւնը 1 մետր:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, ձախ կողքի վրայ պառկած էր մի կմախք, ձեռքերը կրծքին ուղիղ դրած, ոտները կռացրած: Սրա կմախքը ամբողջովին վերցրի (№ 1): Սրա բերնի հանդէպ դրուած էր գառան մի ծնոտ և մի քանի ոսկորներ, ոտների մօտ տաւարի երկու ող: Պարզ է, որ կամ աղքատութիւնից ստիպուած և կամ ուրիշ պատճառներով այս կերակրները կաւէ ամաններով չէին դրուել: Այս պառկած կմախքի յետեւում, այն է գերեզմանի արեւմտեան կողմում, խառնի խուռն, գլխները ներքև և մարմինը վերև ընկած էին երկու երեսայի և մի կնոջ կմախքներ: Երեսիւանների գոգքերը ջարդուած էին, իսկ ծնոտները ամբողջ: Կնոջ գանգը (№ 461) ամբողջ էր մնացած: Գերեզմանում ոչ մի պուլիկ կամ իր չգտնուեց:

Գ. Չայիրներում, Սաքէի-աղբերում եւ Չոպան-Վալիում կատարածս պեղումները: Լըշլեցիների արտերի մէջ ցրուած բազմաթիւ դամբաններից շատ շատերի հողաթմբերն արդէն հարթուած են, քարերը տարուած և տեղը ցանուած: Բաւականաչափ մեծերը միայն կարողացել են ընդդիմադրել գութանի հարուածներին, սակայն բոլորովին անեղծ չեն մնացել:

30—57. Ցանկանալով այսպիսի դամբանների մէջ դեռ ևս մնացած հնագիտական իրերը գտնէ ազատել վերջնական կորուստից, ես Չայիրներում, Սաքէի-աղբերի ծորում եւ Չոպան-Վալիի հովտում պեղել տուի 28 դամբան: Սրանք բոլորն էլ պատկանում էին բրոնզի դարին: Անեղծ մնացած կմախքները պըպըղած ձևով էին դրուած: Պատահում էին նաև հիւսիսից հարաւ պառկածներ: Գերեզմաններից շատերի ուղղութիւնը հիւսիսից հարաւ էր, պատահում էին նաև արեւելքից արեւմուտը: Գտնուած իրերից ամենից ուշագրաւը մի բրոնզէ հաստ մատանի է, որի վրայ կայ մի ուռուցիկ պատկեր (№ 140): Այն դամբանը, որից գուրս հկաւ այս նշանաւոր մատանին, շատ մեծ էր, արեւելքից արեւմուտք ուղղուած, և չորս մեծ սալքարերով պատած: Սալքարերի միջև եղած բացուածքով մտել էին և ամեն ինչ տարել, մնացել էր միայն այդ մատանին և կոտրատուած գանգի, ոսկորների ու ամանների: Միւս իրերից յիշատակութեան արժանի են՝ երկու երկաթէ դաշոյն (№ № 61 և 62) և մի բրոնզէ մախաթ (№ 403):

Ատիեմանի կամ Դարանլուղի «Ջոջ Կոլոն».—Յուլիսի 9-ին Լըշլաղից ես գնացի Դարանլուղ գիւղը յատկապէս պեղելու «Ջոջ Կո-

լոնը», որ 1906 թ. նկատել էի, սակայն մեծութեան պատճառով չէի կարողացել պեղել:

58. Այս դամբանը գտնուում է Նոր-Բայազետ գիւղից 32 կիլոմետր դէպի հարաւ արեւելք, Ատրեւսման և Ղարանլըղ՝ կամ նախկին Կոթ ու Մեծ Կգնուտ գիւղերի սահմանագլխում կամ մէջ տեղում, իւրաքանչիւրից մէկուկէս, իսկ ծովից մօտ մի կիլոմետր հեռու: Դամբանը կլոր է, 49,5 մետր տրամագծով, բարձրութիւնը այժմ՝ 3 մետր է: Դամբանը անեղծ չէր մնացել. տասն տարուց ի վեր առաւելապէս Ղարանլըղիները մեծ քանակութեամբ քարեր են հանել տարել այստեղից: Գիւղական դպրոցի շէնքի կառուցանողն ասում էր՝ թէ ինքը առնուազը 1000 սայլ քար տարած կը լինի այստեղից դպրոցի շէնքի վրայ գործածելու: Ծերունիների ասելով՝ իրենց այս երկիրն եկած ժամանակ այս դամբանը դարձեալ հողով ծածկուած չէր, այլ քարերի մի մեծ կարկառ էր ներկայացնում, գագաթը տեղ-տեղ խոր ընկած, տեղ տեղ էլ՝ բարձրացած: Այժմ էլ նոյն քարերի կարկառն է, միայն աւելի տձևացած, որովհետեւ գրեթէ բոլոր կողմերից քարեր են հանել տարել և փոսեր գոյացրել: Շուրջը մեծ-մեծ քարերով չէ պատած և ծերունիներն էլ ասում են, թէ իրենք այդպիսի քարեր չեն տեսել: Պեղումներից երևաց, որ մօտ 3 մետր ծածկուած է լճի, գետի և շրջակայ լեռների քարերով, միմեանց վերայ անկանոն կերպով ածած, առանց հողային շերտի: Յետոյ բացւում է երկրի մակերևոյթը՝ մօտ մի մետր հաստութեան սևահողով, որին յաջորդում է աւազի շերտը:

Միջոցների սղութեան և մասամբ բանուորներ քիչ լինելու պատճառով ես սկսեցի 2 մետր լայնութեամբ կտրել դամբանը արևմուտքից դէպի արեւելք: Հինգ մետր խորութեան մէջ ջուր դուրս եկաւ: Ենթադրելով՝ որ լճի մակերևոյթն այժմ բարձրացած լինելով՝ գերեզմանը կարող է ջրի տակ անցած լինել՝ մի մետրաչափ էլ ջրի մէջ փորել տուի: Երբ հասանք դամբանի մէջ տեղին՝ 3 մետր խորութեան մէջ բացուեցան երեք սալքարեր, անկանոն կերպով ձգուած, որոնցից վերջինը մեր կտրած շերտից դէպի հիւսիս էր ուղղուած. ուստի սկսեցինք հիւսիսային կողմը կտրել: Երբ հասանք նոյն խորութեան, 3 մետր երկարութեամբ և նոյնչափ լայնութեամբ, բացուեց հողային շերտ, որի միջից գտնուեց մի քարէ մեծ ուլունք, և ուկորների մանրունք: Բանուորներից մինը՝ որ հէնց այս տեղը ինքը փորել էր մեծ քարեր հանելու նպատակով, ասաց թէ ինքը հանելիս գտել է մի բրոնզէ ապարանջան և մի փոքրիկ պուլիկ:

Մօտ մի մետրաչափ եւ այդ սևահողը փորելուց յետոյ՝ բա-

ցուեցան չորս շարք սալքարեր, միմեանց վրայ այնպէս դրուած՝ որ հետզհետէ միանալով՝ թաղ էին կապում։ Իսկոյն հասկացանք, որ մեր առաջին անգամ գտած երեք սալքարերը, որ սրանցից մի քիչ հեռու էին ընկած, այստեղ բացուող գերեզմանի երեսի քարերն էին, որոնք հանգչելիս են եղել թաղ կազմող այս չորս շարք, քառանկիւնաձև շարուած սալքարերի վրայ։ Շարունակեցինք պեղել։ զուրս եկաւ բարակ, գրեթէ մաղուած հող, միայն տիղմ դարձած։ Այս տիղմը մի մետր խորութեամբ, 2,30 մետր լայնութեամբ և նոյնքան երկարութեամբ մաքրելուց յետոյ բացուեց մի երկարագլուխ կմախք, մէջքի վրայ պառկած, հարաւից հիւսիս։ Գլուխը ջարդուած էր և ստորին ծնոտը մի կողմ ձգուած։ Չախ կողքին մի սալքար էր ընկած, երբ վերցրինք՝ կմախքի ձախ ձեռքում գտանք մի բրոնզէ պեղեցիկ տապար (№ 436), կողքին երկու ջարդուած պուլիկ։ Հանուած տիղմը չորացնելուց յետոյ լաւ քննեցինք և միջից միայն մի քանի ուլունք գտանք։

59—66. Այս դամբանի պեղման ընթացքում, սրա մօտ, Աղիեաման գիւղի շրջաքայքում պեղեցի եօթ դամբան, որոնք առանձին նկարագրութեան արժանի չեն։

Օրդակլուի պեղումները.— Հոկտեմբերի 3—5 ևս պեղումներ կատարեցի Օրդակլուում, որ զետեղուած է Սևանայ լճի արևմտեան ափին, Նոր-Բայաղէտից 13 կիլ. հեռու։ Ինչպէս յայտնի է, այս գիւղում, լճի անմիջապէս ափին, կայ մի սեպաձև արձանագրութիւն, ուր ասուած է, որ Արգիշտի, Բիանա երկրի թագաւորը, որ ապրում է Տուշպա քաղաքում, նուաճեց Կիեհունի երկիրը և Իշտուկունի¹⁾ քաղաքը։ Շատ հաւանական է, որ Կիեհունի երկիր կոչուած էր ոչ միայն այն լճափնեայ շրջանը, որ այժմ սահմանափակուած է մի կողմից Ելենովկա գիւղով, միւսից Օրդակլուով, այլև լճի հիւսիսային մասը, ուր այժմ գտնուում է Չիբուխլու գիւղը, Ցաւելով պիտի ասեմ, որ այս արձանագրութիւնը կրող քարի կողքին եղել է նաև մի ուրիշ քար՝ դարձեալ արձանագրութիւնով ծածկուած։ 1860-ական թուերին այս գիւղացիներից մինը կոտորել է այդ քարը և տարել զուռ շինել, փոսացնելով հէնց արձանագրութիւնը կրող մասը։ Ես տեսայ այս գուռը, որ այժմ էլ ընկած է այդ տան գոմում, և նկատեցի գուռի եզրերին սեպաձև արձանագրութեան ֆրագորդներ։ Ահա այսպէս են վարուել և վարում մեր գիւղացիները հնագիտական յիշատակարանների հետ... Ես դեռ չեմ ուզում թղել այն ահագին փլասը՝ որ պատճառել են նրանք՝ պաշտահմամբ և կամ գանձ գտնելու տենչով գերեզմաններ պեղելիս։ Բրոնզի դարի դամբաններով շատ հարուստ է Օրդակլուն,

1) Իշտուկունի գիւղը հաւանօրէն գտնուել է Օրդակլուի շրջաքայքում. Նիկոլսկի։

մանաւանդ նրա հարաւ—արեւելեան կողմը, մօտ կէս կիլոմետր հեռու Քոներ կոչուած քարքարոտ բլուրը, որ լճափից հազիւ 50 մետր հեռու լինի: Այս ընդարձակ և սաստիկ քարքարոտ բլուրի վրայ կան բազմաթիւ դամբաններ, 2—6 մետր տրամագծով, բայց ոչ աւելի մեծ. սրանցից մի քանի տասնեակ բացել են գիւղացիները՝ երբ կամեցել են սրանց վրայ եղած սալքարերը տանել՝ դործածելու և կամ երբ կարծել են, թէ գանձ կարող է թաքնուած լինել նրանց մէջ: Ոչ սակաւ դամբաններ կան նաև գիւղի հարաւային կողմում:

67—73. Քոներում եւս պեղեցի տասը դամբան. սրանք բոլորն էլ գետնի մակերևոյթից հազիւ 20—30 սանտիմետր բարձր լինելն, և շուրջանակի պատած էին քարերով, որոնց տրամագիծը հասնում էր 3—7 մետրի: Գրեթէ բոլորն էլ ծածկուած էին երեքական մեծ սալքարերով: Գերեզմանները քառանկիւնի էին, ուղղուած հիւսիսից հարաւ և պատած անտաշ, մեծ և փոքր քարերով: Սրանց երկարութիւնը հասնում էր 1,50—2,32 մետրի, լայնութիւնը՝ 1—1,50 մետրի և խորութիւնը՝ 0,70—1,30 մետրի: Մարդկային կմախքները մեծ մասամբ պղպղզած ձևով էին, իսկ միջանիսը հիւսիսից հարաւ պառկած, աջ կողքի վրայ: Գտնուած իրերը բրոնզէ էին, միայն մինից դուրս եկաւ բոլորովին փթած երկաթէ մի նիզակ: Այս տասը դամբաններից առանձնապէս ուշագրաւ են հետեւեալ երեքը:

74. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 4,25 մետր, բարձրութիւնը 25 սանտիմետր: Շուրջանակի պատած էր փոքր քարերով, և մէջ տեղում երևում էին սալքարերը: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, քառանկիւնի էր և պատած անտաշ քարերով: Երկարութիւնն էր 1,90, լայնութիւնը 1,30 և խորութիւնը՝ 1,10 մետր:

Պեղեցիներ հարաւային կողմից, 80 սանտիմետր խորութեան փորելուց յետոյ՝ պատահեցանք 30 սանտիմետր հաստութեան կրի, որը կտրելուց յետո՝ հանեցինք մի քանի մանր և մի մեծ քար, որով և բացուեց գերեզմանի բերանը: Գերեզմանը 30 սանտիմետրաչափ դատարկ էր, մնացածը լցուած մաքուր, շիկագոյն հողով: Գրեթէ մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, միմեանց մօտ և երեսները միմեանց դարձրած պառկած էին մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք, որոնց գանգերի (№№ 577 և 586) միջև դրուած էր մի գառան գլուխ և փոքր ինչ ներքն՝ մի պուլիկ: Տղամարդու մօտ դրուած էր մի բրոնզէ քամանդ (№ 431) և մի բրոնզէ նիզակ, իսկ կնոջ մօտ մի խիւռնջէ մեծ գինտ և մի պուլիկ՝ մէջը 5 հատ բաղանման պանտրլոկներ՝ (№ № 529, 531, 533, 534, 536):

75. Չորորդ դամբանի տրամագիծն էր 3 մետր, բարձրութիւնը 0,20 մետր, շուրջանակի նոյնպէս պատած էր մանր քարերով: Կէս մետրաչափ փորելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը, հիւսիսից հարաւ ուղղուած և սալքարով ծածկուած: Սա քառանկիւնի ձև ունէր և պատած էր անտաշ քարով: Երկարութիւնն էր 1, լայնութիւնը 0,90, և խորութիւնը՝ 0,68 մետր: Գերեզմանի գրեթէ մէջ տեղում բացուեց մի երեխայի կմախք՝ պըպըզած ձեւով, աջ ձեռին մի բրոնզէ ապարանջան և զանգի մօտ մի փոքրիկ արտասուաց սրուակ (№ 54), առջևում դրուած էր մի գառան կմախք, իսկ կողքերին՝ մի քասա և երկու պուլիկ:

76. Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 6,90, բարձրութիւնը 0,30 մետր. շուրջանակի պատած էր քարերով: 0,70 մետր փորելուց յետոյ բացուեց գերեզմանը՝ դարձեալ հիւսիսից հարաւ ուղղուած և երեք սալքարով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2,15 լայնութիւնը՝ 1,50, խորութիւնը 1,25 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում՝ հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պառկած էր մի տղամարդու կմախք, առջևում մի պուլիկ: Ոտներէ մօտ պըպըզած դիրքով կար մի կնոջ (գանգը № 578) և մի երեխայի կմախք, իսկ վերջինիս մօտ մի գառան գլուխ և մի պուլիկ: Հիւսիս-արևմտեան անկիւնումն էլ մի տղամարդու կմախք կար՝ պըպըզած դրութեամբ:

Միւս գերեզմաններից դուրս եկան բրոնզէ դաշոյն, ապարանջաններ, և բոժոժներ՝ միանգամայն նման այն բոժոժների, որ այսօր շուշեցի հայ կանայք կրում են իրենց թևերին:

Հոկտեմբերի 6-ին ես անցայ Նոր-Բայազէտ քաղաքը, ուր ֆնայով մինչև ամսի 16-ը պեղումներ կատարեցի Փաշաքանդի և քաղաքի շրջակայքում:

Փաշաքանդը գտնւում է քաղաքի հարաւ-արևմտեան կողմը, հազիւ 2 կիլոմետր հեռու: Սրա հիւսիսային կողմում, մի բլրակի վրայ երևում են մի հինաւուրց ամրոցի հիմնապատեր. գիւղի մէջն էլ կայ հայկական հազարամեայ մի եկեղեցի, որ այժմ վերանորոգուած է:

77—108. Այս գիւղի արևմտեան կողմում, մինչև Բեօսա-Մահմատ գիւղը գտնւում են բաւականաչափ դամբաններ՝ շարի շար, իւրաքանչիւր շարքում կան 3—15 դամբան, ուղիղ գծով, մեծ մասամբ հիւսիսից հարաւ, և երբեմն արեւելքից արևմուտք զասաւորուած: Այստեղ ես պեղեցի 15 դամբան, բոլորն էլ՝ վերաբերում էին բրոնզի դարի վերջին. կմախքները բոլորն էլ երկարագլուխ էին, մեծ մասամբ հիւսիսից հարաւ պառկած, կային և պըպըզած դրութեամբ: Գտնուած բոլոր իրերը բրոնզէ էին և

միայն մի դաշոյն՝ երկաթէ՝ բրոնզէ երախակալով: Այս դամբաններից առանձնապէս ուշագրաւ են հետեւեալները.

109. Առաջին դամբանը գտնուում է դաշտի այն մասում, որ այժմ յայտնի է Աւզընոց անունով, որովհետեւ հողը աւազային է: Այս դամբանի տրամագիծն էր 6,40, բարձրութիւնը 1,50 մետր: Շրջապատուած էր միջակ մեծութեան քարերով և ծածկուած մի մեծ սալքարով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, և պատած անտաշ քարերով. երկարութիւնն էր՝ 1,18 մետր, լայնութիւնը՝ 0,85 մետր, իսկ խորութիւնը 1,40 մետր. հետեւապէս և եթէ հաշուելու լինինք դամբանի գաւաթից մինչև գերեզմանի յատակը, կստանանք $1,50 + 1,40 = 2,90$ մետր:

Գերեզմանի երեսին նախ երկացին տաւարի ոսկորներ, ապա բացուեց մի երկարագլուխ կմախք՝ (№ 556) հիւսիսից հարաւ պառկած, աջ կողքի վրայ, գլխի տակ մի քար: Սրա գանգի վըրայից դուրս եկաւ մի բրոնզէ շղթայ (№ 101), եռանկիւնի և զանգականման զարդարանքներով, որինմանը դեռ այժմ էլ գործ են ածում շուշեցի հայ կանայք: Կմախքի աջ ձեռին էլ կար մի բրոնզէ ապարանջան. կողքին դրուած էր մի պուլիկ և մի քասա: Այս կմախքի սնարի մօտ և արեւմտեան կողմում պըպըզած էին մի մի երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից առաջինի մօտ գտնուեց մի բրոնզէ դանակ (№ 35), սրա ձեռին կար մի բրոնզէ ապարանջան, և կրծքին մի նոյնպիսի ֆիբուլ:

Գերեզմանից բարձր, նրա արեւելեան կողմում, միայն դամբանի շրջանակի մէջ բացուեց նաև մի ուրիշ երկարագլուխ կմախք՝ որի մօտ դրուած էր 4 բրոնզէ ապարանջան, մի բրոնզէ ծալծալած քամար (№ 130), և մի բրոնզէ մախաթ (№ 401):

110. Երկրորդ դամբանը ուշագրաւ է նրանով, որ երկու գերեզման էր ներփակում: Սրա տրամագիծը տասն մետր էր, բարձրութիւնը կէս մետր: Շուրջանակի պատած էր քարերով: Կէս մետր փորելուց յետ բացուեց երկու սալաքար, որոնց վերջնելուց և մի մետր խորութեան, երկու մետր երկարութեան և մի մետր լայնութեան փորելուց յետ՝ բացուեց մի երկարագլուխ կմախք՝ (№ 555) հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պառկած, կողքին մի բրոնզէ նետ. երևի զոհել են սրան նոյն գերեզմանում մի մետր աւելի խոր թաղուած, ննջեցեալին: Վերոյիշեալ կմախքի վրայ գտնուեց միայն մի բրոնզէ ապարանջան: Խնչպէս ասացի, մի մետրաչափ փորելուց յետոյ, նոյն, անտաշ քարերով պատած գերեզմանում բացինք մի ուրիշ երկարագլուխ կմախք, նոյնպէս հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պառկած և երեսի հանդէպ մի պուլիկ դրուած:

111. Երրորդ դամբանը ուշագրաւ էր նրանով, որ ըստ երևութին, դարձեալ երկու գերեզման էր ներկայացնում, միայն ոչ թէ մինը միւսի վրայ, այլ միմեանց կողքի: Սրա տրամագիծն էր 9,50 մետր, բարձրութիւնը՝ 1,50 մետր: Շրջապատուած էր մեծ մեծ քարերով: Գերեզմանը շատ երկար էր, 3,25 մետր, հիւսիսից հարաւ ուղղուած, 1,60 մետր լայնութեան և 1,80 մետր խորութեան: Պատած էր անտաշ քարի չորս պատերով և ծածկուած երեք սալքարերով: Գերեզմանի հարաւային մասում, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, զարդարուած բրոնզէ մի գօտիով (№ 136), երկու բազանման պանդըղկներով (№ № 541 և 524) մի լայն, նոյնպէս բրոնզէ դաշոյնով (№ 49): Մատին կար մի բրոնզէ մատանի և թեին՝ երկու բրոնզէ ապարանջան: Մօտը դրուած էր մի պուլիկ: Այս կմախքի ոտների մօտ, երկու կողքին, պղպղած դրութեամբ կային մի-մի կմախք. նրանցից արեւելեան կողմինի վրայ գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան, մօտն էլ երկու պուլիկ: Արեւմտեան կողմի կմախքի վրայ գտնուեց մի բրոնզէ ապարանջան, մի նոյնպիսի մատանի և մի ասեղ: Սրա մօտ, որ ըստ երևոյթին, կնոջ կմախք էր՝ պառկած էր մի երեխայի կմախք, վզին մի մանեակ, թեին մի ապարանջան և մէջքին մի գօտի, բոլորն էլ բրոնզից:

Գերեզմանի հիւսիսային կողմում, հետեապէս և առաջին պառկած կմախքի սնարի մօտ պառկած էր նոյնպէս հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ մի երկարագլուխ կմախք, մէջքի մօտ մի երկաթէ դաշոյն, բրոնզէ երախակալով: Մօտն էլ մի քսաս, որ կոտրուած էր:

112. Զորրորդ դամբանը գտնուում է այն նեկրոպոլում, որ Աւզընոցից աւելի հարաւ է, մօտաւորապէս հարիւր մետր, եյայտնի է Փաշօղլի անուամբ: Սրանք համեմատաբար աւելի մեծ են թէ տրամագիծով և թէ բարձրութեամբ: Սրանք ևս մեծ մասամբ պարունակում են հիւսիսից հարաւ պառկած մի մի կմախք, մի քանի բրոնզէ իրերով և պուլիկներով, միայն մինը տարբերում էր: Սրա տրամագիծը 16 մետր էր, բարձրութիւնը 1,50 մետր: Շրջապատուած էր մեծ-մեծ քարերով: Գերեզմանը ուղղուած էր արեւելքից արեւմուտք, պատած էր անտաշ քարերի չորս պատերով և ծածկուած երեք մեծ սալքարերով: Երկարութիւնն էր երկու, լայնութիւնը 1,50 և խորութիւնը 1,80 մետր:

Սրա մէջ տեղը, արեւմուտքից արեւելք, մէջքի վրայ, պառկած էր մի կմախք, որի մօտ ոչ մի իր չգտնուեց: Գերեզմանի երկու ծայրերին միմեանց վրայ կիտուած էին՝ արեւելեանում՝ ութը,

արևմտեանում վեց գանգ, առանց կմախքների, և նոյնիսկ առանց ծնոտների: Պարզ է, որ կռապաշտական այս դամբանի մէջ քրիստոնեայ ննջեցեալ էր թաղուած, իսկ հին կմախքների գանգերը կուտակուած էին անկիւններում:

Մնացած բոլոր դամբանների մէջ բացուեցան մի-մի կմախք, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած, կողքերին մի քանի պուլիկ: Այսպիսի դամբաններից գտնուեցան դաշոյններ, գօտիներ, ապարանջաններ և բազմաթիւ մատանիներ:

113—122. Միևնոյն ձևի դամբաններ էին նաև այն 10 դամբանները, որ ես պեղեցի քաղաքի հարաւ-արևելեան կողմում, «Մալականի դարի գլուխ» կոչուած տեղում, որ ընկնում է քաղաքի և Ղուլալի գիւղի միջև: Այս տասը դամբաններից միայն մինը տարբերուած էր: Սրա տրամագիծն էր 7 մետր, գետնին միանգամայն հաւասար էր և շրջապատի քարերից շատերը չկային: Գերեզմանը, որ շատ շուտով բացուեց, ծածկուած էր երեք մեծ սալքարերով և ուղղուած էր արևելքից արևմուտք: Պատած էր անտաշ քարի չորս պատերով: Երկարութիւնն էր 2,50 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր և խորութիւնը 1,60 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, արևելքից արևմուտք պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, (№ 550) մէջքին մի բրոնզէ գօտի և նոյնպիսի դաշոյն, (№ 10), ձեռներին չորս բրոնզէ ապարանջան: Երկու կողքերին, նոյն, արևելքից արևմուտք ուղղուած պարկած էին երկական կրմախքներ, (№ № 551, 552, և 554) իսկ սրանց սնարի մօտ՝ տրեկա-հարաւային կողմում պըպըզած էր մի ուրիշ կմախք, գանգի (№ 553) վրայ մի պուլիկ դրուած: Պարկած կմախքների շուրջը դարսուած էին 13 պուլիկ:

Որովհետև այս դամբաններից շատերը գտնուած էին Նոր-Բայազէտից դէպի Բասարգեշար տանող ճանապարհի վրայ, ուստի գրեթէ բոլոր ճանապարհորդները մօտենում էին դամբաններին և հետաքրքրութեամբ գիտելուց և ինձնից մի քանի բացատրութիւններ խնդրելուց յետոյ իրենք էլ պատմում էին թէ այս ինչ ժամանակ արտը վարելիս, կամ մի որևէ շինութիւն շինելիս բացուեց մի դամբան, և գտնուեցան այսպիսի իրեր, որոնք նրանք դէն ձգեցին կամ տուին երեխաներին խաղալու, չգիտենալով թէ կարող են պէտք գալ: Այս գիւղացիներից մինն էլ ասաց, թէ ութ տարի առաջ՝ իրենց գոմի համար հիմ փորելիս բացուեց մի գերեզման, որի միջից բացի բազմաթիւ կմախքներից, դուրս եկաւ և մի քար, որի վրայ գիր կայ և որ ոչ ոք չէ կարողացել այդ գիրը կարդալ: Իմ հարցման, թէ ո՞ր է այժմ այդ քարը, նա պատասխանեց, թէ պատի մէջ շարել էին, սակայն մի

ուսմ ձգող տիրացու ասաց, թէ ֆնաս կը տայ տանը, հանեցէք դէն ձգեցէք, մենք էլ հանեցինք, հիմի դռանը ընկած է: Ես անմիջապէս գնացի այդ գիւղացու հետ նրա տունը, որ գտնուում է մօտակայ Դուլալի գիւղում և քարը սայլով բերի Նոր-Բայազէտ, որտեղից և ուղարկեցի Հայոց Ազգագրական ընկերութեան Հնագիտական-ազգագրական թանգարանը: Այս արձանագրութեան լուսանկարն ու էստամպաժը ուղարկեցի Ներոպայի հնագէտներին կարդալու:

Հոկտեմբերի 17-ին ես ուղևորուեցայ կրկին դէպի Ղարանլու՝ անցեալ ամառուայ ընթացքում կիսատ թողած «Ջոշ Կոլոն» դամբանի պեղումը աւարտելու: Բնակավայր ընտրելով Ն. Ա. տիեհաման գիւղը՝ ես կազմեցի բանուորական երկու խումբ, մինը իմ առաջին բանուոր Գէորգի առաջնորդութեամբ ուղարկեցի Ջոշ Կոլոնի վրայ աշխատելու, խստիւ պատուիրելով, որ շարունակեն խաչաձև պեղումը և հէնց որ գերեզմանի նշաններ երևին, անմիջապէս ինձ իմաց տան: Միւս խումբը ես տարայ Ա. տիեհամանից դէպի Գեօլ, ճանապարհի երկու կողքին գտնուող դամբանները պեղելու: Այս աշխատանքները տեւեցին մինչև նոյեմբերի սկիզբը, երբ տեղացող ձիւնը և սաստիկ ցուրտն ստիպեց ինձ վերադառնալ:

«Ջոշ Կոլոն» դամբանը մենք խաչաձև կտրեցինք, և տեսանք, որ իսկական, միակ գերեզմանը այն էր, որ ամառը մենք բացել էինք: Այժմ բացուեց այդ գերեզմանի վերայի մեծ-մեծ սալքարերը, որ անկանոն կերպով ձգուած էին այս ու այն կողմ: Գերեզմանը ձգուած էր հիւսիսից հարաւ, պատերի սալքարերից շատերը ընկած էին գերեզմանի մէջ, ուր բացի ոսկորների կըտորներից՝ ուրիշ ոչինչ չկար: Ահագին էին սալքարերը 2—3 մետր երկարութեան և մինչև մի մետր լայնութեան, գիւղացիք անմիջապէս եկան տարան՝ գոմերը սալայատակելու համար:

124—160. Ա. տիեհամանում ես պեղեցի 53 դամբան. սրանք բոլորն էլ գլխաւորապէս գտնուում էին Ա. տիեհաման և Գեօլ գիւղերի միջև, այժմեան ամենակտրճ ճանապարհի երկու կողմը, մանաւանդ «Իէմեր», այսինքն անջրդի, չոր, կոչուած տեղում, որ լճին շատ մօտ է: Շնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս տեղը, ինչպէս արդէն անունն էլ ցոյց է տալիս, չորային է, կմախքները, ոսկորեայ և նոյն իսկ փայտէ իրերը բաւական լաւ էին մնացել: Երկաթէ իրեր միմիայն մի-երկու դամբանի միջից գուրս եկան, այն էլ գրեթէ ամբողջովին փթած: Դամբանները դասաւորուած են խումբ խումբ, իւրաքանչիւրում 4—5 հատ, մեծ մասամբ հիւսիսից հարաւ ձգուած. կային նաև արեւելից արեւմուտք շարուած

դամբաններ: Բոլոր դամբանները պատկանում էին բրոնզի դարի վերջին. մեծ մասամբ բացւում էր մի երկարագլուխ կմախք, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած, կողքին մի քանի պուլիկ, իսկ իւր վրայ բրոնզէ մի քանի իր, մանաւանդ ապարանջան և մատանի: Զանց առնելով մի առ մի նկարագրելու այսպիսի դամբանները, որոնց հանդիպել եմ և միւս նեկրոպոլիսներում, յիշենք աւելի ուշագրաւները, մանաւանդ այն, ուր գտնուեց նաև իշխանական մի կառք:

161. Առանձին ուշագրութեան արժանի դամբաններից առաջին տրամագիծն էր 7 մետր. բարձրութիւնը 0,60 մետր, շուրջանակի պատած էր քարերով. գերեզմանն ուղղուած էր արևելքից արևմուտք և ծածկուած 5 մեծ սալքարերով: Երկարութիւնն էր 1,50, լայնութիւնը մէկ և խորութիւնը՝ 1,20 մետր: Գերեզմանի մէջ, արևելքից արևմուտք, մէջքի վրայ և ձեռները կողքերին երկարաձգուած պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, որի շուրջը դրուած էին տասերկու մեծ և փոքր կաւէ ամաններ: Բացի մի վանակատի դանակից, ուրիշ ոչ մի իր չգտնուեց:

162. Երկրորդ դամբանի տրամագիծն էր 10 մետր, բարձրութիւնը 0,50 մետր: Շուրջանակի նոյնպէս պատած էր քարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր նոյնպէս արևելքից արևմուտք, և անտաշ քարով քառանկիւնի պատած. ծածկուած էր երկու մեծ սալքարերով: Երկարութիւնն էր 1,90, լայնութիւնը 1,20 և խորութիւնը 1,50 մետր:

Գերեզմանի մէջ տեղում, արևմուտքից արևելք, գլուխը մի կաւէ ամանի մէջ դրուած պարկած էր մէջքի վրայ մի երկարագլուխ կմախք, մօտը ոչ մի իր: Սրա սնարի մօտ պըպըզած էին երկու կանացի, երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից իւրաքանչիւրի թևի վրայից գտնուեց մի-մի բրոնզէ ապարանջան: Ոտների մօտ, աջ կողմում, կային մի կնոջ և մի երեխայի կմախք, դարձեալ պըպըզած ձևով: Երեխայի վզին կար մի բրոնզէ ապարանջան: Ոտների ձախ կողմում պըպըզած էին երեք երկարագլուխ կմախք: Երկու երկարագլուխ կմախք էլ, դարձեալ պըպըզած ձևով, կային գերեզմանի հարաւային կողմում, պարկած կմախքի աջ կողքին, մինչդեռ ձախ կողքը բոլորովին ազատ էր:

163. Երրորդ դամբանն ուշագրաւ էր նրանով, որ բացուած էր, հին կմախքները ջարդ ու փշուր արած և նրանց տեղը մի քրիստոնեայ ննջեցեալ թաղած՝ արևմուտքից արևելք: Քրիստոնեաները ոչ միայն հին խաչքարերը, այլև կռապաշտական դամբանները շահագործել են:

164. Չորրորդ դամբանի տրամագիծն էր 3 մետր, բարձրու-

թիւնը 0,20 մետր. գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերով և ծածկուած երկու սալքարով: Երկարութիւնն էր 1,62, լայնութիւնը 1,10, և խորութիւնը 1,05 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում պարկած էր մի կմախք, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ և շուրջը դրուած էին 15 պուլիկ:

165. Հինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 8 մետր, բարձրութիւնը 1,50 մետր: Շուրջանակի պատած էր քարերով: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերով, և ծածկուած երկու սալքարով: Երկ. էր 2,10, լայն. 1,60 և խորութիւնը՝ 1,20 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, մօտը մի բրոնզէ դաշոյն, ոտի և թևի երկական բրոնզէ ապարանջան, շուրջը պղպղծած տասն և իննը երկարագլուխ կմախքներ, որոնցից երկուսը երեսայի: Երեք կմախք էլ անկանոն կերպով ընկած էին, թևի ոսկորները և զանգը կոտրատուած: Այս կմախքների վրայից բաւականաչափ ուլունքներ, բրոնզէ մատանիներ և ապարանջաններ գտնուեցան:

166. Վեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր 7 մետր, բարձրութիւնը կէս մետր. շուրջանակի պատած էր քարերով. գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, անտաշ քարով պատած և երկու սալքարով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,20 մետր և խորութիւնը 1 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղը, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքին պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, որի մօտ, գերեզմանի արեւելեան կողմում, պղպղծած էին եղիւ կանացի երկարագլուխ կմախքներ, որոնց մօտից գտնուեց մի-մի բրոնզէ մատանի: Արեւմտեան կողմն էլ արեւմուտքից արեւելք՝ պարկած էր մի երեսայի կմախք՝ մօտը տաւարի ոսկորներ: Ըստ երևոյթին այս երեսայի կմախքը, որ քրիստոնէի պիտի լինի, թաղուած է եղել յետոյ՝ կռապաշտական դամբանի մի անկիւնում, ուր տաւարի ոսկորներն են եղել, որոնք և մնացել են այնպէս ընկած:

167. Եօթերորդ դամբանի տրամագիծն էր 5 մետր, բարձրութիւնը 0,60 մետր. գերեզմանի ուղղութիւնն էր հիւսիսից հարաւ, անտաշ քարով պատած և երկու սալքարով ծածկուած: Երկարութիւնն էր 1,50, լայն. 1,20 և խորութիւնը 1 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, կողքին մի բրոնզէ դաշոյն (№ 43): Այս կմախքի ոտների մօտ պղպղծած էր մի կանացի կմախք՝ ձեռին մի բրոնզէ ապարանջան:

168. Ութերորդ դամբանի տրամագիծն էր 7 մետր, բարձրու-

թիւնը՝ 2 մետր. գագաթը տափարակ էր, և շուրջանակի պատած քարերով: Գերեզմանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերով և ծածկուած երկու մեծ սալքարով: Երկարութիւնն էր 2,30, լայնութիւնը՝ 1,70, խորութիւնը՝ 1,30 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, որի մօտից գտնուեց մի բրոնզէ գօտի, երկու բրոնզէ ապարանջան և մի բրոնզէ մանեակ: Այս կմախքի մօտ գլխի վրայ ընկած էր մի նոյնպէս երկարագլուխ, կանացի կմախք, որի մօտ գտնուեց երկու բրոնզէ բաղանման պանդրով և մի բոժոժ (№ 473):

169. Իններորդ գամբանը սովորական դամբաններից էր. մի երկարագլուխ կմախք՝ հիւսիսից հարաւ, աջ կողքին պարկած, միայն թէ մէջքին ունէր մի նիզ, բրոնզէ գօտի և մի դաշոյն (№ 45), թէև մի բրոնզէ ապարանջան և մատին՝ մի մատանի:

170. Տասերորդ գամբանի տրամագիծն էր 13, բարձրութիւնը 1,50 մետր, հարթ գագաթով և շուրջանակի մեծ-մեծ քարերով պատած: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերով և ծածկուած երկու մեծ սալքարով: Երկարութիւնն էր 2,40, լայնութիւնը 1,80 և խորութիւնը՝ 2 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, երեսները միմեանց դարձրած, հիւսիսից հարաւ պարկած էին երկու կմախք, որոնց մօտից գտնուեց մի բրոնզէ փոքրիկ (№ 48) և երկու վանակատի դանակներ: Սրանց սնարի մօտ կար մի գորշուկի կմախք: Գերեզմանի արևելեան կողմում պըպըզած ձևով կար մի երկարագլուխ մարդու կմախք, որի մօտ պարկած դրութեամբ գտնուում էր մի ձիու և մի գորշուկի կմախք, ինչպէս մի հորթի գլուխ:

170. Տասն և մէկերորդ գամբանի տրամագիծն էր 10,50, բարձրութիւնը 1,50 մետր: Գագաթը ծածկուած էր կարկառով: Գերեզմանն ուղղուած էր արևելքից արևմուտք, պատած էր անտաշ մեծ քարերով և ծածկուած երկու սալքարով: Երկարութիւնն էր 2, լայնութիւնը 1,30 և խորութիւնը 2 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, երեսները միմեանց դարձրած, պարկած էին մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք: Սրանց ոտների մօտ, ուրեմն հարաւային կողմում, պըպըզած էր մի կնոջ կմախք: Առաջինի, պարկած տղամարդու, կողքից դուրս եկաւ մի բրոնզէ դաշոյն (№ 53), իսկ կնոջ վրայից՝ մի բրոնզէ ապարանջան, մի լայն մատանի և բաւականաչափ ուլունքներ: Կային նաև ձկան և գանան ոսկորներ:

171. Տասներկուերորդ գամբանի տրամագիծն էր 13 և բարձրութիւնը 1,50 մետր: Շուրջը պատած էր քարերով: Գերեզ-

մանն ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարերով և ծածկուած երեք սալքարով: Գերեզմանի հիւսիս-արևմտեան անկիւնում պըպըզած էր մի երկարագլուխ մարդու կմախք, մէջքին մի դաշոյն (№ 38), թևին՝ ապարանջան և կողքին՝ երկու պուլիկ: Գերեզմանի հարաւային կողմում միմեանց վրայ թափուած էին երեք մարդու կմախք, որոնց զանգերը ներքևում էին, ոտները վերև: պարզ է, որ վերեւից իրենք իրենց կամ ուրիշները ձգել էին սրանց: Աւելի հաւանական է, որ սրանց բռնի ձգած լինէին, որովհետև սրանցից միւսի կմախքի միջից գտնուեց մի բրոնզէ նեա:

172. Տասերեքերորդ դամբանի տրամագիծն էր 12 մետր, բարձրութիւն 2,50 մետր: Նուշանակի պատած էր մեծ-մեծ քարերով, և ամբողջովին ծածկուած կարկառով: Գերեզմանը ուղղուած էր արևելքից արևմուտք, պատած մեծ, անտաշ քարերով և ծածկուած երեք սալքարերով: Երկարութիւնն էր 3, լայնութիւնը 1,50 և խորութիւնը 1,20 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում պարկած էին մի տղամարդու և կնոջ երկարագլուխ կմախքներ, երեսները միմեանց դարձրած և իրենց մէջ տեղում ունենալով մի երեխայի կմախք: Կնոջ ձեռներին և ոտներին կային բրոնզէ ապարանջաններ, իսկ կողքին մի բաղանման պանտըլով (№ 527): Սրանց աջ կողմում, հետևապէս գերեզմանի արևելեան մասում, պըպըզած ձևով կար մի մարդու կմախք, իսկ արևմտեան կողմում անկանոն կերպով, միմեանց վրայ թափուած էին երեք նոյնպիսի կմախքներ: Մի կմախք էլ հիւսիսային կողմում, պարկած զոյգի մետրի մօտ էր ընկած: Երեք պուլիկ, տաւարի ոսկորներով և հողով լի դրուած էին նոյն, պարկած զոյգի ոտների մօտ:

173. Տասնհորսիրորդ դամբանի տրամագիծն էր 10,50, իսկ բարձրութիւնը՝ 1,50 մետր: Նոյնպէս պատած էր մեծ-մեծ քարերով: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, պատած անտաշ քարով և ծածկուած երկու մեծ սալքարով: Երկարութիւնն էր 2, լայնութիւնը 1,90 և խորութիւնը՝ 1,30 մետր:

Գերեզմանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ, աջ կողքի վրայ պարկած էր մի տղամարդու երկարագլուխ կմախք, որի աջ կողմում պըպըզած էր մի ուրիշ, կանացի կմախք: Պարկած կմախքի ոտներին կար մի-մի բրոնզէ մեծ ապարանջան, իսկ պըպըզած կմախքի մէջքին բրոնզէ մի գօտի և թևի նոյնպիսի երկու ապարանջան:

176. Տասնհինգերորդ դամբանի տրամագիծն էր 17 մետր, բարձրութիւնը 0,60 մետր: Գերեզմանի երկարութիւնն էր 2,40, լայնութիւնը մէկ ու կէս և խորութիւնը 2 մետր. ուղղուած էր արևելքից արևմուտք, և ծածկուած երկու մեծ սալքարով: Գերեզ-

մանի մէջ տեղում, հիւսիսից հարաւ պարկած էր մի երկարագըլուխ կմախք, որի աջ կողքին պըպըզած դրութեամբ կային մի կնոջ և մի երեխայի կմախքներ, մօտը մի պուլիկ դրուած: Մի քիչ հեռու, պարկած կմախքի ոտների մօտ, միմեանց վրայ ընկած էին երկու կմախք, որոնց մօտից գտնուեցան մի բրոնզէ և մի ոսկորէ նետ:

175. Տասնևվեցերորդ դամբանի տրամագիծն էր 7 մետր, բարձրութիւնը 70 սանտիմետր: Գերեզմանը ուղղուած էր հիւսիսից հարաւ, և ծածկուած երկու մեծ սալքարով. երկարութիւնն էր 2 մետր, լայնութիւնը 1,50 մետր և խորութիւնը 1,80 մետր: Գերեզմանի մէջ տեղում, երեսները միմեանց դարձրած պարկած էին մի տղամարդու և մի կնոջ կմախք, (№№ 579 և 580 գանգերը) որոնց սնարի մօտ դրուած էր մի երեխայի կմախք: Տղամարդու կմախքի մօտից գտնուեց մի բրոնզէ դաշոյն, (№ 52), իսկ կնոջ մօտից երկու բրոնզէ ապարանջան և ուլունքներ:

176. Ժէ. դամբանը չափազանց հետաքրքրական էր: Սրա տրամագիծն էր 18 մետր, իսկ բարձրութիւնը կէս մետր. շուրջանակի պատած էր մանր քարերով: Հողակոյտն արդէն քանդուած էր: Գերեզմանը քառանկիւնի էր, ուղղուած արևելքից արևմուտք, չորս կողմը անտաշ, մեծ-մեծ քարերով պատ քաշած և իւրաքանչիւր անկիւնում մի փայտէ սիւն կանգնեցրած: Երկարութիւնը 3,20 մետր էր, լայնութիւնը 2,50 մետր և խորութիւնը 3,30 մետր: Ամբողջովին լցուած էր հողով և ծածկուած երեք ահագին սալքարերով, որոնցից միայն մինը մեծ դժուարութիւններով մենք կարողացանք վերցնել: Երեք կողմի պատերի քարերը համեմատաբար մեծ էին, իսկ չորրորդինը, արևելեանը, փոքր և ոչ այնքան կանոնաւոր կերպով դարսուած, այնպէս որ կարելի է ենթադրել, որ ննջեցեալներին թաղելուց յետոյ է հապճեպով շարուած:

Այս գերեզմանի մէջ, երկարութեամբ, գտնուեց մի, ամբողջովին փայտից շինուած, սայլ (№ 895). որի սոնին ծանրութիւնից կոտորուել էր և առեղները վերև էին բարձրացել: Սրա վրայ պարկած էր մի երկարագլուխ կմախք, (№ 583) աջ կողքին, ոտները փոքր ինչ յետ ծալած և երեսը դէպի հարաւ դարձրած: Սրա գանգի վրայ կար մի վարսակալ (№ 92), մէջքին մի լայն գօտի՝ վերան մի մեծ և մի փոքր դաշոյն (№ № 95 և 98) և մի դանակ (№ 99), աջ ձեռին մի ապարանջան (№ 91) և մի մատանի (№ 90): Կողքին դրուած էր մի գայիսոնի գլուխ (№ 96), իսկ աջ ձեռին ունէր մի երկժանի (№ 100): Այս բոլոր, ինչպէս և այս դամբանի մէջ գտնուած միւս իրերը բրոնզէ էին և երկաթի ոչ մի հետք չկար:

Այս իշխանական կմախքի շուրջը անկանոն կերպով ընկած էին 13 մարդկային կմախքներ, որոնցից շատերի գանգերը (№ № 581, 582, 584, 585) ներքևումն էին, իսկ ոտները վերևում. մի քանիսի ոսկորներն էլ կոտրատուած էին, պարզ է՝ որ վերևից ձգուած էին գերեզմանի մէջ: Այս տասերեք կմախքների վրայից գտնուեցան միայն 30 մատանի, մի բրոնզէ օղ, իսկ մի կոտորուած բազկոսկրի վրայ երեք բրոնզէ ապարանջան: Մասամբ սայլի վրայ, մասամբ էլ նրա շուրջը շարուած էին 18 մեծ և փոքր կաւէ ամաններ:

Սայլի գլխի մօտ, ուրեմն գերեզմանի արևմտեան կողմում, բացուեցան չորս եզան կմախքներ, որոնք հետեապէս՝ լծուած են եղել այս դիակառքին: Սայլի լծի մօտ, երեսի վրայ ընկած էր մի երկարազուլէ մարդու կմախք, որ հաւանօրէն սայլապանը կարող էր լինել: Լծի մէջ տեղում ամրացած էր մի սնամէջ, բրոնզէ այծեամ, (№ 101) երեք գնդակիկներով, որ շարժուելիս զընգզընգում է:

Սայլի հիւսիսային կոմը, անիւի մօտ գտնուեց մի վարազի գանգ (№ 894) և նրա կմախքի մի քանի մասեր:

Սայլի մանրամասն նկարագրութիւնը զետեղում եմ գրտնուած քոլոր իրերի նկարագրութեան բաժնում:

Ն. Ատրիեամանից անցայ Գեօլ, ուր ոչ միայն գիւղի շրջակայքում, այլ նոյնիսկ կենտրոնում, գիւղական դատարանի շինութեան հանդէպ կան բաւականաչափ դամբաններ: Գիւղացիներն իրենց զարմանքն արտայայտելով, որ «այդպիսի չնչին բաների» վրայ ես ուշադրութիւն եմ դարձնում և դրամ ծախսում, սկսեցին պատմել, թէ ո՞րքան դամբաններ էին բացուել դաշտերը վարելիս կամ շինութեան համար քարհանելիս: Գտնուած իրերի մեծ մասը կոտրել, ոչնչացրել էին, որովհետև մի որեւէ բանի չէին կարողացել գործածել: Մի գիւղացի էլ պատմեց հետեալը. «Վար անելիս խոփը մի քարի դէմ ընկաւ, հանեցինք քարը և տեսանք, որ նրա տակ մի կարաս կայ, մէջը մի մեծ մարդու կմախք: Ոսկորները դուրս տուինք, յուսալով որ մի բան կը գտնենք կարասի մէջ, սակայն ոչինչ չկար, բացի մի պուլիկից, որ դէն ձգեցինք: Կուղէինք կարասն էլ կոտրել, բայց լաւն էր, հանեցինք բերինք տուն, մեր կանայք լուացին և մէջը թուռշի դրին»: Ես անմիջապէս գնացի այդ տունը, գնեցի կարասը և ուղարկեցի Հայոց Ազգագրական ընկերութեան Հնագիտական-Ազգագրական թանգարանը (№ 896): Այս կարասը միանգամայն նման է այն կարասներին, որ ես գտայ Նորագույն և Վերին Ատրիեաման գիւղերում: Սրանք իրենց

ձևով գրեթէ չեն տարբերուում այժմեան հայ գեղջկուհիների ձեռքով շինուած կարասներէց:

Ես շատ էի ցանկանում անցնել Մեծ-Մազրա գիւղը, և պիղիլ սրա մօտ հղած երեք, բաւական մեծ դամբանները, ինչպէս և անցնել Նադեժդինօ գիւղը, Սեանայ լճի հիւսիսային ափը, և պիղիլ Աղա-Թափա թերակղզու վրայ գտնուած դամբանները, սակայն արդէն նոյեմբերի սկիզբն լինելով՝ ձիւնը տեղում էր և ցուրտը ստիպում ընդհատել աշխատանքները:

Ես վերադարձայ Թիֆլիս՝ փափագելով միջոցներ գտնել առաջիկայ գարնանը պիղիլու Ղըու-Բուլաղ գիւղում գտնուած երկու հսկայական դամբանները, որոնք գտնուում են գիւղի արեւմտահարաւային կողմում, հազիւ կէս կիլոմետր հեռու: Սրանք միմեանց կից են, մեծը փոքր ինչ երկայնաւոյն է, փոքրը կոլոր: Մեծի երկարութիւնը մօտաւորապէս կը լինի 150 մետր, լայնութիւնը մօտ 30 մետր և բարձրութիւնը այժմ մօտ 25 մետր: Գագաթը հարթ է և հիւսիսային ծայրում կայ մի հայկական խաչաքար՝ ջնջուած տապանագրով: Շուրջանակի պատած է մեծ-մեծ քարերով, որոնցից շատերը գիւղացիներն արդէն տարել են: Շինութիւնների համար հող տանելու նպատակով գիւղացիները փորել են այս դամբանի հիւսիսային կողմը և մի քանի պուլիկ, ուլունքներ գրտել:

Վ Ա Ր Ա Ն Դ Ա Յ Ի

ԲԱՆԱԽՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ա. ԳԱԳԵԱՆԻ

ՋԱՆ-ԳԻԻԼՈՒՄՆԵՐ

Մըէր տօն ծէր տանան քաշան 1)	Մըթըէն ա մօթնա 20) ճանանչ 21)
Ալ մըթընիս 2) տէղէն հոշոտ, 3)	Վարտնդիւ 22) քօլն ա 23) կա-
Բաղչան 4) յէս ըմ բարըմ 5) դու,	նանչ 24),
Իմ սիրէլի յարը տու:	Հըրէս յէկավ իմ յարը,
---	Բէղը 25) թօխ, օսկապը 26)
Մըէր տօն ծէր տանը տէմաց, 6)	կանանչ,
Աչկավ անիմ օնքավ ըմոց, 7)	---
Յէս մին տոնոտ 8) խուսէլավըս 9)	Մըտալ ըմ կյէտը խօր ա,
Ջուխտ ըրա տուլօխ ըմաց:	Քաթան շաբեքըս նօր ա,
---	Ա՛ յար մինն էլ կարէ,
Մըէր տօն, 10) ծէր տօն մին բէ-	Խէ սորին ա, խէ հօլ ա:
դոր, 11)	---
Մաչի 12) պատը 13) չի բէդոր,	Մըրասա հըղէն տէս ա,
Մաչի պատը հինչ անէ,	Պէրածըտ կյառան մըէսա,
Մաչի քավթաուր 14) չի բէդոր:	Մարասը 27) քէ քյէօմոդյ 28)
---	ընի,
Մըթըէն 15) ա միշտ մըթըէն ա,	Այ իմ նանու տղիդ փըէսա:
Տըռանըս ճօխտ թութէն 16) ա,	---
Քյէցէքյ ըսէցէքյ էն նանուն,	Յանուս, յանուս,
Շօռ 17) կյա բալան 18) քըթէ-	Խընէցէն ա թանուս,
նա 19):	Էն տըղան օրախ յէկը մուլիւր
---	քյնէց.

1) Ցածր է, 2) կանանց վերևի հագուստը, Ղարաբաղի, 3) մըթընի կողքերով կարած որևէ գոյնի կտորից ժապաւէն, 4) պարտէզը, 5) պտուղը, 6) դիմաց, 7) իմացիր, 8) հատիկ, 9) խօսելովս, 10) տուն, 11) պիտէր, 12) միջի, 13) պատը, 14) պառաւը (վատ պառաւ), 15) մութ է, 16) թութի է, 17) ման պայ, 18) երեխին, տղին, 19) գտնի, 20) մութը, 21) ճանաչել կարելի է, դեռ մութը քիչ է, 22) վարանդայի, 23) թուփը, անտառը, 24) կանաչ, 25) պէխը, 26) կօսպոնտ, 27) Ամարասը, 28) օգնական:

Դադը մընաց ջանումս:

վար. Յանումս, յանումս

ձիւր կըխմիմ ջամումս

էն տըղան ըախ յէկը մալիւր քյնեց

Դադը մընաց ջանումս:

Յարան 1) ա, յարան ա.

Յարլս ձըրտարան 2) ա,

Յարէս անումը տալ մըէ,

Անումը սըրտէս յարան ա:

Յէկէք քյընինքյ էն օխը,

Գյիւլ բուզաղա 3) կըլօխը,

Աշըղը տըղամարթ 4) մըէռաւ,

Յէր ըլավ ձըրէնէ 5) ծօխը:

Յէկէքյ քյընինքյ օխն 6) անինքյ,

Մին ծըմակում ծօխ անինքյ,

Հիւրիւ վըէր մին յար չօնէ,

Գյիւլգյոզ 7) կյօտէն թօխ անինքյ:

Յէղը դորմոն 8) տ արչին,

Հիւնը նօռնը հըսալ չին, 9)

Իմ մօրը մին փըէսա օնէ,

Ջուրը մուխազ 10) ա դարչին:

Յէս բաջին ըմ հիւլտրած, 11)

Պօչէրըս ալ 12) հըլլէօրած,

Փիս յարը մըէռած բէդոր,

Ասօր օխնը 13) պիւլլօրած 14) *

*) Ժամ պատարաքյը պըլլէօրած:

Յէս էն ըմ տօղա սարէն,

Աչկըս խըղողին քարէն,

Յա Խօրասան յէսիր բէդի,

Յա իմ ասած յարէն առէն:

Յէս մին ախպիւր ըմ խալիս,

ձըղուպրունը տակէն լալիս,

Յէս մին ցօրտ ախպիւր բէդի,

Իմ յարն դիբի ինձ կյալիս:

Յէս մին դուշ ըմ կէօրըս տէղէն,

Շօռ *) կըտամ Շօքյվա 15) տըղէն,

կըլօխըս մատաղ կըտամ,

Իմ յարէս վըննը 16) տըղէն:

Նալը 17) բըցիմ բըթօցը 18)

Յէր 19) կընի զըրընօցը, 20)

Յէս տըէսալ չըմ թա նի մըննէ,

Մարթ ըխպըրկընզան 21) ծոցը:

Նանէ նանէ նան չօնիմ,

Մին քըթէօլ թըթօ թան չօնիմ,

կըմըէռնիմ ջոհիլ ջըվան,

Մին թային 22) վոթոն չօնիմ:

Նըստալ ըմ նուռան 23) կյէտէ 24)

Մաշկէս կա կյորմիւր կյէտէ,

Ա տըղա ըտէղատ տէն քյընի,

Ախմախ 25) ըմ ըլտլ բու հըէտէ: 26)

*) Շօռ կը կյամ իմ ասմունք տըղէն:

1) Վէրք է, 2) ձարտար դիւղը, 3) վարդ աղբիւրի, 4) երիտասարդ, 5) ծիրանի, 6) ուխտ անենք, 7) կարմիր, 8) ճար, 9) չէին, 10) մեխակ, 11) վար. մըլէօրած 12) յետ, 13) ութ օրը, 14) լրացած, 15) շէնին, Շօքյի=Նուխի, 16) ոտի տեղին, 17) պայտը, 18) քթոց, դամբիւղ, 19) կըբարձրանայ, 20) զնգոցը, 21) եղբօրկընջ, 22) կարգին, 23) նուռի, 24) գետ, 25) յիմար, 26) քեղ համար:

Նի յըմ 1) մըտալ տօնըս ծօխ ա,
Մըթընին հոշոն թօխ ա,
Իմ յարը ինձ թակել 2) չի,
Յէս մըէծ ըմ ինքը խօխա:

Սարէրը ծիւն կոլու ա,
Արեմ արալ հոլու ա,
Վըէր տու ըտի բէքէփըս,
Դորդէրըս ինձ կոլու ա,

Նի յըմ մըտալ տօնըս տօն չի,
Հօրըն ասէ տըղան կանչի,
Վըէրչանք վըէր քընէնք 3) ըմ
անոււմ,

Սէրուլըմ սէրին յըրա,
Էն սէրին ըխպըրին յըրա,
Սէրու ըմ պէց չըմ թօղում,
Ըստուծէն սէրնա յըրա:

Հորը տըղէն նըման չի:

Շըվանա 4) ճիւրը շօր ա, 5)
Կօռնըս 6) մըէկնիմ 7) խօր ա,
Էսաիմ յարէս քընիլին, 8)
Թամամ 9) տըսնէրկու օր ա:

Սիպտակ ծիյիտ ճիւր կըտամ,
Կէս ղըլյանէտ թիւթիւն կըտամ,
Ամէն յարըս մըէտըս ընգնէլավ,
Սըրտէս քըրփըթիւն կըտամ:

Շօխը կըկոթի կըրանէն,
Յարը կըկոյա շըրմըշուղը պըրտ-
նէն,

Վըէչխարըս ըրէ էն հըղէն,
Մըննաթ կանիմ շէնին ըղէն
Աստուծ աշխարք կըսիրիք,
Ինձ տըվըէք էն նոմորդ տըղէն:

Կօղի հորիւր խօսօղ ընի,
Քընիւմ ըմ իմ ասմունք յարէն:

Տախտ 13) ըմ կյիւտու 14) հա-
վանըմ,

Չօլէն մըրասէն մատաղ,
Կիինուն կըրասէն մատաղ,
Ա չըլու վըէր քընօղ տըղա,
Սըրտէտ հըվտսին 10) մատաղ:

Յէս իմ կըլխու դըվան 15) ըմ,
Ղհոր, ա մար խօսէլ մըէք,
Յէս էն տըղէն հավան ըմ:

Պէցուր ատէն վար չընիլ,
Հօռէ ծառէն բար չի նիլ,
Սէրտծը սըրտծէն տօ
Սէրտծ յարէն ճար չի նիլ:

Ճանը նըստալըմ լալիս,
Հըէրթօվը շաղ ա կյուլիս,
Մըէյդան արէք մին տիւս կյամ,
Կարօտ յարըս ա կյուլիս:

Սաջին կըթըխիմ յօխ ա,
Իմ յարէս չօխան թօխ ա,
Յարըս մին քըէրծ 11) ա տըէնալ,
Յէս հոլու 12) մին պիծի խօխա:

Տանըս տակէն էրկու դուշ,
Մինը թոմբու 16) մինը վուչ, 17)
Աստուծ տու հունց Աստուծ ըս,
Մինին տամըս մինին վուչ:

1) Նեղս եմ մտել, 2) չի ծեծի, 3) միտք եմ անում, 4) գիւղ
է, 5) աղի է, 6) կուռս, 7) մեկնեմ, 8) գնալը, 9) լրիւ, ճիշտ,
10) սէր, մի բանի կպչիլը սիրով, 11) ժայռ 12) դեռ, 13) տեղա-
շորերի պահապար, 14) կիտեի, 15) դատաստան, 16) թոյլ, ծոյլ, 17) ոչ:

- Տանըս տակէն կայ մօշի 1)
 Օխտը տարէ յար յէշի 2)
 Ա՛ ջամհաթ 3) ըստի պէն կընի,
 Յարը յօր օնին 4) տան ըրիւշի 5)
-
- Տանըս տակէն կընանչի,
 Նանուս դանան 6) պըռանչի, 7)
 Նանուս ըսէցէք մին տիւս կյա,
 Իւրոն փըէսան ճընտնչի:
-
- Տանըս տակէն հըճարկէ,
 Ըխտըլտթ ըրա հըվարկէ,
 Բյընի իմ նանուս ասէ,
 Անտմորդ, փըէսատ տօն դարկէ:
-
- Տանըս տակէն հըճարկէ 8)
 Հուլի 9) կանիմ հըվարկէ 10)
 Մըննտթ կանիմ պուտըռունէս 11)
 Վըէր էն տըղան տօն դարկէ:
-
- Տանըս տակէն հըրօս է 12)
 Տիւս յըէկէ յարըս տըէսէ,
 Էն տըէղավը քյնիւմ տըէղը,
 Լայըղ 13) չըրավ թա խօսէ:
-
- Տանըս տակէն հօնձ կանիմ,
 Չինըս կօտրէ հուսն կանիմ,
 Վըէր իմ յարը քյընի Բաթում,
 Մինակ ըստէղ հուսն կանիմ,
-
- Տանըս տակէն տըտըպէ 14)
 Էծը կօտէ կըտըտէ,
-
- Հու ընձտնտ վէհլ 15 անէ,
 Նա վըէշ խօխա խըտըտէ 16)
-
- Տանըս տակը աղ մօշի,
 Օխտ տարէ յար յէշի,
 Յարըտ տըվէն իւրիւշին,
 Հըէտան յէշի թառանչ քաշի:
-
- Տանըս տակը խօր ա,
 Զըրու տէնակը 17) հօր ա,
 Այ օխտը տարվան կօրած նըշա-
 նած,
 Պէրած սաղվաթըտ 18) հօր ա:
-
- Տանըս տակը խօր, նամ ա, 19)
 Ղարղու 20) տէմ 21) տամ տը-
 մոնա, 22)
-
- Ընդըղավ մին տըղա քյընէց
 Նտմորդ յարէս նըման ա:
-
- Տանըս տակը կընանչի,
 Նանունց դանան պըռանչի,
 Իմ նանու ըսէցէք տիւս կյա,
 Թողո փըէսան ճընտնչի:
-
- Տանձուն տակը քօն կը նիմ
 Վըէնը սաքուլ 23) շօն կընիմ,
 Ղարան 24) կարճա կարը 25) փիս,
 Խօխան լով ա, մարը փիս:
-
- Տէմանց տըէղը հօնձ կանիս,
 Չինըտ կօտրէ հուսն կանիս,

1) Մոշի թուփը, 2) նայի, 3) մարդիկ, հասարակութիւն,
 4) վերցնեն, 5) ուրիշի 6) հորթը, 7) բառանչի, 8) ծառ է, 9) դէ-
 պի վեր շարտեղուն են ասում, 10) ?, 11) սկիւրայր, 12) ծառ է,
 13) չըրահաճեց, 14) բոյս է, խոտեղէն, որ այծերը շատ են սի-
 րում, 15) գանգատ անել, 16) գրկել, 17) դանակ, գրպանի դա-
 նակ, 18) հեռու տեղից բերած նւէր, 19) խոնաւ է, 20) եղեգ,
 21) դէմ տալ, 22) դիմանայ, 23) սարքին, չիճճւած, 24) հագուստը,
 25) կարւածքը:

Յիս քու չինին կօթ բէգի,
Քյըզըրա պէցիւր շօք բէգի:

Տէտ քյընի, տէտ քյընի,
Ըռաչկաւլոտ կյէտ քյընի,
Ղարդու դամիշ քամէ տօ,
Թիւրմո շալւա յէտ քյընի:

Տըռնըէրըս փուղուցկ կանիւմ,
Տուտնըէրըս քուրուց կանիւմ,
Հու ընձոնտ ճէօշ անէ,
Վըէշ վըէր տընի ճօխտ ըրուրուց:

Տիգափադ պէցիր սար ա,
Սիւն ու կյէրանը քար ա,
Յէս մըէնիւմ էն Տըզըփադա,
Չըրքուպիւլիւրը 1) տըլուկու 2)
տարա:

Տօնըս կըմընիւմ 3) նամ ա,
Ծօցէնըզ վըէսկէ ջամ ա, 4)
Իմ յարէս շէգ շէգ բէգերը,
Գյիւլտըթուռու 5) նըման ա.

Քաթան հաւալըմ կարալ,
Մանրիկ կօճակըմ շարալ,
Քյընի իմ ախպօր սէրոժ,
Քյըղոնտ լուլընըմ ճարալ:

Քամէ կյըկյա սարան ա,
Թուզի 6) կյըկյա վարան 7) ա,
Կօզի տշկյոր 8) ասէ վուշ,
Մըտքումը շատ նըզյորտն 9) ա:

Քըշէրէս արազը 10) բէգի,
Կըտըրէն ալազը 11) բէգի,
Իմ յարէս թուռն սըրտէն,
Էշխնու 12) հուվտը 13) բէգի:

Քյընիլ քյընիլիա մատաղ,
Խըէթ 14) խըէթ յըշիլիա մատաղ,
Սըռըպարան 15) սըրտըպարան, 16)
Սըրտէտ թըռանչին 17) մատաղ:

Քյընի կյալ չըմ կարէլ չըմ,
Ղահրաժ ըմ կյալ չըմ կարէլ չըմ,
Մին հընոէ տըէզ մին յար օնիմ,
Ըրիւշիւ կյալ չըմ կարէլ չըմ:

Քյընիւմ ճէղաց տօռնը կանանչ,
Նի կըմընիւմ համանչ, համանչ,
Խօրաստնուլ յէսիր բէգի,
Իմ ասմոնը յարէն նըշանաժ:

Քյընիւմ քյընիւմ հըռանամ,
Մաշկըս կօտրաժ հուսնց կըռանամ,
Մըէնիւմ կյըէզման 18) մընիւմ,
Բուլի դուրդէրըս մոռանամ:

1) Չորս բոլորքը, 2) ուխտի տէր են, ամեն մէկն էլ որոշ ուխտ ունի, 3) կմտնիւմ, 4) թաս, 5) մուք սև, 6) մէկի հասանելիքը, ապրուստը, որ սահմանուած է բաղդից, 7) ցանքսից է, 8) բացէ բաց 9) նիգարան է, 10) երազ, 11) աւազ, 12) եռանդուն, 13) աւիւնը, 14) խէթ, 15) սարից անցաւ թէ չէ, 16) սիրտն էլ փոխուում է, 17) ախլը, 18) գերեզման:

ՂԱՓԱՆԻ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐԻՑ

Հաւաքեց Արքայիկ

ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա.

1. Քրիստոս Գերկարարի աւակերս

Քրիստոս քեցալ ա մըն ներկարարու ղունլուղ արալ: Մըն հետ ըրուգունը որ զանգը տալ ըն, ուստան քեցալ ա ժամ, Քրիստոսէն ալ ասալ՝ թիլը լըւանայ, թակէ թակէ ղոչկանը ուրան կեալը: Դոչանը ժըմըտեղա կեալը, Քրիստոս լըւանում ա, տանումնի տալիս կըրասէն մաչը, կըրըսխառնաւ խառնում: Ուստան կեալիս ա թա պա հիւնչ ըս ըրալ թիլը. թա՝ տարալ ըմ նի տալ կըրասէն մաչը. կըզնըւում ա քինում կըրըսխառնին երօնում յետան ընգնում, քմական որ պահ ա տալիս, քինում ա վեղումը դարիս ընում. Քրիստոս խաչակնքում ա կըրըսխառնին կընանչում ա: Ուստան վաշ-վաշ ընելաւ քինում ա, թա՝ թիւս խարաբ ա տեռալ, որ կըրասան տիւս տայ, տեսնում ա, որ թիւերը օման ալ ուրան օղածը ըռանգաւը ներկաւ ըն՝ կեարմուրը ճոկ, տեղէնը ճոկ, կանաչը ճոկ: Ուստան կլիսու ա ընգնում, որ էն Քրիստոս ըլալ. թա՝ ես մեղայ Աստծու, էն Քրիստոս ըլալ, ես ճընընչեցալ չիմ: Մըն կըլիսէն ա թիւում, մըն ծընգանը, ալ ըշտեղ, պենը պենան ընցած ա ընում. ալ Քրիստոս ա ետ տըռնալով:

II. Քրիստոս ղիւզարի աւակերս

Նըրկարարէն կշտան Քրիստոս ահետս քինում ա ղիւզարու մօտ- ղիւզարէն մըն ժուկ ծառայում ա: Մըն հետ սրահ ըն ըլալ շինում. ուստան ըրուգունը ժամու վախտ մըն կերան ա նշանց տալիս, երան խազում, թա՝ ըստեղան կտրէ, ալ օրիշ պեն չիս անել: Քրիստոս գիղալաւ ըստէն ասած տեղը թողում ա, կարճ կտրում, հանց անում, որ հըսնէ ոչ. դէ ալլըհան ուրան ծեռքաւն ա ընցնուլու: Ուստան ժըմըտեղան կեալիս ա տեսնում, որ ուրան

ասած տեղան թողած ա, հանց կտրած, որ ալ ամալ կիվող չի. կգնուում ա թա՛ յիմար, ես ըստեղաս ըմ ըլալ ասած, որ կտրալ ըս կըրճըցրալ: Թա՛ դէ ուստա, հի՛նչ կան որ, կարուղըք ըրգընցնիք, մեր ձեռքէն չի՞, համ մըն խրեգ ծիք կտաք: Ուստան ծրծաղում ա, ուրան մաչին ասում՝ էս առնի յիմար ա, մաչլըմ փաղը ծիք տալաւ կըրգընանայ: Քրիստոս թա՛ Ո՛ւստա, տու ձեռքդ տեղադ երայ հարէ կերանէն, ես քաշիմ ըրգընանայ: Ուստան Քրիստոսէն յիմարու տիղ տինիլաւ, ձեռքերը երայ ա հարում. Քրիստոս ծեռքը քցում ա, ծիք տալիս, ըրգընցնում, տանում ուրան տեղը ոննը անում. որ պրծնում ա, աներեւութ ա տեռնում: Ուստան մնալիս ա միւ քըշիլիս թա՛ պա էն Քրիստոս ըլալ ես ճընընչեցալ չիմ: Շատ ա փըշմանում, համադէ հի՛նչ կարուղ ըլալ անէ:

III. Քրիստոսի հրաշագործութիւնը

Հայոց Արգար Թագաւորը պիրալ ա ուրան ճոխտ աչքերը տիւս օնել տըլալ, թա որ տիւղ տիւան անէ՝ հարուստն ան քեասիրը, բեագն ան ըրհաթը ճոկէ ոչ: Քրիստոս աշխարհը շու կեալիս վախտը թա՛ թա եկ քինիմ մըն փորձիմ հունց ա շար կտրում: Կեալիս ա մըն պըռաւու ղոնաղ ընգնում. քըշըհանը յդէ ընգնելիս տեղը, էդ պըռաւէն մըն վերթն ա ընում, խաչակնքում ա, կալը թողում ա, վաղ տալիս ընգնում ճորուն տակը, յետան եր ա օնում, որ քինի. պառաւը հարչանք հայ-հայ ա անում, թո իմ վերթն ա, ըշտեղ ես տանում, Քրիստոս եշում չի. թա՛ քու կվէնն ա, եր կալ տար քցի կվէդ տակը, խէ ա ճորուս յետան կեալիս: Ճոխտն ալ քինում ըն Արգար Թագաւորէն կոշտը կենգատ: Պառաւն ասում ա. «Տէք, մուք կենգատ օնիք, էս մարթս եկալ ա իմ տանս ղոնաղ ընգալ, մհենգ իմ վէրթս եք ա կալած քցած ուրան ճորուն տակը, տանում, թա՛ իմ ճորունն ա»: Քրիստոս ասում ա. «Իմն ա, որ ընդրանը ընի կըվէն տակէն կկենայ, ճորուս ետան կեալ չի»: Թագաւորը միտք ա անում, ալ խօսում չի: Քրիստոս ասում ա. «Ես ճանապարհորդ ըմ, խէ՞ չիս մեր կենգատը կտրում»: Թագաւորն ասում ա. «Մըն օրիշ պեն կան, ընդրա ըմ մետք անում, ձեզանից առաջ մըն կնգատաւոր եկալ ա ասալ՝ թա ծաղէն ղըրաղէն կեարի ըմ վարած, ծըկնեը տիւս ըն կեալիս օման քիշեր օտում: Քրիստոս թա՛ «Պա ծուկնը—կեարի՞»: Թագաւորը թա. «Պա ճորէն վէրթ»: Քրիստոս խաչակնքում ա, վերթը մօրը տակն ա ընգնում, մարն ալ եր ա օնում, մըն ալ խաչակնքում ա Թագաւորէն աչքերը սըղանում ըն, ինքն ալ անյայտանում ա: Արգար Թագաւորը թա. «Երանի՛ քեղ, այ պառաւ,

էն Քրիստոս ըլալ, տու տեսալ ըս, մըղափուն, որ ես յիմարութուն ըմ ըրալ աչքերս հանալ, ընտուր տեսութիւնան զրկալ:

V. Քրիստոս օրհնում է եռնջի արմատք

Մայրան-Աստուածածինը մըն հետ ըղանձատ ա օտում. Քրիստոս ալ հալում հէն ա ընում խտտէն. մարդ ալ որ ըղանձատ օտէ կաթնը շատ կըքըղցրանայ: Քրիստոս մտնում ա մօրը զիւրզը ծեծ օտում, թա՛ նանէ. էս հի՛նչ ըս ըլալ կերած, որ կաթնըդ էսչուքէն քաղցր ա: Էն ալ օգում չի դիւզ ասէ, թա՛ դէ եռնջա ըմ կերած: Քրիստոս թա՛ դէ որ ըտի ա,

Թող մըն տարէ վարին,

Օխտը տարէ հարին:

Մարը փըշմանում ա, որ խարալ ա, թա՛ եռնջա չիմ ըլալ կերած է, ըղանձատ ըմ ըլալ կերած: Թա՛ ալ ընցած ա, հի՛նչ ասալ ըմ, ալ ասալ ըմ:

Ըտուր հետէ ա, որ եռնջան մըն հետ որ վարում ըս, օխտը տարէ հարում ա:

Բ.

Սողոմոն իմաստուն

Սըղոմոն իմաստունը ինքը շատ մեծ իմաստուն ըլալ, շատ ալ մեծ քարոզող. քեցալ ա Փարաւոն թագաւորէն աղջիկն օղալ. ասալ ա՛ տալ չիմ, տու հմլ ըս, որ տամ, մըն ըուղալա տղայ ըս, տու կըկարիս որ ինձ նհետ կու տաս, թա կարիս, աղջիգս կըտամ: Ասալ ա՛ ինձ օխտն օր մոհլաթ տոր, պատրաստութուն տեսնամ, քեզ նհետ կու տամ: Սողոմոն իմաստունը ետ ա տեռալ քեցալ տափէն տակէն հի՛նչ որ շու կիվող կոն՝ մչերմը, մոկնը, պղուճ, ըտուց թագաւորնուն հրամայալ, թա Փարաւոն թագաւորէն զոշունէն ամբարէն պիւրիպասը հանց կքաշիք, որ զատ չմնայ: Ըտրանք դոշանը օխտն օր թմամիլը թագաւորէն ըմբարորմը հի՛նչ որ այլեր, պիւրիպաս ըլալ, քաշալ ըն տափէն տակը: Փարաւոն թագաւորէն հրակացունեն քեցալ ըն տեսալ ըմբարումը ոչ այլեր կան, ոչ ցորեն, թամուղ պրծած ա, օխտն օրը որ թըմամում ա, Սըղոմոն իմաստունը հրամայում ա՛, թա՛ քու զոշունդ ալ եր կալ եկ փլան դիւզը, որ իմ զոշունս ալ ա կեալու ընտեղ: Փարաւոն թագաւորէն զոշունը կեալիս ա էն տիւղումը սանգեար տալիս, որ էգուց Սողոմոն իմաստունէն

դոշունն ալ կեայ: Ըրուգունը իրիթնակը մըրմուրէն Սուղումուն
իմաստունը հրամայում ա ծովէն թոխպերէն կեալիս ըն երգին-
քին իրեսը փըռնում, հանց որ քամէ չի խաղ անէ. ետնա ալ
հրամայում ա մոծակէն թապաւորէն, մըն աման զըհար ալ տը-
նում ընտեղ. մոծակնէն օման կեալիս ըն զընդըգնէն էն զըհա-
րաւը ճըրում, քինում երայ տալիս Փարաւոն թագաւորէն զոշու-
նէն. զոշանը լիւս էնքան կծոտում ըն, որ լափ օռչում ըն, իրես-
նէն տընդըռնում, աչքնէն քըռանում, ալ զուրուր տեսնում չին,
ընգնում ըն մինմինու կըտորում: Պրծնողը քինում ա թագաւո-
րէն կոշտը, թա՛ հանց հրաշակործութուն ա բրալ, հանց փանդ
հկալ, օյին հանալ, որ մուք մինմինու կըտորալ ըը, համա ուրուն
դոշունէն որ մընին. քեթը ըրնալ չի: Ըտեղ Փարաւոն թագաւորը
տեսնում ա, որ առանց դոշունի յաղթալ տ, ամբարը կրալ, թո-
ղալ լիւթ՝ ըռայ ա կեալիս, թողթ կիրում, թա՛ ասէ կեայ աղ-
ջիկս տամ: Սուղումուն իմաստունը ախջիգն օգում ա եր օնում
քինում: Էդ ախջիգն ալ կռապաշտ ա ընում: Կնգանը թողում ա
տան, ինքը քինում երգիր քարոզելի: Կեալիս ա տեսնում, որ
կնէգը շատ մալուր ա. «Խէ՛ ըս ըտի մալուր, տիւզնը չիս, ծա-
րաւ չիս»: Ասում ա. «Տու քինում ըս աշխարհը շոռ կեալիս, ես
մնալիս ըմ ըստեղ մինակ, ինձ հետէ մըն հանց օթախ շինի, որ
թոռնը հշիմ ըրեայ». թա՛ պա հինջաւ բըհամ կըկեայ. կնէգը եր
ա օնում թա՛ զուշերը պիր հըւաքէ, ընտրանց թեփուռներան չա-
թան շինի, օթախէն զրաղաւը քաշի, որ թոռնը հշիմ՝ ըրեայ:
Սուղումուն իմաստունը հրամայում ա զուշերը հըւաքում ըն.
եափալաղը կեալիս չի. զուշերէն թագաւորը մարդ ա զարկում
պիրիլ տալիս: Կեալիս ա թա՛ տու խէ՛ ըս էսքան հէյւանու մեղը
ընգնում. հինչն ա բոլ, ծովէն զրաղէն դամիշը, ոչխարէն ալ
պուրթը: Պիրում ա ահետո դամիշայ չաթան շինիլ տալիս, պըր-
թայ ալ քեչա օբա շինում, քցում երան, թա՛ թոռնը օգում ըս,
եշի՛ ըրեայ: Քեչա-չաթանը էդ օրաց ա աղաթ ընգած:

Ալըհան քինում ա երգիր քարոզելի. կեամ ա տեսնում կնէ-
գը տխուր. ասում ա՛ մհննգ խէ տխուր ըս: Թա՛ հունց չի ընիմ
տխուր, տու Աստուած օնիս պաշտում ըս, ես Աստուած չօնիմ
պաշտիմ: Քինում ա մըն սանգուղ շինում, պիրում տընում պու-
ճախումը, թա՛ էս ալ քու Աստուածը տեսնայ, երգըրպագոթուն
տոր:

Մըն ալ ա քինում մհալումը քարոզելի. կեալիս ա տեսնում
կնէգը ալըհան տխուր. ասում ա. Մհննգ խէ տխուր ըս, հէն ա
դու ալ Աստուած օնիս: Թա՛ Դէիմ Աստուածս ասում ա՛ շատ ալ
տու երգիրպագոթուն ըս տալիս, որ քու մարդդ երկիրպագո-

Թուն չի տալիս հինչո՞ւ ա պէտք: Սուղումուն իմաստունն ալ
 թա՛ Ես Աստուած ծնիմ, ես օրիշ Աստծու երգրպագոթուն չիմ
 տալ: Ելում ա տեսնում կնէզը դահի բեթահր տխրալ ա, ասում
 ա՛ ին վախտը, որ քինիմ ծիս պիրիմ եր ընիմ, զասիդ զամչիս
 վեր ըմ քցուլու, որ կռանամ եր ծնիմ, գիտաց, որ քու կուռքէդ
 ըմ երգըրպագոթուն տալիս: Քինում ա ծին քաշում պիրում,
 իրեսը տիրի կուռքն անում, զամչին վեր քցում, կռանում ա որ
 եր ծնէ—ըտուռնաւ հանց ա օգում ըլալ կնգանը խաթրը խօշ
 անէ—բիրդան հոգաւ-մարմնաւ կորչում ա: Մհինգ էս սհաթս ալ
 Սուղումուն իմաստունէն տեղը մահւում չի, գիղացալ չի քամէ
 ա տեռալ, հինչ ա տեռալ:

ԱԼԱՅԿԵՐՏԻ ԲԱՆԱԿՈՐ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

Գ. ք. Նժդեհեանի

Ա Ն Յ Ա Ն Գ Ա Ռ Ա Ծ Ն Ե Ր

— Քամին քարից բան չտանի: Զրպարտութիւնը, բամբասանքը՝
հայհոյութիւնը անփնաս են ան-

մեղ մարդուն, որուն կուզողին:

— Քաշալ (կունա) ես, արախ- Ամեն մարդ իր աստիճանը,
չիդ (գլխարկ) գլօխդ ի պայա- (պա- չափը, կարողութիւնը ճանչնալու
հէ): և ըստ այնմ խօսելու է:

— Քասէն (պնակ) որ թափաւ, Վնասուած բանի մը նորոգու-
ել չլցւի:

թիւնը, բաժնուածներու (եղբայր,
ընկեր ելն) միութիւնը անկարելի
է հաւասարել նախկին վիճակին:

— Քար ու կիր դատաւորի Դատաւորը և դատաստանը
դուռը կըմիանան:

միայն կրնան համաձայնութիւն
գոյացնել երկու հակառակորդի
մէջ:

— Քու լիք քասէն (պնակ) մը Հարստութիւնը, արժանիքը,
դարկեր խըլղի դարտակ քասին:

պատիւը չկորցնել, անոնցմէ բո-
լորովին զուրկ մարդերու հետ
մրցելով:

— Քու հէր (հայր) հողա ա, Գաղտնի միջոցներով ուրիշ-
ամա մատ հոն ա: *)

ները գրգռել, կռուեցնել, և ի-
րարու ֆնաս ընել տալ:

*) Գիւղացին բեռ մը ցորեն եզի վրայ բեռցած՝ բաղաձայն կը
տանէր ծախելու: Երբ գետի մը քով հասաւ՝ ջրի ձայնէն եզը
խրտչեցաւ, բեռը վար ձգեց, ու սկսաւ փախչել: Գիւղացին բար-
կացաւ այս անհաճոյ դէպքի վրայ և բացականչեց, «էհ, սատա-
նայ, քու աչք կուրնայ, քս ինչ փորձանք էր»: Նոյն պահուն սա-
տանան և սատանորդին քաղաքէն կուգային, և կը գտնուէին գե-
տի հակառակ կողմի ափի վրայ: Սատանորդին լսելով գիւղացիի
վիրաւորական խօսքերը՝ կըսէ իւր հօրը. «Այս գիւղացին խենթ է,

— Քու ձրուպուկ (փորձած) թան Լաւ է փորձուած թշնամին, խըլղի անձրուպել (չփորձած) մած-քան անփորձ բարեկամը: Նի հետ մը փոխեր:

— Քօռ (կոյր) աչքից արտա- Անբնական և անհնար է որ սունք հն ա տեսեր, ազահ և անգուլթ մարդեր առա- տաձեռն ըլլան:

— Քօռնայ էն աչք, որ խըլղի Ուրիշի օգնութեան վրայ յոյս ձեռ կիշկայ (նայիլ—բարիք յուսալ զնողը ամեն բանէ կը զրկուի: իմաստով):

— Օձու խէթուկ (օձէն խայ- Անգամ մը հն է բանէ ֆուս և թուած) չընի (չուան, պարան) երկիւղ կրող մարդը միշտ երկ- հետքից կը վախենայ: Հոտ կըլլայ նման անֆուս բա- ներէն:

3. ԱՆՁՈՒԿ ԻՄԱՍՏԻ ԱՌԱՄՆԵՐ

— Ազապ (կոյս) աղջիկ ան, որ Մատաղահաս աղջիկներն աւելի շապիկդ ի մտի (էրկան բնաւո-շուտ կրնան համակերպիլ իրենց բուրթեան վարժուել, ընդունել): ամուսիններուն:

— Աղէկութիւն (բարութիւն, Բարերարները ընդհանրապէս երախտիք) էնողի գլօխ ծակ ա: ապերախտութեան կը հանդիպին բարերարեալներու կողմէն:

— Աղբատ զաղբատն ա ատեր, Յոյց տալ որ աղբատները միշտ Աստուածն էլ գերկուս: իրարու նախանձող ու հակառակ են:

— Աղբատի թալան (աւար) էլ — Աղբատներու ֆուսները որ- չուան մ'ա: չափ փոքր երեխն ուրիշներու աչ- քին, իրենց համար շատ մեծ են:

— Աղբատի կրակ լէ չկայի Կարծես բնութիւնն իսկ իր պարզ (չվառիր): բնական գործողութիւնն ալ կը զլանայ աղբատին:

— Աղբատի մեռելն էլ կղտոտ ա: Աղբատներու ամենանուիրա- կան բանն իսկ արհամարհելի է հարուստին:

— Աղբատի մուխն (ծուխ) էլ Աղբատի պակասութիւնները կը կծու կեղնի: յայտնեն և երեսին կուտան, իսկ հարուստին կը ծածկուին:

Ինչ է. չէ որ ինքը միւս կողմն է, մենք ալ այս կողմը, ինչ ֆուս տուինք իրեն», — Այո, որդի, այդպէս է, կըսէ սատանան, հայրդ հոս է, բայց մատը հոն է:

— Ամէկ (ամեն մէկ, իւրա- Ամեն մարդ օր մը մեռնելու քանչիւր) մարդ ուր ճամխուն սահմանուած է:

կայնուկ ա:

— Ամէկ բանին գախ (ատեն) Ամեն բան իր յատուկ ժամա- մի կայ: նակն ունի:

— Անաշխատ ձեռ անօթի փո- Չաշխատող, ծոյլ մարդը ապա- րու վրէն ա: ցայ չունի, միշտ քաղցած կը մնայ:

— Անբաղդ մարդ ծովերն էլ Անբախտ մարդը ամենառատ երթայ՝ կը ցամբին: բարիքներէն ալ զուրկ կը մնայ:

— Անգէտ մարդու հաց գի- Յիմար մարդերու ունեցածը տունի փորն ա մացեր ճարպիկ մարդերու համար է:

— Անգէտ մարդիկ որ չեղնեն՝ Յոյց տալ մէկի յիմարութիւնը՝ իշու գին հազար ոսկի կեղնէր: էշէն աւելի ստորացնելով:

— Անօթի մարդ քարն ա ծա- Անօթի մարդը կերակուրի մեր: խտրութիւն չի դներ:

— Աշխարք դմակ ա, մարդե- Ամեն մարդեր հաւասարապէս րու կէս մի կուտեն, կէս մի չեն կրնար աշխարհի բարիքը մահրում (զուրկ) կը մնան: վայելի:

— Աշխարք աւերել դօյ ա, Ամեն բանի քանդելը դիւրին (դիւրին), ամա շինել չաթին ա է, իսկ շինելն դժուար: (դժուար):

— Աչք զտոյնէն (աշխարհք, տի- Աչք ամեն բան կրնայ տեսնել: եղերք) ա կերել:

— Աստուած աւերայ էն (զայն) Շատ անգամ ոյժը, բռնութիւ- խաթըր որ մէջ քիչ մ'էլ զօռ (ոյժ) նը աւելի գործ կը տեսնեն քան չեղնի: քաղցրութիւնը, աղաչանքը:

— Արարգի (աներես) երես թը- Աներես, անամօթ մարդը ամեն քուցին, ըսաց. — «Եղիական անձ- տեսակ նախատինքէ չամաչեր: րև ա»:

— Գողի (ծոյլ) մարդու լե- զուն էրկէն (երկար) կեղնի:

— Դժոխք ուր միտ չբերող աղէկութէն (բարիք) չէնայ:

— Եզ մենակ կը դատի (աշ- Մարդ չպէտք է միայն իր անձի խատել) ամա մենակ չուտայ: վրայ մտածէ, աշխատի և ինքը

— Երկու գանգաւոր որ մէկ միայն վայելէ: տեղ չեղնեն՝ մէկ զմէկէն կի- տայ կախել:

— Ինչքան պարապիս՝ բուբա- Բարեկամական անկեղծութիւն-
րեկամ Յրոպա (փորձէ) նը, անձնուիրութիւնը ամեն ժա-

մանակ անհրաժեշտ է:

— Լեզուն ոսկոր չունի, որ Լեզուն ամէն բան, լաւ, վատ
սութ ըսելուն չքւի (խրիւ) կրնայ խօսիլ, որովհետեւ արգելք
մը չունի:

— Խէր (բարիք) կամեցի, որ Միշտ բարիք ընել, բարիքի
խէրու ռաստ ի գաս (հանդիպիս): Կանդիպելու համար:

— Կարդալ ոսկի պրլազուկ ա Ուսումը անթիւ բարիքներ
(ապարանջան), էցգուկ (ձգուած կրնայ տալ ուսեալ մարդերուն:
— անցուած) մարդու ձեռ:

— Կիրակին բանող էրկըշքաթ Կիրակի օրը սուրբ չպահող
(երկուշաբթի) պարապ ա մացեր: մարդը կը վնասուի, և շատ օրեր
անգործ կը մնայ:

— Կնկան խաբուկ լէ մե- Կնոջ ամէն քմահաճոյքները կա-
ռուկ ա 1): տարելու չափ պարզամիտ մար-

դերը բարոյապէս մեռած են:

— Կռուէն յետք փոշվընումնն Ամէն մարդ բարկանալէ և կռիւ
ա (ղղջալ): ընելէ յետոյ՝ կըղղջայ ըրածին
վրայ:

— Հայու գլօխ կտրին դրին Հայը ամէն նեղութիւններու
յետեւ, ըսաց՝ «խաղաղութեն ա»: և տանջանքներու դիմանալու
զարմանալի տոկունութիւն ունի:

1) Սոդոմոն իր կնոջ հաճոյքը գոհացնելու համար հրաման
հանեց, որ բոլոր թռչունները գան և իրենց փետուրները թա-
փեն, փետուրէ փափուկ պալատ մը շինելու համար: Ամէնէն
վերջ եկաւ րուն:

— Չարաչոփ բնւ, ըսաւ Սոդոմոն, ինչո՞ւ ուշացար:

— Տէր արքայ, պատասխանեց այս թռչունը, երամիս բոլոր
թռչունները հաւաքած կարևոր խնդրի մը համար ժողովք ըրած
էինք, ադոր համար ուշացայ:

— Ինչ ժողով, ի՞նչ խնդիր, հարցուց արքան:

— Կը վիճէինք թէ մարդկային ցեղի մէջ, որոշ ժամանակ մը
միայն, մեռնողներ չատ են, թէ ապրողներ:

— Բնական է որ ապրողները չատ են, յարեց արքան:

— Ոչ, Տէր արքայ, մեր ժողովի մեծամասնութեան ըուէի ար-
դիւնքը սա եղաւ, որ մեռնողները չատ են եղեր, որովհետեւ կնոջ
խաբւածն ալ մեռած հաշուեցինք, պատասխանեց րուն:

Այս պատասխանի վրայ Սոդոմոն հրամայեց բոլոր թռչուն-
ներուն ետ դառնալ, առանց իրենց փետուրները թափելու: Իսկ
գիշերահաւուկ կամ մաշկաթիթեղ (չղջիկ, մաշկաթեղ) իր փետուր-
ները թափած էր արդէն, երբ Սոդոմոն իր հրամանը ետ առաւ,
այդ պատճառաւ անփետուր թռչուն է այն:

ՎԱՆԱՅ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Ա. Սոլաքեանի

ԱՒԱՆԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կան այսպիսի աւանդութիւններ Գրիգոր Նարեկացիի և ուրիշ սուրբերու կեանքին վրայ: Ասոնցմէ օրինակի համար Նարեկացւոյն տեսիլը, կերպով մը, համազգային բնաւորութիւն ունի, աւանդութիւնը ծանօթ լինելով ամեն կողմ:

Գրիգոր Նարեկացին ուր աղօթկատեղաց մէջ, կիշեր ցերեկ կ'ուէր կ'աղօթէր, էն կանտար որ քարեր մաշան ուր ծնկներայ տակ: Իսոր խնդիրքն էն էր մէյ խատ ուր աչքով տեսնէր մայր Ասպածածին, Յիսուսը՝ կիրկ: Շատ տարի գիշեր ցերեկ իլաց աղաղակեց. չէօք զարկած կետնի քարերաց վէրէն, կժերով արտասունք թափելով... Մէյ կիշեր էլ նակեախտան տէսա. որ վանայ ծովու երկնուց լոս ըմ կաթաւ. պարակ քամիմ՝ փչեց և մայր Ասպածածին երեաց տիմացի կղզու վերէն, ուր կըրկանոցը՝ կիրկ: Նարեկացին եր տեսաւ ասաց, «Աո՛ Տէր խոկիս, առ մըկա. քանի որ ես իմ փափակին խասայ»: Տեսիլք վերցաւ և էտա կղզու անուն մնաց «Առտէր»:

Ա Ղ Օ Թ Ք Ն Ե Ր

I	II
Հն, ել, հա ել, Լուսնեակ, հն ել, Լուսնակը պակը պոլորե. 1)	Կաթնով աղբիւր քարէ տաճար էրթանք անենք վարձ վաճառ. Ասպած անիմեր խուկին 3) ճար:
Պակ պոլորե պատարագին, Երթանք մտնենք եկեղեցին Կըլոխ տընենք Ասպածածին.	III Իսուսը սուն ի սրտիս Աւետարան ի կըրկիս.
Տանկով զարկինք դուռը պացինք Մտանք ներս աղօց կացինք Մեղաւորներ նստան լացին Արտըսընքով ծիլվեր 2) լացին:	Իմ Տէր, արարեր զիս 2ը մերձենան չարերը զիս:

1) Լուսնի բակ ունենալը: 2) Ծնկներ. 3) Հոգուն:

Վ. Ի. Զ. Ա. Կ. Ի. Խ. Ա. Ղ. Ե. Բ. Ե. Ի. Ե. Բ. Գ. Ե. Բ.

Վիճակն ի հէօլա հէօլա 1)
Ազապ լաճեր վիճակին քէօլա 2)
Ջան վիճակ ջան ջան,

Ազալըներ քե կուրպան:
Վիճակ նստէ վէր պատին,
Ազապ լաճեր վէր լակին 3)
Ջան վիճակ ջան ջան,

Ջանըս քե դուրպան:
Վիճակ նստէ վէր իշուն.
Ազապ լաճեր վիճի շուն.
Ջան վիճակ ջան ջան,
Ջահըլներ քե դուրպան:

Էս օր ի խամպառժման կիրակին
խամպառժում տիւրաքդ 4) կատարի
խարս խան վիճակըն բարի:

Ծով քե գինի, կեամին 5) քե
կթխայ 6).
Տիւ լից, տիւ խմի, Աստուած քե
կուտայ:

Ժանկոտ 7) մախաթ 8) քե վիճ 9)
խասրաթ: 10)

Պառցեր ես կաթար. 11)

Կերթաս Աղթամար.

Սըբ խաչայ խամար.

Սըբ խաչ տայ քե լաճ

Անուն Մըխիթար.

Ոսկի ուրուրոց, մարկըրտէ ծած-

կոց,

Առնես կան կհաս 12) վէր արա-
րածոց:

Ջի ծառ չինարի պիտէր
Մէղ Վանայ դաշտին պիւսնէր.
Ճօղեր Արտաւել թալէր,
Խով անէր՝ Ոստան ծածկէր,
Ոստան քե ոսկի կուպայ 13)
Պանձրաշէն արեն վերէն
Ջըղղըղէր ջրիկն առջևէն:

Մէր կիրե խաւըրժիլ՝
Տըղէն պիրե ոսկի ծիլ:

Մէր կիրե ծուաղեղ՝
Տղէն պիրե կոր անձեղ:

Լոյսը կուտին, սըբ խաչայ Լուս-
նին,
Պուրբաւ ի վեր, տեսն էր խընկին,
Պաժնիկ պատրու 14) նըմանի,
Սուրաթ 15) կըլաթ խընձորի,
Աչքեր կանթեղ նըմանի,
Եկեղեցուց կը կախուր:

Պէօշ 16) պազըրկեան 17) իկեր ի՝
Միւր կալատեղ թափեր 18) ի՝
Թօփով 19) կութնին 20) պիրեր ի՝
Չինար պաժիս 21) լայեղ 22) ի՝
Սըրմա քամար 23) պիրեր ի՝
Պարակ մէջքիս խամար ի:

Բացատր. բառեր.— 1՝ հէօլա հէօլա—ազատ ման գալու իմաս-
տով: 2՝ քէօլա—թրք. ծառայ: 3՝ Լակ—կերակուրի աւելորդ: 4՝
Տիւրաք—խնդիր: 5՝ կեամի—թրք. հաւ: 6՝ կթխայ—բաժակ: 7՝
Ժանկոտ—ժանկոտ: 8՝ Մախաթ—մեծ անեղ: 9՝ խասրաթ՝ թրք.
—կարօտ 11՝ կաթար՝ թրք.—ջուրի: 12՝ կան կհաս—Պտտիս: 13՝
կուպայ՝ թրք.—կամար: 14՝ Սուրաթ՝ թրք.—դէմք: 16 Պէօշ—բազ-
մաթիւ—բազմանդամ: 17՝ Պազըրկեան՝ թրք.—վաճառական: 18՝
Թափեր ի. Թափիլ—իջևանելու մտքով: 19՝ Թօփ. թրք.—ծրար:
20՝ կութնի—մետաքսեայ տեսակ մը գործուած: 21՝ Պաժ—հասակ:
22՝ Լայեղ. թրք.—արժանի: 23՝ Գամար՝ թրք. գօտի:

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ԽԱՂԵՐԳԵՐ

Մանկական խաղեր և երգեր շատ ու շատ են, անոնք կրնան բաժնուիլ մի քանի մասերու, խաղ—գրօսանքներ, խաղի խօսքեր, բնութեան և կենդանիներուն կամ թռչուններուն ուղղուած խօսքեր, գրադումի խօսքեր:

Զրօսանքներ իմ գրուածի նիւթ չեն կազմեր:

Խաղի խօսքեր, այս, շատ անգամ անիմաստ, խօսքեր են, որ բառ բառ, կամ վանկ առ վանկ ըսուելով խաղցողներու վրայ բաժնուելով, կորոշեն, մէկի, կամ մէկ խումբին՝ խաղի մէջ «ներս» կամ «դուրս» մնալը:

Այսպէս են.

Աղուտ կուտ կըր—կուտ

Ելանք սարիւր զընկըլ կուտ.

Ջանիկ մանիկ, դաստայ կիւլիկ

Դը—հան—պուտ:

—

Ակալ տուկալ տումազ ա.

Շամամ տօտիկ լավէզ ա.

Եզներ մեզներ կուլպատ ա

Ճան, ճուկ, թափ:

—

Խարսներ դո՛ր են—Քէօշկի կուպէն՝

Ի՞նչ են պիրե - Լաճ ու ազնեկ՝

Անուն թնչի—Զանգակ պամբակ:

Երեխայք մէկ ընդ մէջ իրարու ձեռքի բոյթ մատերը բռնելով և սիւնեակ մը կազմելով կը շարժեն վեր ու վար և կըսեն հետեւեալ խօսքերը.

Օփինա. տրօմփինա.

Խաչ գաւազան վռօշինայ.

Աղէն կասի վերէն քաշէք,

Տըկեն կենայ.

Ամեն անգամուն վերէն կամ վարէն մէկ ձեռք կը քաշեն մինչև մնայ միայն մէկ հատ:

— Իսկ հետեւեալ խօսքեր կըսեն ձեռքերնուն երեսի կաշիէն երկու մատով բռնելով և վերջ իրարու վիզ կտիկ, խուտուտ ընելով.

Ճըւեկ ճըւեկ, ահլա ճըւեկ
Աղէն կընաց Խրուսաղէմ,
Պիւրթ իպե, պամպակ չեպե,
Շալ արաց շլվար չարաց,
Ուրն արաց, լաճուն չարաց,
Թուռ ճուճուղեկ. կըտի՛կ կտի՛կ:

Մէկը փոքրիկ առարկայ մը կը պահէ մէկ ձեռքին մէջ և երկու ձեռքերը կը ներկայացնէ դիմացինին. սա կըսէ հետևեալ խօսքերը, իւրաքանչիւր վանկին իւր մատը անոր մէկ ձեռքին վրայ դնելով, վերջին վանկը որ ձեռքին ելնայ զայն բանալ կուտայ տեսնելու թէ «խիլը» (շիւղ) գտա՞ւ թէ՛ ոչ:

Անես պանես.
Հաւատամ սուրբ Սարգիս,
Խիլ խան տուր զիս:

Տղայք լայն տեղէ մը ցատկելէ առաջ կըսեն շատ ճնճղուկ, ճնճղուկ իմ լեղին առ քե՛ն անգամ
Քո լեղին տու զիկ:

Բարեկենդանին ամէն տուն առաստաղի գիրանէն կախած կունենայ աւանդական չուանէ ճղօրը—կախօրան, որու մէջ օրօրուած, սլացած ժամանակ կըսեն, կերգին հետևեալը.

ՔճԼՖ քճԼՖ տարա,
Ես էլայ պերդի պարա,
Կանչեցի տէր Զաքարա,
Խունկ ու մոմ հազէր արա,
Իրեկուն խրթում արա,
Առատուն պաշտօն արա,
ՔճԼ էնա պուճախ. քճԼ էնա պուճախ
Մեր քաւորանց մեղրի պուճախ:

Բնութեան, թռչուններուն ուղղուած խօսքերէն յիշենք հետևեալները.

ԱՐԵԻԻՆ

Արե, արե, դուրս էլի.
Քո խէր ու մէր իկեր ի.
Ոսկի դանակ պիրեր ի.
Խով ծառի տակ թաղեր ի.
Խովիւն եկե տեսէր ի.
Տէրտէրն էկե օխներ ի:

ԱՆՁՐԵԻՆ

Անձրե կուկայ տալտալա.
Պաժիդ մեռնեմ Մարկարա:
ԱՔԱՂԱՂԻՆ
ԿճԼԿԼճԼԿճԼճԼ սանամէր.
Մէ խաւըմ կէր դճր կընաց.
Ծարաւ աղբիւր ջուր կընաց.

ՈՒՐՈՒՐԻՆ

Կորցնենկ, տղէդ կուլայ
Ճանկմ չամիչ պի որ չի լայ:

Դուռը պանանք հարաւ քամուն.
Ձէնը կուկայ գառն ու մագուն:

ԿԱՏՈՒՆ

ԲԼԲՈՒԼԻՆ

Բլպուլն ասաց Ումպրեկ խաւքուն՝
Ինչի կուլաս կուց կուց արուն՝
Արի առնեմ քե վէր իմ թեքերուն՝
Տանիմ վէր պանձրիկ սարերուն
Շինենք տնիկ մէջ քարերուն.

Կատու, կատու, կանափրտու.
Ո՞ւստ կուկաս—Արտամետու.
Ի՞նչ կայ քամակդ—Չոր պըկըկու:
Խարաներ զճր են—վէր ոսկի թախ-
թին.
Ապա կիսրնե՞ր—վէր ցըռոտ ցա-
խաւելին:

Ե Ր Ե Խ Ա Ն Ե Ր Ո Ւ Գ Ո Վ Ք Ե Ր

Լաճու մօր տարէք օտէն ջամ փէնճարա (թրք. ապակի պատուհան)

Լաճ ի պիրի, լաճ:

Աղջկայ մօր տարէք փակեախ (ախոռ) կու (աղբ) աւիլի

Քաժ ի պիրի, քաժ:

Լաճու մօր տարէք իկին վարդեր քաղի,

Լաճ ի պիրի, լաճ:

Աղջկայ մօր սոխ իւստըկի աչք կըծըւըձայ,

Քաժ ի պիրի, քաժ:

Լաճու մօր տուէք շարպաթ անուշ խըմի,

Լաճ ի պիրի, լաճ:

Աղջկայ մօր տուէք պաղ լակ անխամ վըռօչ,

Քաժ ի պիրի, քաժ:

Լաճու մօր պիրէք զարպաֆ կութնի, ոսկի,

Լաճ ի պիրի, լաճ:

Աղջկայ մօր անլըվա կըտաւ, չիթ և բիրդեր (կեղծ ոսկի)

Քաժ ի պիրի, քաժ:

Լաճու մօր կալօշ բօթին, ճըտնոց, քամար (մանեակ)

Լաճ ի պիրի, լաճ:

Աղջկայ մօր մազէ լատան, անտակ սօլեր

Քաժ ի պիրի, քաժ:

ՄԱՆՁ ԵՐԵՈՒՅԻՆ

Աչքերացդ ասեմ ըստան,
 Աչքապերացդ շահ կիւլըստան,
 Ասլան ձկներ խետ քի խաղան,
 Կազընէր խետ քի կըրվըրան.
 Խալալա խալ էր տըղէն,
 Արծըթէ թառ էր տըղէն,
 Ծառ չինարին աղէն էր.
 Ձինար պաժին (հասակ) մամէն էր:
 Զըլի ճըլտուզ (մանր-մունր) Ձին խէծնէր էրթէր էօրտին,
 մօրքըրներ. (բանակ. պատերազմ թրք.)
 Վարդ ւ'ըռհան խօրքըրներ. Սարի (թրք. դեղին) լաչին պի-
 Բանձ քաֆուր վարդ քեռկինքներ: րէր մամուն,
 — Սարի մըխմէլ (սաւան կանանց
 Խալալա խալ կին ասեմ՝ գլխի) խաթին մամուն,
 Հոէսի խարսին ասեմ, Կինդը թօռ պիւրէր կընոջ,
 Թող քո աղջիկ տանէս չելնէր՝ Ալ դարահին (սնգուր) խաթուն
 . . . ին աչքով չանէր: քիւրոջ
 — Ոսկի քամար ուր խօր քըրոջ,
 Ծօ տղա, լաճ, կապէդ կարեմ կարճ,

ԱՂՋԻԿ ԵՐԵՈՒՅԻ ԳՈՎՔԸ

Կըճատիկ արուխ մարուխ,
 Կըճատ թիւքերդ վեր վերու,
 Սարէ սար կայ էրթալու,
 Սուսուն ծաղիկ կայ քաղելու,
 Բո քաւուրոջ օրոխկելու,
 Թառ ըմ տիւ թոռմ քո քաւոր,
 Թառոջ խաթին էր քաւորկին:

Աղջիկը տամ ը քընջան՝
 Ձիոքերը կէր ալ մըռջան,
 Ձիանք փակհախ խրխնջան՝
 Լաճերը տուն վըրվընջան:

Ջան մարալ, ջան, ես աղբիւր եմ դու ջուր ես,
 Ջան մարալ ջան, ես չըղչըղամ դու խրմես.
 Ջան մարալ ջան, ջաղցի առուն ջուր կուզէր.
 Ջան մարալ ջան, աղջիկ լաճուն տիւր1 կուզէր.
 Ջան մարալ ջան, ջաղցի դռներ տաշուկ2 էր.
 Ջան մարալ ջան, աղջիկ լաճուն պաշխուկ էր.
 Ջան մարալ ջան, ջաղցի դռնէն ընցայ ես.
 Ջան մարալ ջան, անձրէն իզար3 թրջուայ ես.
 Ջան մարալ ջան, արէն առեց չորցայ ես.
 Ջան մարալ ջան, չանց քաֆուր վարդ պացուայ ես.

Ջան մարալ ջան, ջան Սօնէ ջան.

Դեղին գոգնոցով աղջիկ,

Ջան մարալ ջան, ջան Սօնէ ջան,

Քո խօրն ասա քե տա ձիկ.

Ջան մարալ ջան, ջան Սօնէ ջան,

Ծօ տղամ տղամ խեցալով4,

Ջան մարալ ջան, ջան Սօնէ ջան,

Իմ խէր քե աղջիկ չի տայ

Ջան մարալ...

Իմ խէր զի թագ ի պախե

Ջան...

Վանայ խօզին ի պախե:

Ջան մարալ ջան, ջան Սօնէ ջան

Սարէն կուգամ, ձորէն տիւ.

Ջան մարալ...

Տիկ ես շըլկեմ, տըկճոր5 տիւ.

Ջան մարալ...

Սիր ես ուտեմ կարագ տիւ:

Ինչ առգոռթիւն և բնականութիւն կայ սիրերգերու հետեւեալ բեկորներու մէջ.

Լէլէեաման Մեր տունն ձեր տունն դիմաց դիմաց.

Խէրիք անեմ աչքով իմաց.

Լաչին տու դէն, երեսդ պաց:

Լէլէ եաման.

Դիւ պըստիկ ես, պարունակես,

Մէջ իմ սրտին դիւ ծաղկեր ես.

Կամ Վարդ մի պատե վարդովըրնան կիրակին

Քո սէրն ինկե մէջ իմ սրտի պուրակին:

1) Ախորժեղի: 2) Տաշուած: 3) Ջարկաւ: 4) Թըք.—
 երազկոտ մտամոլոր: 5) Փոքր տիկ:

Ս Ի Ր Ե Ր Գ

Թէ որ, ան անեմ, պէնէս կէ'նի պոյ,
 Թէ որ ան չանեմ չիկեարս կէ'նի խոց.
 Թէ որ սրտիս դարդերն ասեմ,
 Ապառաժ քարիւ կը պատռեն—*)
 Սիրտն իմ քան ըզկուժն ի կոտորե.
 Քանի որ ջուր ընում կու տանի.
 Ով իմ արարիչ Աստուած,
 Մի առնե՛ր ի մահ իմ սիրուս
 Իմ մահ պատերազմ արա
 Մէջ խաղար թափած թրերոց.
 Մարդ որ պատերազմ մեռնի, պարտ է վերայ վանք շինելոյ
 Մարդ հասրաթով մեռնի. չի պատի ի հող թաղելոյ:
 Կեանքս աշխարհէս անցաւ.
 Բայց մենակ Աստուածին ունիմ յոյս,
 Ակն ունիմ արժան առնէ,
 Տեսանել ազնիւ սիրելոյս,
 Ո՛հ կանեմ արիւն կուգայ շատ լալուց հոգոց հանելուց
 Այնչափ ան վանի արի ես,
 Վախենամ ելնեմ աչուերուցս:

*) Վար.

Աչերս իբրեւ զամպն ի ուռե
 Երեսէս ի վար կու թափի:

ՊԱՆԴՈՒԽՏԻ ԵՐԳ

Ես պուլպուլուն խաւքն եմ շարով,
 Զու՛մ ածիցի խաղար զօրով.
 Պոնին ասի տիւ կաց պարով,
 Ես լէ կերթամ խազար տարով:

ՎՇՏԻ ԵՒ ԿԱՐՕՏԻ ՄՐՄՈՒՆՋՆԵՐ

Էնքան «ան» արի, Ախիկ չի սիրեց.
 Արի թէ թարգի ֆալակն աւիրեց:

Երանեկ քի պախչի պլպուլ,
Որ չես տեսի ջիգրի մոմուռ,
Թէ որ տեսնաս ջիգրի մոմուռ,
Կը թափի քո սըրմա փիտուր:

Երկինքն ի ամպէ կուգայ մարմար ձիւն,
Կուգայ կը թափի վէր մալուլ մարդուն,
Մաշտէնք ես եմ մալուլ՝ թէ աշխար պիթուն:

Պ Ա Ր Ե Ր Գ Ն Ե Ր

Ա.

Հոյ նարէ, հոյ նար, հոյ նար, հոյ նարէ.
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ կէօ ուռ էր,
Հոյ նարէ, չախրակ մանող կէօ ծուռ էր:
Հոյ նարէ, հոյ նար, հոյ նար, հոյ նարէ.
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ կէօ նուշ էր.
Հոյ նարէ, չախրակ մանող անուշ էր:
Հոյ նարէ, հոյ նար, հոյ նար, հոյ նարէ.
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ փըշոտ էր.
Հոյ նարէ, չախրակ մանող շժշատ էր:
Հոյ նարէ հոյ նար...
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ կէօ բարտ էր.
Հոյ նարէ, չախրակ մանող նամարդ էր:
Հոյ նարէ հոյ...
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ կէօ թեղ էր.
Հոյ նարէ, չախրակ մանող կանթեղ էր.
Հոյ նարէ հոյ..
Հոյ նարէ, չախըրկի ոտ կէօ տաճ էր.
Հոյ նարէ, չախրակ մանող կուտան ձիկ:

Բ.

— Չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ կանայ խաղայ,
— Էն ինչի՞դ ծանրութենէն, չես կանայ խաղայ.
— Էն եազմիս ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
— Եազմէն խան տիւ տիր դըհան ել կայնի խաղայ:

— Չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ կանայ խաղայ.
— Էն ինչի՞դ ծանրութենէն չես կանայ խաղայ.

—Ճըտնոցիս ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
—Ճտնոց խան տիւ տիր դըհան ել կայնի խաղայ:

—Չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ կանայ խաղայ.
—էն ինչի՞դ ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
—Փալթոյիս ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
—Փալթօն խան տիւ տիր դըհան ել կայնի խաղայ:

—Չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ, չեմ կանայ խաղայ.
—էն ինչի՞դ ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
—Ֆըստանիս ծանրութենէն չեմ կանայ խաղայ.
—Ֆըստան հան տիւ տիր դըհան դու կայնի խաղայ:

Գ. ԼԱԼՈՒԽԱՆ

Պէպիկ մի քէլե Լալուխան	
Փուշ կէլնի տօտիկ	Լալուխան
Արծըթէ կօտիկ	Լալուխան
Էրթանք Ըստամպօլ	»
Պիրենք ոսկի պօլ	»
Առնինք ջուխտըմ սօլ	»
Խայնինք տօրէ տօր	»
Էրթանք Պըստիկ Գեղ	»
Առնենք նուկի մ'եղ	»
Շինենք ծուազեղ	»
Ուտենք միատեղ	»
Էրթանք Էրէրին.	»
Ոչխար վեր պէրին.	»
Կըթենք թուխ մազին,	»
Լըցենք սիւրահին.	»
Ոչխար մոլըրաւ.	»
Խովիւ խըռովաւ	»
Օ' օ օ օ օ օ օ օ:	

Դ.

Համ կիւլ, համ վարդ, համ նարկիդ,
Կէօլի կոունկ էրկէն վիդ.

Պապօ, մամօ, կարգա զիս,
Թարգլի մարդու մի տա զիս,
Ասեղ խշթա ծակա զիս:

Համ կիւլ, համ վարդ, համ նարգիլ,
Կեօլի կոռնկ երգէն վիդ,
Պապօ, մամօ, կարգա զիս,
Թթիջար մարդու մի տա զիս,
Կեաղ կը չափի մոռնայ զիս:

Համ կիւլ, համ վարդ, համ նարկիլ,
Կեօլի կոռնկ էրկէն վիդ,
Պապօ, մամօ, կարգա զիս,
Սօլկար մարդու մի տա զիս,
Առնի խերուն ծակա զիս:

Համ կիւլ, համ վարդ...
Վարժապետի մի տա զիս,
Գիրք կը կարգա մոռնայ զիս:
Համ կիւլ...

Խիյաք մարդու կէօ դու զիս
Թալի մըքիւք պազա զիս,
Խորէն էլնի գըրկա զիս:

Դ.

Մէ պըստըկիկ խայիկ ըմ կէր.
Անապատայ վանք կը մնէր,
Օր կորեկէ խաց ըմ կուտէր,
Կէսն աղքատաց բաժին խանէր,
Պէպիկ ոտնով փուշ կը քաղէր,
Չըլուտ քամկով կեազ կը կըրէր:
Օրն էր շապաթ լուս կիրակին,
Պաժկին պայսաւ պատարագին.
Չուժ Վան քաղաք մէյլար կ'րացին.
Չորս անօթի քիւրտ առին դէմ.
Մէյն ասաց զանհնր թիւցուցենք.
Մէյն ասաց զանհնր կուրցուցենք.
Նէ թիւցուցենք, նէ կուրցուցենք
Տաճկըցուցենք, անհնր մօլա.
Մե լազըմ չի խայ քախանայ,
Մե լազըմ ի տաճկի մօլա:
Օ', օ օ օ օ օ օ օ օ.

Ե.

էս օր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ գըխիկ մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Կողիկ մը պէ դընեմ վերէն:

էսօր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ աչքեր մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Տեղտիր մը պէ քաշեմ յինն:

էս օր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ քըթիկ մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Խըզմէ մը պէ ընցուցեմ յինէ:

էսօր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ վրդիկ մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Ճըտնոց մը պէ կապեմ վերեն:

էս օր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ ձեռքեր մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Խինէ մը պէ դընեմ ինն:

էս օր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ մատնիկ մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Մատնիկ մը պէր մտուցեմ ինն:

էսօր մեր տէրտէր զիկ ասաց.

Ինչ խօրօտիկ շախկամ մ' ունես.

Ես էլ մեր տէրտրոջն ասացի.

Չախու մը պէ քեղեմ ուտես:

Զ.

— Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,

Ծամերդ տեսնամ, ախ մի փախե.

— Խորած խեղդւած ծուռ քուռ եթիմ,

Ոսկի պըռզամ դիւ չեմ տիսե:

— Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,

Աչքերդ տեսնամ, ախ մի փախե.

— Խորած խեղդւած սէրխօշ եթիմ

- Զինի կթխա դու չե՞ս տխսե:
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Իրեսդ տեսնամ, ախ մի փախե.
 Խորած խեղդւած ծուռ քոռ տղայ,
 Կարմիր խնձոր տիւ չե՞ս տխսե:
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Պէրանդ տեսնամ, ախ մի փախե.
 — Խորած խեղդւած սավղալի ծուռ,
 Նոր պացուած վարդ տիւ չե՞ս տխսե.
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Քիթըդ տեսնամ, ախ մի փախե.
 — Խորած խեղդւած ծուռ քոռ տղայ,
 Կեալնայի զոռնէն տիւ չե՞ս տխսե.
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Ծըծերդ տեսնամ, ախ մի փախե.
 — Զանիդ մեռնիմ խօրօտ տղայ,
 Անուշ շամամ տիւ չե՞ս տխսե.
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Պաժըդ տեսնամ, ախ մի փախե.
 — Պաժըս մատաղ անուշ տղին,
 Զինարի ծառ տիւ չե՞ս տխսե.
 — Խայու աղջիկ, բաղդդ եմ ինկե,
 Մէջքըդ գրկեմ, ախ մի փախե.
 — Մէջքիդ կուրպան, ախ, ծուռ տղայ,
 Վախն քնչ պան ի, տիւ չե՞ս գիտե:

ՀԵՔԻԱԹ

ԳՈՂ ԾԵՐՈՒԿԸ

Կէլնի, կելնի, կէլնի կէլնի, մէլ խատ աղքատ խալիւոր: Էսա խալիւոր մէկ իրուկուն կ'էլնի կէրթայ դուռ մը կը տփի. ներսանց կ'ասեն՝ «վով ի». կասի. «Աղքատ պապիկն եմ, տուն տեղ չունեմ. ծե մեռնեմ, դուռ պացէք, գիշերս ձեր տուն, ձեր պակի մէջ պառկեմ, առատուն էլնեմ էրթամ»: Տան տղէյներ կասին. «Մարէ, խեղճ ի, թող կեայ ներս, փողան քնչխ մնայ»: Դէ տղէք, թող կեա: Եք ներս կուգայ՝ տղէյներ որ կը տեսնան պապիկ կուրախան կասեն. Մարէ, թող կեայ նստի թօրվան վէրէն, քնչ կելնի»: Մէր տղէյներաց խաթրից չէլնի. կը պերի խալիւոր կը նսդուցի վէր թօրվան: Տղէյներն կը թափեն կող կուշտ, կասին. «Պապիկ, մի խէքիաթ ասա՛մ»: Էսոր միտք զաթի չար էր, ներս մտնելուն

պէս չորս տեխ ծահմին արիւր էր թէ ինչ կէր օր գիշեր գողներ փախէր: Էն օր տուն լուաց արեր ին փոեր ին շրտներաց վէրէն, կերեր թողերքին թօնէր, պապիկ ուր ոտնով ափլիկեց իմցաւ, գիտէր թէ կողնք ուրենց փարէն ալան մէջն են պախս, գիտէր որ փայխի մէջն էլ էշըմ կէր: Խալիւոր էսա զմէն տեսեր էր, միտքն էլ խօրօտ աւիրեր էր, զաթի գուղութնի խամար եկեր էր: Եբ տղէյնիւր շատ աղատան թէ մէ խէքաթ ասա՝ էն կեախ պապիկը էլ ասաց:

Խէքեաթ խէքեաթ պապս ա. թօրվան միջին փորս ա. ալան մէջին՝ ծոցս ա. շրդէ շրիտ քամակս ա. տաշտաքուրակ տակս ա. իրեկուան ծաղր՝ առատման լաց:

Տղէյներ կփկփացին էսա խօրօտ խէքթի վէրէն, պապիկն էնա կասէր, կը կրկնէր իրեկուան ծաղր առատման լաց: Մարդ չէր գիտե թէ էտա խէքեաթ ուրենց խամար էր:

Եր հըմէն կնացին քնան, խալիւոր թողին տանդուն օր թօրվան վէրէն քնի:

Պապիկն էր մէնակ մնալուն պէս, էլաւ թոնէրն իպաց՝ կերերն իխան զըմէն կերաւ, ալան մէջի փարէք իդեր ծոց, լուցի շորեր շրտներով կապեց եթալ քամակ, մտաւ փակեախ էշն աոցըկեց իխան դիւս. խէծաւ, դուռն իպաց, եավաշմ քաշեց վերա եալլաւ էլ կշեց գնաց, հալա կերթայ...

Առատան եբ վեր էլան տէսան որ ինչ. պապիկ ուր աբա՞ն արե. իրեկուան ծաղր առատման լաց էղաւ:

ՇՈՒՏԱՄԵԼՈՒԿՆԵՐ

Քեռի, արի էրթանք Քուէլ,
էլ առնենք էն Քոնլայ լօռ ալըրէն:

Ուլն էլաւ ուռի ծառ,
Ուլն ուր ոռով ուռն ոլըրեց:

Մե կայ տաս կարմիր պառկ.

Հըմէն պառկի պէնին տաս կարմիր պառկակապ.

Ձե էլ կայ տաս կարմիր պառկ,

Հըմէն պառկի պէնին տաս կարմիր պառկակապ:

Մեր փակեախ (ախոռ) կան պէշ պօշ պօզ պէկեր

Ձեր փակեախն էլ կան պէշ պօշ պօզ պէկեր.

Մեր իկին կայ տաս տանձի ծառ. զմէն տանձի ծառի ծէոի վիւրէն
կայ տաս զիտր ծանտր տանձ. ձեր իկին կայ տաս տանձի ծառ...

ՀԱՆԵԼՈՒԿՆԵՐ

Խանելուկ խանդակիւով,
Մէջն ուտելու դիւթ թալիւլու:
(Չմերուկ).

Ի՞նչ ի. Որ առնեմ ձեռս՝ կուլայ.
Որ դնեմ գետին ձայն կը կտրի:
(Սաղ)

Ի՞նչ ի. Որ կը կապեմ կը վազի՝
Որ արձկեմ կը կենայ:
(Տրեխ).

Պոլատ կտել կպե պատ:
(Կողպէնք).

— Ասեմ արի արի, չի գայ. Ասեմ «մի գայ», կու գայ:
(Շրթունք)

— Թազի վեր պատին կը վազի (Մկրատ)

— Երկնուց եէլչի (դեսպան) մ' իջաւ ոտ չկէր:
Օր էրկու ոչխար կուտէր՝ լիզու չկէր.
Ձի մը կէր տակ, խոկի չկէր.
(Նորածին, ստինքներ, օրօրոց):

— Մի ծառքմ կայ ճճան ի (ճիւղերը խառն)
Ճճանի տակ մէյտան ի (— Թրք. հրապարակ)
Մէյտնի տակ կթխա ի (բաժակ)
Կթխի տակ դուռնա ի.
Ձուռնի տակ մարագ ի.
Մարագն ի լիք ուրագ ի: (— լեզուն)
(Մարդ)

Կարմիր կով տակ կը պռա՝ Սեւ՝ վեր
(Բոց և ծուխ)

Էրկէն աղջիկ շուքը չկայ (Ջրհոր)

Էրկէն սօղան պարակ փօղան { ջրհոր և ջրհանաման
Կուզ Մար կարէն կէլթայ կուգայ }

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Աստծու օխնութեն առնես.

Աստուած քի շատ արե տայ.

Աստծու պէրան օխնի քե.

Ծլեա ծախկես. հօթ որդու սեղան նստես.

Հայր Ապրախամու օխնեթքն առնես.

Զօրանաս. Զեռք քար թալիս ոսկի դառնայ.

Աստուած շատ խաց տայ.

Էրկեն արե էլնես.

Վատ օր չտեսնաս.

Բարով ուրախութնով սրտիդ մուրազին խասնիս.

Աստուած ամօթալիք չանի.

Աստծու աչք, ձեռ վիրեդ էլնի.

(տօնի առթիւ)

Ամէն տարի բարով էս օր խասնիս, ուրախ սրտով,

ցամաք աչքով:

Հին նոր, տիւշմնի աչքը կօր (նոր զգեստի առթիւ.)

ԱՆԻԾՔՆԵՐ

Խեղդունած.

Վարամ թալած. վարամոտած.

Կրողի տարած. մախ քե խորդի.

Աստուածածնի եարէն առնես.

Տիրամօր եարաւոր.

Սե խակած.— Սե կապած.— Սե լերթ.

Աստծու կրակին ռաստ կեսա.

Կրող մտնի փորդ.

Սատանէն տանի քո կերպարանք.

Թափթփոտես, կապելու ծուռ.

Ծայծէյվիս: Անքուն որդ ինի ջանդ.

Խէր չտեսնաս. վաստակդ սատանին էլնի.

Ջանիցդ դեղին ջիւր էրթայ.

Աստուած քե եռ տայ, եղունգ չի տայ:

ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԳԱԻԱՌԻ

ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆՐ

ԶԱՆԳԵԶՈՒՐԻ ՀԵՔԻԱԹԸ

Ժամանակով մէ թագաւոր կէր. էդ թագաւորին կէր մէ չոփ-
չի (փայտ բերող). կէթէր էտոր մէշից (անտառից) շըլկով չոփ
(ծառի ճիւղեր) կը բերէր: Էն ղտար (այնչափ) չոփ բերեց, օր էն
կողմի մէշէն խըլըսաւ (վերջացաւ). էն մէկէլ օր ելաւ ասաց.
«Թագաւոր, էս կողմն էլ չոփ չկայ, թնչ էնեմ»:

Ասաց. «Էսօր կեթաս աջ կողմի վրայ, էն տեղաց մէշէն խամ-
ա»: Սաբախտան (առաւօտ) չոփչին առաւ ուր պալթան (կացինը) գը-
նաց խասաւ էտ մէշին մէջ: Ուր շորերը վրայէն խանեց, դրեց մէ
քոթուկի (կոճղի) վրէն, վերուց պալթէն ու. առաւ մէ քոթուկի
տփել: Խաբար վիճնից տանք.

Էդ մէշին օխտը խատ փահլըվան կէր փէյղա եղած. էտ օխ-
տը փէյլըվնի խէրն մեռած էր, սէրը սաղ (կենդանի): Էտ փահլը-
վընները քնացած ին աւղուշ (որս) էտ օրը, էտոնց պառաւ մէրը
լսաւ էտ պալթի թըփթըփոց, ասաց. հըճըպ (արդեօք) էս թնչ
թըփթըփոց ա գուգայ: Էլաւ էտ պառաւն էտ պալթի թըփթըփո-
ցին գնաց:

Գնաց տեսաւ օր մէկ մարդ շորեր խանէ դրեր ա մէ քոթու-
կի վրայ, պալթէն վերցէ մէ քոթուկի կը տփայ:

Ասաց. «Ով մարդ, էտ մէշէն դու ինչի՞ կը կտրես»:

Ասաց. «Թագաւորի խամար չոփ կը տանեմ»:

—Ասաց. «Էստեղ օխտը հատ փահլըվան կան, էտոնց ձէնը
իսկի դու չե՞ս լսեր ես, օր էկէր ես էս մէշէն փէտ կը կտրես»:

Էնի ասաց. «Թագաւորն ընծի ճամփեր ա, ես էլ էկերեմ,
կտրեմ չոփ տանիմ»:

Ասաց. «Գաս քեզի տանիմ էսօր իմ տուն ղոնաղ»:

Խալիւորն ասաց. «Բա էս չոփն իմալ կեղի»:

Ասաց. «Զոփն թօ կենայ էտ տեղ, վնվ կայ ըստեղ օր վեր-
ցու տանայ»:

Պառաւն առաւ էտ մարդին տարաւ: Մարդն չկարցաւ քելել
պառուի խետ. պառաւը մարդուն գրկեց ու ուրախ ուրախ առաւ
գնաց ուր տուն: Ասաց. «Այ մարդ, ես ըստեղ մենակ չըմ կարնայ
մնայ, արի ես դու էղինք մարդ ու կնիկ, մէկտեղ մնանք»:

Մարդը վերցուց ըսաց. «Ես քու փահլըվներուց կը վախնամ,
գուզան իրկուն ինծի կը սըպանեն»:

Պառաւն ասաց. «Դու երկուղ մ'նայ, ես քեզի իրիկուն կը
պախեմ, չուր (մինչև) տղէք իրուկուն գան էրթան»:

Մնաց իրիկուն, պառաւը տարաւ էտ մարդին պախեց: Տը-
ղէքներ իրիկուն աւտեղից էկան: Զոջ տղէն ասաց. «Նանէ, մեր
տնից մարդ մարդախոտ գուզայ»:

Ասաց. «Լաօ (որդի), դուք սարից, ձորից գուզաք. մարդ մար-
դախոտ էստեղ հմեստ գուզայ»:

—Դէհ, նանէ, դու գիտես:

Էկան նստան ախպերտիք, եօթն էլ հաց կերան:

Մէկն էլ խաց ուտած տեղը ասաց. «Նանէ, մեր տնէն մարդ
մարդախոտ գուզայ»:

Ասաց. «Տօ լաօ, ձեր խաց կերէք, էլէք քնէք, մարդ մար-
դախոտն հմեստ գուզայ»:

Էլման Զոջ տղէն չը սըթրաւ, (չհանգստացաւ) ասաց.

Նանէ, քեզի խալևոր ես բերէ, ես գիտեմ: Իմ աղպերտունց
զլոխ շահատ (վկայ) ա, օր մէ ֆլաս չընք տայ, բեր տեսնենք
ուրախընանք վրէն:

Տղէն վոր յէրթում կերաւ, մէրն աւատաց տղին, պառաւն
յելաւ գնաց, առաւ հալևորն եկաւ: Խալիւորը որ բերեց, տղէքներ
շատ ուրիշցան, ասին. «Նանէ, էսիկ շատ լաւ է քեզիկ, մենք
կերթանք աւղուշ՝ թօ էսի քո կուշտ նստի»:

Էլան պառկան քնան: Պառաւն ու չոփչին մէկտեղ քնան:

Իննը տմիս, իննը օր, իննը սհաթը օր թմմաւ էտ պառաւը
չոք (ծունկը) զանեց գետին մէկ տղայ բերեց: Ուր տղան փաթա-
թեց վերցուց դրեց օրօրոց: Իրիկուն տղէքներ եկան աւղշից: Ա-
սին. Եմ, նանէ, ինչի՞ ես պառկէ:

Պառաւն ասաց. «Լաօ, ես պառկեմ մէ տղայ եմ բերէ:
Ձեր աչքն լուս էղի»:

—Դէ, նանէ, ասաց, տղին անուն դրի՞ր ես:

Ասաց. «Ձէ, լաօ, անուն դուք զրէք, ես ի՞նչ գիտեմ ինչ գնեմ»: Տղէքներ տեսան օր մէ զարմանալի տղայ ա, օրօրոց լցել ա, էսքան մեծ տղայ ա: Զոջ տղէն ասաց. «Տէհ, ախպրտիք, էկէք էս տղին անուն դնենք»:

Ախպրտիք ասեցին. «Ինչ գիտես դու դիր»:

Զոջ ախպէրն ասաց. «Էս իմ պատիկ ախպօր անունը կը դնամ Զանգեագուր»:

Զանգեագուր ջոջըցաւ եղաւ մէ իրեք տարեկան, էտոնց մէ քսան փթից մէ գիւրզ ունէին, Բալաժ ին ուրանց տախտի մէջ, տղէն օր կէթէր փոր կը թալէր գիւրզի վրէն, գիւրզը տակը կը դողէր:

Զոջ ախպէրն ասաց. «Տղէքներ, ես էս տղից շատ կը վախենամ, հըլը իրեք տարեկան ա, գիւրզը տակը կը դողայ»:

Էն մէկէլ ախպետիք ասին. «Դէ ախպրտիք, ի՞նչ էսնենք»: Զոջ ախպէրն ասաց. «Բիւրէք ըստրան ըսպանենք, ջոջըցաւ մեր գլոխ շատ օյիններ կը բիրայ»: Էն մէկէլ ախպրտիք ասեցին. «Մէկ պզտիկ տղայ թօ մնայ ջոջընայ, մենք եօթ փահլըվան ենք, էտի ի՞նչ պըտի էնայ մեզի»:

Մնաց տղէն ջոջըցաւ, էղաւ եօթ տարեկան. էն մէկ օր ախպրտոցը ջուր կը բերէր, նագաստան տեղ (յանկարծ) ոտք առաւ էտ քսան փթանոց գիւրզին, թեփըլտաց, թասը ձեռնէն պըտի ընկնէր, ետ դարձաւ տղէն ձեռը թալեց էտ գիւրզի պոչն էմալ վերցեց թալեց էտ քսան փթանոց գիւրզն, օր գնաց առաւ պատն՝ պատը բլուց:

Զոջ ախպէրն ասաց. «Տեսէք, ախպրտիք, ես կասի ըստուց մէզի մէ զաֆար (ֆնաս) գուգայ, դուք կասիք չէ: Էսի տես եօթը տարեկան ա, գուրզը վերցեց թալեց, գնաց առաւ պատին, պատը բլու, էսի օր եղաւ տասնը խինգ տարեկան, մեր եօթն էլ չենք կարնայ էստուր վրէն»:

Էն մէկէլ ախպրտիք ասին. «Մեր մօր խաթրի համար թօ մնայ չուր տեսնենք իմալ կեղի»:

Մնաց տղէն էլաւ տասվիրեք տարեկան: Մէրը մեռաւ, մնաց խէրն: Իրեք տարի էլ մօրից ետ մնաց տղէն, դառաւ տասնըվեց տարեկան: Էն մէկ օր ախպրտիք գնացին աւղուշ, Զանգեագուր տեսաւ օր խէր շատ ախ—վախ կէնայ, ասաց. «Հէրիկ, մեր ի՞նչն ա պալկաս օր դու ախ ու վախ կենիս»:

Ասաց. «Դէ լաօ, դու չես գիտէ իմ միտն ինչ ա ընկէ»:

Ասաց. «Հի, ի՞նչ ա ընկէ քո միտ»:

Խալկորն ասաց. «Ես թագաւորի չոփչին ի, գուրզի ամեն

օր մէկ շլակ մէշից չոփ կը տանի թագաւորի տան խամար, օր վառին. էնպէստ ինծի կընդունին, էնպէստ ինծի կը պատվին թագաւորի տունը, օր էս աչքից էն աչքի խեւ չին փոխի»:

Տղան խօրն ասաց. «Եթանք թագաւորի մօտ, համա օր լաւ չեղաւ՝ քեզի խօ կսպանիմ»:

Խալիւորն ասաց. «Լաւ, լաւ, շատ լաւ կասիս»:

—Տէ, ասաց, կայնի դուն, իրիկվան իմ ախարտիք գան, ես հօթն էլ սպանեմ, նոր էթանք:

Խէրն ասաց. «Լաւ, դու ջահել տղայ ես, դու ի՞նչ կանաս էտոնց ըսպանեմ»:

Ասաց. «Ի՞նչ կայնի, տես իրկուն ես ըտոնց ի՞նչ Ֆէանտով (հնարքով) կսպանեմ»:

—Իէհ, լաւ, դու գիտես:

Իրիկուն Չանգեզուրն առաւ ուր գիւղը, կայնաւ դռան յետեւ: Ախարտիք մէկ մէկ հա՛մ հկան ներս, Չանգեզուր գողտուկ անմէն մէկուն մէկմէկ գուրզգանեց, օխտը ախպէրն էլ ըսպանեց:

—Իէհ, խէրիկ, յելի էթանք քո թագաւորի մօտ, տեսնանք քո թագաւորի ապրուստը ինչպէստ ա:

Էլան խալիւորն ու Չանգեզուրը գացին թագաւորի քաղաք: Մէ մարդ ռաստ էկաւ, խալիւորն ասաց. «Մէ մուշտուլուղ (աչքիւլու) ճամփէք թագաւորին, թէ աչքտ լուս էղի, քո չոփչին օր կորեք էր էկաւ»:

Գնացին աչքի լուս, թագաւորն ասաց. «Մէ գացէք կանչէք գայ տեսնամ էսքան վախտ դժբ էր գացէ»:

Գացին զանչեցին: Չոփչին հլաւ էկաւ թագաւորի մօտն, Չանգեզուրն էլ ընկաւ յետեւ եկաւ: Թագաւորն ասաց. «Ժաժք էղաւ, էս ի՞նչի իմ նարտըւան (սանդուխտ) կը ժըժխըվի»: Էկան ասին. «Թագաւոր, չէ, ժաժք չէ եղիր ա, քո չոփչու յետեւի խեւ մէ տղայ գուգայ, էնտոր զուվաթից (ուժից) կը ժըժխըլի մեր նարտըւաններ, մեր օթախն (սենեակ)»:

Թագաւորն ասաց. «Իէ գայ տեսնանք հըլա»:

Չոփչին էկաւ թագաւորին գլուխ վեր իջուց: Չանգեզուր կոպիտ մարդ էր, նէա թագաւոր էր տեսէ, նէա բան էր տեսէ, սարի գլխին էր շոջըցէ, էկաւ կայնաւ թագաւորի դէմը: Թագաւորը շատ վախեցաւ էտ Չանգեզուրից, ուր վախնալուց էլ բան չհարցուց չոփչուց, ասաց. «Իէհ գնա, լաւ ա, լաւ», օր չոփչին առներ տղէն դուս էլնէր: Չոփչին ու Չանգեզուրը յելան դուս:

Չանգեզուրն վերցուց չոփչուն ասաց. «Տօ, ափօ, ի՞նչ լաւ խտակ օթախ էր նստէ էս թագաւոր»:

Ասաց. «Հպա, լաւ, էս ապով (յուսով) գիշեր ցերեկ ախ ու վախ

կէնէի, ես ամեն վախտ օր գուգէի թագաւորի խնտ լաւ տեղ-
րանք կը տեսնէի, շատ կուրխնի, էն ապով ես չի հալեորնի»:

Մէկ օր, էրկու օր մնացին էտտէղ ըռահաթան: Էրկու օր որ
ընցաւ՝ չոփչին ասաց. «Դէհ, լաօ, ասաց, առնենք մէկ մէկ չուան,
մէկ մէկ էլ պալթայ (կացին), էթանք մէշէն չոփ բերենք, որ
թագաւորի տուն վառեն»: Յիւան էրկուսով գացին մէշէն:

Խալիւրն ասաց. «Տէ, լաօ, շորերդ խան վրայէա»:

Ասաց. «Ինչի՞, ափօ, ինչի՞ խանեմ շորերս»:

—Տօ, լաօ, ասաց, խանգիստ ա հանած, չոփ կտրել շատ
զօռ ա (դժուարին է):

Ձանգեղուր վրայից շորեր խանեց, գրեց քոթուկի վրէն: Խա-
լուրն ասաց. «Պալթան վերու փետ կտրենք, օր շլկենք տանենք»:

Ձանգեղուրն ասաց. «Ափօ, մէ գու կտրա տեսնեմ, ես չեմ
կտրէ, մէ կտրա տեսնամ իմալ կը կտրես»:

Ձանգեղուր տեսաւ էտ խալուր վերցեց պալթէն դարկեց քո-
թուկին, հա, ասաց. «Ըսմալ գարկ, լաօ»: Ձանգեղուրն ասաց.
«Է՛ս էր քո ըռահաթ ապրիլը, կասեր տան ուրհատ կապրիմ: Ըմէն
օր կասեր ախ, վախ, թագաւորի տուն: Դէ գու կայնի, տես ես
իմալ չոփ կենեմ»:

Ձանգեղուրն գնաց ձեռ թալեց հինգ վեց ծառ քոքից (ար-
մատից) խանեց: «Դէ, ըսաց, վերցնենք էսոնք գնենք չվնի վրէն՝
չուան կարճ ա, չի տանայ, իմալ էնէնք»:

Ասաց. «Լաօ, քո խանած ծառեր բնատայ (գութանի շղթայ)
ըլի անճախ տանայ»:

Ձանգեղուրն ասաց խալիւրին, թէ Ափօ, բնատէն ի՞նչ ա:
Ասաց. «Տես, ըտեղ իրեք չորս գութան լըծած ա, վար կէնին, էր-
կըթէ չըվնով գութաններ կապեր ին, վար կէնին, էթաս էնի բե-
րես էնտով շլկես տանես»:

Ձանգեղուրն գնաց ասաց. «Ձեր գութաններ արձըկէք»:

Մաճ բռնողներ ասեցին, թէ ինչի՞ արձկենք, ջահիլ տղայ:
—Ասաց. «Ձեր էրկթէ չվաններ ընծի պէտք ա»:

Էտ մաճ բռնողներ շատ վախեցան Ձանգեղուրից, ախու
(երկիւղից) ուրանց տաւարները արձըկեցին: Վեց-եօթ բնատէք
ժողվեց, բերեց պարգից, ինչ յտար օր գերաններ քոքից խաներ
էր՝ գրեց էտ բնատէքներու վրէն, դէհ, ասաց, ափօ, յիլի էթանք:
Էս գերնէք տանենք թագաւորի տուն, օր հա վառեն չիւլըսի:
Ձանգեղուրն մտաւ շալակի տակն, շըլկեց: Ասաց. «Ափօ, դէհ բե-
լէ էթանք»:

Շըլկեցին ու գնացին: Մէկն գնաց ասաց. «Թագաւոր, քո
խալիւրի տղէն սաղ մէշէն շըլկէր ա ու գալում ա»:

Թագաւորն ասաց. «Վայ, էս տղէն օր մնաց էստեղ՝ իմ սիրտը կը պատռի»:

Զանգեզուր բերեց շըլակը դրեց ցածր: Ասաց. «Դէ վառէք օր ըսկի չխըլըսի»:

Թագաւորը կանչեց ուր վաքիլ վազիրին, ասաց. «Մէ իլլաճ գտէք իմ տղէն իմ մօտէն դատեցուցէք, էս տղէն օր մնաց ըստեղ՝ իմ սիրտ կպատռի»:

Ասին. «Թագաւոր, մէ բան էնենք, էստէղ, ասեցին, զաչաղ տղաներ կան, եօթ խատ դե ին, էտոնք չեն յախթուի ըսկի, Զանգեզուրին ճամբան էթա էն ջախշըներ, Զանգեզուրի խասիաթ շատ սարթ ա (խիստ), կէթայ, ընտոնց խետ կը կռուի դօլի վրէն, բալքի վանեն ըսպանին»:

Թագաւորն ասաց. «Գացէք Զանգեզուրին ասէք, մեր տան ալուր չկայ, մէ բեռ ցորեն բարձ մէ եզան վրայ, տար ջաղաց աղան, բեր»:

Գացին մէ բեռ առան էկան, մէկէլ մէ եզ բերին: Զանգեզուրն ասաց. «Եզն ինչի՞ բերեցին, էտիք իմ գլխուն պատիճ կեղի»: Զեռը թալեց բեռան պուճախն բռնեց, ասաց, դէ՛ ջախշի ճամբախ ֆր մէկն ա:

Ասեցին. «էս ա ճամբխով էթաս՝ կէթաս դուզ ջաղացք»:

Զանգեզուր գնաց ջախշի մէջն ասաց. «Բարեաջողում, ջախշըպան, դէ՛ շուտ էրա իմ բեռն աղա: Թագաւորի տուն ալուր չկայ»:

Ջախշըպան ասաց. «Մէ փշուր կային, մէ կոտ դան ա մացէ վրէն, իշնի, քո բեռն կաղամ գնա»:

Ասաց. «Ձէ, պըտի իմ բեռն մկայ աղաս, ես էթամ»:

Ջախշըպանն ասաց. «Ի՞նչ շատ բետ բետ (մեծ մեծ) կը զըուցես»:

Զանգեզուրն ասաց. «Եմ, դու իմ անուն չըս լըսէ, ըսկի»:

—Ասաց՝ ընչի՞, դու մէ շատ ուշիդ (քաջ) մարդ ես: Էտ սելու գեօրա Զանգեզուրի գիւղը մօտէն կախ էր, դոր (ուր) էրթէր՝ խետը կը տանէր, ձեռ թալեց ջախշըպանի վզից բռնեց, բերեց դրեց գետին, գիւղն դրեց փորի վրէն, որ մէկ պտըտուց փորի վրէն՝ ճըզճըզտոցն ընկաւ՝ ջախշըպանը մեռաւ:

Էլաւ բեռն շըլեց գնաց մէկէլ ջաղաց, ասաց. «Ջախշըպան, իմ բեռն աղա»:

Ջախշըպանն ասաց. «Ջահէլ տղայ, մէ փշուր կային, քո բեռն աղամ գնա»:

—Տօ, ասաց, դու էլ կէնէս էսա մէկէլ ջախշըպանի դսէն (պատմութիւնը). իմ գիւղն քո փորի վրէն էլ դընեմ:

Ջախջրպանն ասաց. «Եա, տղայ քանի՞ գլխու տէր ես դու»:

Չանգեզուրի սարթուրենը (բարկուրենը) բռնեց, ձեռք թալեց Ջախջրպանի վիզը բռնեց, դրեց գետնին, գիւղն էտոր փորի վրէն էլ դրեց, վըզվըզցուց, էտ էլ սպանեց:

Ինչ գլուխ ցաւցում, Չանգեզուրը գնաց եօթը Ջախջրպանն էլ ըսպանեց, ասաց. Ըմէն օր մէկ մէկ բեռ բերենք ըստեղն աղանք, դու եաւաշ ես Ջախջրենը շըլկեմ տանեմ դնեմ թագաւորի դուռ, թագաւորի աղունն էլ աղանք, մեր հախն էլ առնենք: Բերեց բնատէք Չանգեզուրն իցկեց (ձգեց) Ջախջրենըն եօթ շաղացն էլ իրարու խեռ շըլկեց, առաւ ու գնաց:

Գնացին թագաւորին ասին, թէ թագաւոր, քո Չանգեզուրն եօթ Ջախջրպան էլ ըսպանեւ ա, եօթն շաղացն էլ շլկէ բերէ դրէ դուռ:

Թագաւորն ասաց. «Ես կը պատուիմ էտոր խամար, մէ հաւա օր չէնէք էտի իմ մօտէն չղատնայ՝ ես էտոր ախուց կը մեռնիմ»:

Վազիրն ասաց. «Ճամփան էտոր էթա քո ախպէրացու թագաւորի մօտն, բալքի էտիկ մէ իլլաճ էնայ, ըսպանայ Չանգեզուրին, թէ չէ մենք էտ անաստուած Չանգեզուրի խեռ գլուխ չենք ելնէ»:

Ասաց. «Տօ, լաւ կասես»:

Բերեց մէ գիր գրեց ուր ախպէրացու թագաւորին, ասաց. «Ախպէր, ասաց, էս գրաբեր օր կը ճամպեմ, իրկուն կը խասնի՝ իրիկուն գլուխը կտրես, սաբախտան կը խասնի՝ սաբախտան կը կտրես, իմ խնտիրքս էս ա քո մօտէն»:

Թագաւորը թուղթը գրեց Չանգեզուրին տուեց, ասաց. «Չանգեզուր, էս թուղթը կը տանես կուտաս իմ ախպէր թագաւորին, էնի քեզի լաւ էլ կօգտայ, քեզի պարգև կուտայ»:

Չանգեզուրն թուղթն առաւ ուրախ ուրախ գրեց ծոցը, ընկաւ ճամբախ գնաց: Գնաց, շատ ու քիչ Աստուած գինայ, գնաց խասաւ էտ թագաւորի քաղաքն, գնաց թագաւորի մօտն, թուղթն խանեց տուեց թագաւորին: Թագաւորը բացեց կարդաց, օր ուրան ախպէրացու թագաւորն գրեր ա, թէ ես քո մօտէն կը խնտրեմ, էս գրաբեր տղէն իրիկուն կը խասնի՝ իրիկուն գլուխը կը կտրես, սապախտան կը խասնի՝ սապախտան կը կտրես: Էտ թագաւորը իշկաց էտ տղին, շատ վախեցաւ, էտի բերեց մէ թուղթ գրեց, ասաց, ախպէր, օր ղոչաղ ես, դու ինչի՞ գլուխը չես կտրէ, ճամփեր ես էկէ, օր իմ քաղաքը տակն ու վերս էնայ: Տվեց տղային ու ասաց. «Առ գնան, տուր քո թագաւորին»: Չանգեզուրն առաւ թուղթը գնաց: Բերեց թուղթը տուեց

էտ թագաւորին: Թագաւորը թուղթը կարդաց, ասաց. Տօ վազիր, ես կը մեռնեմ, իմ ախպէրն էլ է հստուց շատ վախեցէ:

Որտեղ որ դուստ (բարեկամ) ըլի, դիւշման էլ կեղի:

Գացին Ձանգեղուրին ասացին. Գիտե՞ս, թագաւորն քեզի կը ճամփիսայ էս տեղ, էն տեղ, քեզնից շատ կը վախենայ, կը ճամփիսայ օր քեզի ըսպանին, ինք պրծնի քո մօտէն: Ձանգեղուր ասաց. Տօ, ես վոր մացեր եմ էստեղ, ես թագաւորին շատ օգտակար եմ, ուր իմ մօտէն կը վախենայ, ես կը թողեմ կեթամ էս քաղաքէն:

Թագաւորն ասաց, որ դու էթաս՝ քո մօտէն շատ շնորհակալ կեղիմ:

Ձանգեղուր յելաւ էտտեղէն, ընկաւ ճամբախ գնաց: Գնաց շատ ու քիչ Աստուած գինայ, գնաց մէ դուրան (հարթ) տեղ տեսաւ որ մէկ մարդ մէկ ջախջի քար կապէր ա մէկ ոտից, մէկ ջախջի քար էլ կապեր ա մէկ ոտից, ընկէ մէ լապստրակի (նապաստակ) յետեւ, ձեռքով կը զարկայ էս տեղէն, կը շիտկի էն տեղէն, կը զարկայ էն տեղէն, կը շիտկի էս տեղէն, էտ մարդի առեջէն լապստրակ չի կարնայ յեկնի:

Ձանգեղուր գնաց ասաց. «Տօ ախպէր, էտ հայվընին ինչի՞ կը չարչըրես, մէկ խեղ ըսպանայ թող»:

էտ մարդն դարձաւ թօ դու թի՛նչ ես օր էկէր էս իմ խեղ էտմալ կը զրուցես:

Ձանգեղուրն էտոր վրէն շատ հերսոտաւ, խասաւ ձեռ թալեց էտ մարդուն բռնեց, շատ վախտ իրար խեղ չարչարուան, Ձանգեղուրն վերցեց էտ մարդուն դրեց գետին, բերեց օր գուրգն զարկէր էտ մարդու գլխուն ըսպանէր՝ էտ մարդն ասաց. «Տօ ախպէր, ինծի մի ըսպանայ, ես կեղիմ քեզի պզտիկ ախպէր: Դոր որ էրթաս՝ քո խեղ կուգամ»:

Ձանգեղուրն ասաց. «Ըմալ ա, լաւ ա, էլ քեզիկ չեմ ըսպանայ»:

Էլան իրարու խեղ երկըսով ընկան ճամբախ գնացին: Մէկ երկու աւուր ճամբախ գնացին իրարու խեղ, էտոնք տեսան որ մէ դուրանի մէջ մէկ մարդ գոմշու խեղ կը կովի, քաշէ գոմշու կոտշներ տեղէն խանէ, անկճներ տեղէն խանէ, գոմէշ կը բոռբռայ, կը փախնի, էտ մարդու ձեռնէն չի պրծնի:

Ձանգեղուր գնաց ասաց. «Տօ, անաստուած մարդ, դու էտ խայվին ինչի՞ կը չարչըրես, ըսպանում ես մէկ խեղ ըսպանայ պրծնի»:

էտ մարդը վերցեց ասաց. «Տօ, դու վո՞վ ես, որ էկեր ես իմ յառէջ ըտման բէտ բէտ կը զրուցես»:

Զանգեզուրն ասաց. «Ինչի՞, դու իմ անունը ըսկի չեմ լսեր ես»:
Ասաց. «Ձեմ լսեր եմ, գամ ես դու կովինք»:

Էկան էրկսով խասան իրար, իմալ օր էրկու գոմէշ թողես իրարու խետ կովին, էտմալ էտ էրկսով կը կովին: Շատ իրարու չարչըրեցին, Զանգեզուրն վերցեց էտ մարդին դրեց գետին, ասաց. «Դու քո զվատին (ոյժին) շատ իր գիւվամիշ էկէ (յուսացել), մարդու ոստ չէկէր իր դու, կայնի մէ գուրգ զարնեմ քո գլխու վրէն, քիզի սատկըցում»:

Էտ մարդն ասաց. «Եաման, ինծի մի ըսպանէ, ես կեղիմ քեզի պզտիկ ախպէր, դու ընծի ջոջ ախպէր: Դոր որ էթամ քո խետ կիգամ, քո զուլլուղ (ծառայութիւն) կենեմ ես»:

Էղան իրեք խոզի, ընկան ճամբախ գացին. իրեքն էլ ջոջ, ջոջ, զարմանալի մարդ ին, գացին ճամփախ խետ մէ քոշկ սարայի (դղեակ) ոստ էկան, գացին մտան էտ քոշկ սարայի մէջը, տեսան օր մէ իտա աղջիկ նստուկ ա, քարկախ կենայ. չուտես չխմես, էտ աղջկան մանճամալին (տեսքին) թամաշայ էնես (մտիկ տալ): Մէ պառաւ էլ նստեր ա ըտտեղ, մէ ծիծը թալէ մէկ թևի վրէն, մէկ ծիծն էլ թալէ մէկ թևի վրէն, մէկ կէս փութ էլ արծիճ թալած բերան կը ծամայ:

Ասեցին. «Բարե քիզի, նանէ»:

Պառաւն ասաւ. «Բարին արեդ»:

—Մեզի դոնախ կինես, նանէ:

Պառաւն ասաց. «Լաօ, դոնաղն օր կայ՝ Աստծունն ա, արէք նստէք»:

Էկան նստան էտոնք, խաց բերեց դրեց տղէքներ կէրան:

Ոացից ետ Զանգեզուրն ասաց. «Նանէ, գամ քո աղջիկն տաս իմ ախպօրս»:

Պառաւն ասաց. «Ընչի՞ չեմ իտայ, ես իմ ախչիկն կուտամ քո ախպօրն: Քո ախպէրն ու իմ ախչիկն ելնին մէտեղ էթան ճամբախ, էթան մինչի էստեղէն չուր, ասինք, Քաւառ, էստեղէն ետ դառնան գան, թէ քո ախպէր շուտ էկաւ՝ ես իմ ախչիկ քո ախպօր կուտամ, թէ իմ ախչիկն շուտ էկաւ՝ ես քո ախպօր գըլոխը կը կտրեմ»:

Զանգեզուրն ասաց. «Շատ լաւ կասես, նանէ, շատ լաւ կասես»:

Զանգեզուրն ախպօրն ասաց. «Ախպէր, դու քո ամէն ոտից մէ ջախջի քար կապիր իր, լապստրակ քո առաջէն չէր յեճէ, ես քո գլխուն զուրպան էղնիմ, դու չեմ կարնայ էս ախչկայ խետ էթա Քաւառ՝ ախչկեց յառաջ գաս»:

Յեկան պառաւ ախչիկն ու էտ տղէն ընկան ճամբախ:

Ձանգեզուր յեկա զուռ կայնաւ, իրիշկեց, տեսաւ օր չուր ախպէր խասաւ Աւտալ-Աղալու. ախշիկը խասաւ Ղարանլըղ, չուր ախպէրը գնաց Ղարանլըղ՝ ախշիկն խասաւ Ծակքար *). ինչ գլոխ ցաւցում, գնացին խասան Գեաւառ. մէկ էլ տեսաւ օր աղջիկն էկաւ խասաւ Աւգալ-Աղալու, ախպէրը չկայ, Ձանգեզուրը՝ մէջքը զարկեց պատին, մէկ էնպէստ փշեց, էտոր փութն, քամին, գնաց լըցվաւ փէշերու մէջ, ախշկան վերուց տարաւ մէկ էլ դրեց Ղուռու խարապէն, Մէկէլ տեսաւ ախպէրն էկաւ տուն՝ ախշիկ չկայ:

Ձանգեզուրն ասաց պառաւին. «Տես որ իմ ախպէր էկաւ, քո ախշիկ չէ էկէ. դորիս քո ախշիկ տուեցի՞ր իմ ախպօր»:

— Ասաց պառաւն. «Հն, իմ բերնէն յեկեր ա, ես ասեր եմ, իմ ախշիկ տուեցի քո ախպօր»:

Մէկ էլ տեսան ախշիկն եկաւ ասաց. «Ես էտ բան զապուլ չեմ էնէ»:

Պառաւն ասաց. «Ինչի՞, լաօ»:

Ախշիկն ասաց. «Ես աղից յառէջ էկայ, խասայ Աւգալ-Աղալու, մէկ էլ տեսայ մէկ քամի, մէ փոթորիկ լցվաւ իմ փեշերու մէջ, վերցեց ընծի, մէկ էլ խասայ Ղուռու-խարապէն: Ես էտ բան զապուլ չեմ էնէ»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Դու սուտ կասես, քամին էլ մարդու կը վերցնէ. Աւտալ-Աղալու կը տանայ Ղուռու-խարապէն»:

Ախշիկն ասաց. «Տէ, նանէ, որ տուեր ես՝ ես էլ կառնեմ»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Նանէ, Աստուած շնորիսաւոր էնայ»:

Պառաւն ասաց. «Ամեն, Տէր Աստուած»:

Ախշիկն տուեցին էտ աղին:

Ձանգեզուրն ասաց. «Ախպէր, դու քո նշանածն մացէք էստեղ, ես իմ էս ախպէրն էլ գելնենք կեթանք: Էտ կարգված ախպէրն վերցուց ասաց. «Էկեք տեսնանք մէկ մէկու շնորք ինչ ա, որ էթանք իրարու գտնինք, տեսնանք»: Էտ կարգված ախպէրն ասաց. «Իմ շնորքն, ես ասողաբաշ եմ, ես օր էլնեմ զուռ աստղերը իշկամ, նեղութէնի էղիք կիմանամ, ձեզի կը խասնեմ, իմ շնորքս էս ա»:

Էն գոմէշ ըսպանողն էլ ասաց. «Ես ումտար եմ, ում կը քցեմ, որտեղ որ էղիք՝ ես գիմնամ թէ դու իք, իմ շնորքս էլ էս ա»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Ընծի մէ բան չկայ, էս իմ գուրդըն քանի որ պաղ էղի՝ ես շատ զօշաղ եմ, աշխարքի մէջ ընծի յաղթող չեղի, հըմա որ իմ գուրդ կրակի մէջ խծկեն՝ ես մէկ էրեխա»:

*) Նոր-Բայազէտի գաւառի գիւղեր են, Ալըղըռլիսի և Քաւառի, այսինքն Նոր-Բայազէտի միջև:

յի վրայ էլ չեմ կարնայ, իմ ուշքը կերթայ իմ վրաւէն, իմն էլ էտ ա, ախպրտիք»:

Զանգեղուրն ու էն մէկէլ ախպիր ասեցին. «Ախպէր, դէհ դու մացի բարով, մենք կերթանք»:

Էն մէկէլ ախպէր ասաց. «Գացէք, Աստուած ձեր բան յաջողայ»:

Զանգեղուրն էն մէկէլ տղէն ընկան ճամբախ ու գնացին: Մէկ էրկու աւուր ճամբախ գացին, տեսան մէ դուլնի (դաշտ) մէջ մէ քոշկ-սարան էլ կայ:

Զանգեղուրն ասաց. «Էս էլ մէ քոշկ-սարան ա էնտուր նման, մէկ յիմալ աղջիկ էլ էղէր, քեզի տայի լաւ կեղէր»:

Էն ախպէրն ասաց. «Դէհ տեսնանք»:

Գացին մտան քոշկ սարէն, տեսան օր մէ աղջիկ էլ նստէ էտտեղ քրկան կենայ. եօթ դաթ ընտուց խորոտ ա: Մէ պառաւ էլ նստէ էտտեղ, աջ ծիծ ձախ թնի վրայ ա թալէ, ձախ ծիծն աջ թնի վրայ ա թալէ: Էտ պառվու պոռնգներն մէկն ճակատն ա խասէ, մէ պոռնկն յիջէ դոշի վրէն: Մէ փութ արճիճ թալէ բերան կը ծամայ:

Զանգեղուրն ասաց. «Բարեք քեզ, նանէ»:

Ասաց. «Բարին արեղ էղնի, լաօ»:

Զանգեղուրն ասաց. «Նանէ, էսօր մեզի դոնաղ կէնքս»:

Պառան ասաց. «Լաօ, դոնաղն օր կայ՝ Աստծունն ա, համեցէք նստէք»:

Զուլ քցեց նստան: Խաց բերեց ըտունք կերան:

Զանգեղուրը վերցեց պառին ասաց. «Նանէ, քո ախչիկը տամ էս իմ ախպորը»:

Պառան ասաց. «Հն, շատ լաւ կասես: Բո ախպէրն յենի, իմ գլխու մաղերուց մէկ մաղ քաշայ՝ ես իմ ախչիկ տամ էտոր»:

Զանգեղուրն ախպորն ասաց. «Տօ ախպէր, ասաց, դու գոմշու կոտչներ քաշեր իր, անկճներ քաշեր իր՝ տեղից խաներ իր, հըպը էս պառու գլխուց մէ մաղ չէս կրնայ քաշէ խանէ»:

Տղէն յեւաւ մէ մաղ փաթթեց ձեռի վրէն, քաշեց, քաշեց չկրցաւ էտ մէ մաղ պառուի գլխից խանէր:

Զանգեղուրն շատ եռտտաւ, եւաւ պառու գլխուց մէկ ուստակ (գործած) ծամ փաթթեց ուր ձեռի վրէն, քաշեց պառուի գլխի կաշին ծամի խեւ խանեց: Ասաց. «Պառաւ, քո ախչիկ դորիս (այժմ) կտամ իմ ախպոր»:

Պառան ասաց. «Հն, լաօ, ես իմ ախչիկը իմ խալալ սրտով կուտամ քո ախպոր»:

Էտ ախչիկն էլ տուեց էտ ախպոր, մնաց Զանգեղուր մենակ:

Զանգեզուրն ախպօրն ասաց. «Մացի բարով, ես կերթամ»:
Ախպէրն ասաց. «Գնա, Աստուած քե բարի ճամբախ տայ»:

Զանգեզուրն էլաւ ընկաւ ճամբախ գնաց: Գնաց էրկաւուր ճամբախ, տեսաւ մէ քոշկ սարա՜ն էլ էտտեղ կայ, Զանգեզուրն ասաց. «Աստուած կամենիր մէկ լաւ ախչիկ էլ եղէր ըստէ, էն էլ ես առնէի»:

Գնաց խասաւ քոշկ սարին, դուռ բացեց, մտաւ նես տեսաւ որ մէկ խառ դարմանալի ախչիկ նստած քրկա՜ն կանայ, եօթ մէկ (եօթ անգամ) էն ախչկերուց խորոտ ա, քառսուն ուստակ ծամ գլխից կախուկ ա, ախչիկն ասաց. «Տղայ, օձն ուր պորտով, դուշն ուր թևով էս տեղրանք չէր էկէ, դու յիմալ էկար»:

Ասաց. «Ընծի քո սէրն ա բերէ»:

Աղջիկն ասաց. «Սիրով ֆնաս դու»:

Զանգեզուրն ասաց. «Ախչի, քո անունն ի՞նչ ա»:

Աղջիկն ասաց. «Իմ անունը Ղըռ—Սաչլի ա, (Քառասուն Ծամաւոր)»:

Աղջիկն ասաց տղին. «Բա քո անունն ի՞նչ ա»:

Տղէն ասաց. «Իմ անունը Զանգեզուր ա»:

Աղջիկն ասաց. «Զանգեզուր ջան, քո միտք ի՞նչ ա»:

Տղէն ասաց. «Ղըռխ—Սաչլի ջան, ես էկէր եմ օր քեզի առնեմ»:

Ախչիկն ասաց. «Զանգեզուր ջան, մէ ջան ունիմ քեզի դուրպան, որ կասես, ես քե կառնեմ»:

Իրարու առան, դառան էրիկ կնիկ:

Մէ դուռ կէր էտտէղ, ախչիկն էտ դուռը ըսկի չէր բացէ: Էն մէկ օր տղէն ախչկան ասաց. «Ախչի, էս դուռն ի՞նչի՞ ըսկի չես բացէ»:

Ասաց. «Ի՞նչ բան ունիս. էտ դոնից մեզի դիան (վնաս) կուգայ»:

Զանգեզուրն ասաց. «Ես գիանից վախեցող մարդ չեմ»:

Ախչիկը դուռն բացեց, տեսաւ օր մէ ջոջ գետ էտտեղով կերթէր, մէ շերիտ էլ էտտեղ կապուկ էր, մէ մարգարտէ շար շապիկ էտ շըրտի վրէն քցուկ էր:

Զանգեզուրն ասաց. «Ախչի, էս ի՞նչ բան ա»:

Ախչիկն ասաց. «Ես քո գլխուն արևուն մեռնեմ, գիտես ինչ կայ, Ղըռալ թագաւորը կայնեք էր ինծի կառնէր, ինքը ջոջ մարդ էր, եռսուն էրկու ատմից էրկու ատմի քոք էր մացէ բերան, իմ խէրը ընծի չտուեց Ղաւլ թագաւորին, ընծի առաւ ընկաւ սարէ սար, բերեց ըստեղ, մէ քոշկ սարէն շիբեց, բերեց էտ գետի վրէն շերիտը կապեց, բերեց իմ շապիկն թալեց էն շերտի վրէն: Ղաւլ թագաւորը ինծի խամար շատ շուռ էկաւ, ինծի չկարցաւ դտէր: Ճարեց ռամտարնեք բերեց, օր ռամ ձգեն ինծի գլխին: Որ

իմ շապիկ իմ խէր թողեր էր էն շրտի վրէն՝ ինչ ղտար ուամ կը թալին՝ ինծի ջրի վրէն նշանց կուտէր, էլ չեն կանայ որ ինծի գլխէ: Մկայ իմ շապիկ էտ ապովն ա թալած է որ շրտի վրէն:

Զանգեզուրն ասաց. «Ես քո շապիկը պիտի բերեմ տամ դու խագնիս: Ես ըսկի մէ մարդուց չեմ վախենայ»:

Զանգեզուր փետ պարզեց, որ շապիկ շէրտի վրայէն բերէր՝ շապիկն ընկաւ, գետ վերցեց տարաւ: Տարաւ մէկ մարդ պատահաւ էտ գետի պուռնկ, տեսաւ օր մէկ բան ջրի միջով գուգայ, արևու նման կը վառի, ուրէն (իրեն) տուեց ջրի մէջ, ձեռ տուեց բռնեց: Էտի իմացաւ, ասաց, էսի իմ խարճը չէ, օր պախեմ ընծի, տանեմ տամ թագաւորին, ինծի խալաթ կուտայ: Տարաւ տուեց թագաւորին: Թագաւորը իշկէց տեսաւ օր Ղըռխ-Սաչլուի շապիկն ա, ասաց. «Այ մարդ, դու յիստ գտար էսի»:

Ասաց. «Թագաւոր, տեսայ գետի խետ գուգար, ինծի տուեցի գետի մէջ, ձեռ թալեցի բռնի: Տեսայ օր իմ լայեղ բան չէ, թագաւորի լայեղ ա, բերեցի բեզի»:

Թագաւորը բէրեց էտոր մէ լաւ բենիշ (վերարկու) տուեց, ճամբխեց: Ետնա մէ ջառ (մուսկետիկ) քցեց քաղքի մէջ ասաց. «Որն որ գայ էս աղջկայ տեղն գտնի՝ ուրեն կը գնեմ հսկու խետ կը կշռեմ»:

Պառաւի մէկն էկաւ ասաց. «Թագաւոր, էս կեթամ կը գտնեմ»:

Ասաց, որ կը գտնես՝ տէ գնա:

Պառաւ էլաւ ջուրն առաւ գնաց:

Գնաց էտ սարն, տեսաւ օր մէ քոշկ սարահ կայ էտտէղ: Ասաց. «Կայ չկայ Ղըռխ-Սաչլին էս քոշկ սարի մէջ գըլնի»: Պառաւը գնաց քոշկ սարահի կուշտ կայնաւ: Տեսաւ մէկ ձիաւոր վերևանց գուգայ:

Զանգեզուրն էկաւ խասաւ, ասաց. «Դու մենակ էստեղն ի՞նչ ես էկէ»:

Պառաւն ասաց. «Կտրիճ ջան, ես քու ոտներուն ղուրպան էլնեմ, ես էկեր ի կէթի Երուսաղէմ, իմ ընկերներուց յետ ընկայ, ճամբախ վրէս կորցուցի, ընկայ սար ձոր, շուռ գալով էկեր եմ խասեր եմ էստէղ: Քո արևի սատաղուն ըլնի, ինծի տար, էս գիշեր գալերը չգան չուտեն ինծի»:

Զանգեզուրն ասաց պառաւին. «Քո ձեռք տուր ընծի, բեզի խանեմ իմ ձիու վրէն տանեմ»:

Պառաւը ձեռ տվեց: Զանգեզուրն առաւ թարքն տարաւ ուր քոշկ սարէն: Կնիկ օր տեսաւ պառաւին՝ ասաւ. «Մարդ, դու էդ պառաւն ինչի՞ բերեցիր»:

Զանգեզուր ասաց. «Խեղճ պառաւ ա, ասաց, էկէր էր որ

էթէր Երուսաղէմ, ընկերներուց յետ էր ընկէ, ճամբախ կորցուցիր էր, ընկէրէր սարհր, մկայ բերեր եմ էստեղ, թօ մնա, մէքանի օր բալքի ընկերութիքը գան էրթայ»:

Կնիկն ասաց. «Ես էտ պառուց շատ կը վախենամ»:

Տղէն ասաց. «Պառաւն ինչ ա օր մենք վախենանք, էնղըդար (այնչափ) մնայ ըստեղ, օր հոգին յեւնի»:

Աղջիկն ասաց. «Դէ թօ մնա»:

Պառաւը մէ ժամանակ մնաց էտտէղ, Լաւ իրարու խտ կեթին կը պըտըտին: Մէկ օր պառաւն վերցեց աղջկան ասաց. «Ախի, ըսկի դու Զանգեզուրին փորձէր ես, թէ քո զուաթըդ, (ոյժդ) ինչի վրէն ա, էս սարի գլոխ նստիր ինք, բալկի մէկ օր ասկար (զօրք) էկաւ մեղի ջարդեց»:

Աղջիկն ասաց. «Նանէ, լաւ կասես, իրիկուն կը խարցում»:

Իրիկուն օր Զանգեզուրն տուն էկաւ՝ տեսաւ կնիկ շատ նիաթ ա (քնթուած), ասաց. «Ես, կընիկ, ինչի էտմալ նիաթ իս»:

Կնիկն ասաց. «Ես նիաթ չեղիմ, հըպը իմալ էնիմ, մենք էս սարի գլուխ նստիր ինք, բալքի մէկ օր զոշուն (զօրք) էկաւ մեղի ջարդեց, քո զուլաթդ ինչի վրայ է օր ես քեզնէ արխէին (վատահ) մնամ»:

Տղէն ասաց. «Ախի, իմ խոգին իմ մօտ չէ. որ վախենամ»:

Ասաց. «Բա քո խոգին դո՞ր ա»:

Ասաց. «Իմ խոգին աւլի քոքի մէջն ա»:

Աղջիկն ասաց. «Դէ լաւ ա, յիմալ ա»:

Յելան քնան: էտ սապախտտն պառաւ խարցուց ախչկէն. «Զանգեզուր քեզի ինչ ասաց»:

Աղջիկն ասաց. «Ես խարցուցի Զանգեզուրից ինծի ուղիղ հաւատացուց, թէ իմ խոգին էտ աւլի քոքի մէջն ա: Յուստ պիտի գտնին օր ինծի ըսպանին»:

Պառաւն ասաց ախչկէն. «Դու էլ խաւտացիր էտ խօսքին հմ. խոգին էլ կը դնին աւլի քոքի մէջ»:

Ախչիկն ասաց. «Բա իմալ էնիմ, նանէ»:

Պառաւն ասաց ախչկէն. «Յելի տար էտ աւել լմալ լվայ, քե դի տան վերին տեղ, էրկու մոմ կպու կշտըներ, դու էլ նստի էն աւլի կուշտ. տես տղէն գուգայ, քեզի ինչ կասայ»:

Ախչիկը բերեց աւելը լուաց, դրեց տան վերին տեղ, էրկու մոմ կպուց կշտներ, ինքն էլ նստաւ աւլի կուշտ:

Իրիկուն որ տղէն էկաւ, տեսաւ օր կնիկը աւելը լաւ լուացէ, մոմեր բերէ կշտներ վառէ, ինքն էլ նստէ կշտի խտ:

Զանգեզուրն ասաց. «Կնիկ, էտ ինչ էս էրէ»:

Կնիկն ասաց. «Հապա դու կասես իմ խոգին աւլի մէջն ա, բա ես քո խոգին թամուզ չը պախեմ, մոմ չկպցում, նստիմ ա-
ռէջ»:

Զանգեզուրն ասաց. «Էնա կնիկ շուտ կը խաբուի, մարդ էլ ուր հոգին կը դնայ աւլի քոքի մէջ»:

Ախչիկն ասաց. «Վա՛յ, դու ընծի կը խափես մէակէար»:

Իշկացին տեսնաւ օր պառաւ քնուկ ա, էմալ կը խոկայ, օր խոկոց կեթայ դուռ դուռ:

Զանգեզուրն կնկան ասաց. «Ես իմ ղոչաղութեն քեզի կա-
սեմ, վախենամ պառաւն իմաց էղի (զարթուն լինի) մեր դէն
(պատմութիւն) իմանայ»:

Աղջիկն ասաց. «Զէ, քնուկ ա»:

Տղէն ասաց. «Տէ յելի էնա շիշ բե դնենք կրակ թօ տաք-
նայ, դնենք պառուի ոռի վրէն տեսնանք պառաւ չի՞ իմանայ»:

Բերին շիշը լաւ տաքցուցին, դրին պառուի ոռի վրէն, էնպէստ
տը ժտըժաց, յիմալ յիմցէք, օր եղը յելաւ դուռ:

Պառաւն ըսկի տեղէն յերար չեկաւ:

Կնիկն ասաց. «Տես, մարդ, պառաւը քնուկ ա, էրեցաւ էլ
չիմացաւ: Մարդ դորիս (այս անգամ) քո ղոչաղութին (քաջու-
թիւն) ինծի ասա»:

Ասաց. «Կնիկ, իմ ղոչաղութին իմ գիւղի վրէն ա, իմ
գիւղը քանի օր պաղի՜ ես շատ ղոչաղ կեղիմ: Հըմա իմ գիւղը
օր թալին կրակ տաքնայ՝ իմ ջանն կը թուլնայ, մէ մատղաշ
ճժու վրայ էլ չեմ կրնայ»:

Կնիկն ասաց. «Դէհ, լաւ ա, էլ էտուց լաւ բան չկայ»:

Դու մի ասայ, էտ բաւթառ պառաւը իմաց ա (զարթուն է):
Պառաւը էտոնց խօսքեր լսաւ: Մէ իրեք օր մնաց, էն մէկ օր պա-
ռաւ կորուսաւ: Իրիկուն էկան նստան էրիկ կնիկ, թէ էս պա-
ռաւն ի՞նչ էղաւ:

Ասեց. «Մարդ, ջուրն ընկաւ, գիւղանը կերան»: Դու մի ասա
պառաւը յելէ գացէ Ղըռալ թագաւորի մօտ, թագաւոր, աչքդ լուս
ըլնի, գացեր եմ Ղըռա-Սաչլուի տեղ գլթելիմ:

Թագաւորն ասաց. «Դէհ, պառաւ, քեզիկ ղոչուն տամ գնա,
բալքի բերես»:

Պառաւն ասաց թագաւորին. «Ես ղոչուն չեմ ուզէ, ինծի
կուտաս մէ քսան հատ լաւ ձիաւոր, ինծի կուտաս մէ փութ լաւ
գինի, ինծի կուտաս մէ փութ լաւ արաղ, կը տաս ինծի մէ
փութ էլ չարագեղէն: Ես կեթամ կառնեմ Ղըռա-Սաչլիին կու-
գամ»:

Թագաւորն ասաց. «Էտի բոլորը պատրաստ ա, յելի սա-
պախտան առ գնա»:

Լուս օր բացվաւ՝ ձիաւորներն էկան կայնան, մէ ձին էլ
բերեցին էտ ային օյին (իրեր) բարձին, պառաւն էլ նստաւ վը-
րէն, յընկան ճամբախ ու գնացին: Պառաւը վալատ էր (տեղեակ)
էս խետ, շուտ գնաց, իրիկուն մթան սարաուն մօտցան: Պա-
ռաւն ասաց. «Տէ, տղէք, դուք կեցէք էստեղ, ես էթամ ըտոնց
գինի արաղ խըմցում, թօ քէֆովնան, ընկին, նոր ես գուգամ
ձեզի կը տանիմ՝ ինչոր էնելու էք էրէք»: Պառաւը օր գնաց ներս
մտաւ, տեսաւ օր իրիկ կնիկ նստած մենակ կը խօսան:

Ասաց. «Բարի իրիկուն ձեզի»:

Տղէն ասաց. «Բարո՞վ, խաղար բարով, իմ նանէն, դուն բա-
րով եկար: Էս դտար (չափ) վախտ դու դո՞ր իր գացէ, նանէ»:

Պառաւն ասաց. «Էկեր ինք էստեղ նստեր ինք, նէա արաղ
կար, նէա գինի կար, նէա էլ չարագեղէն կար, գացեր իմ քաղա-
քից արաղ իմ բերէ, գինի իմ բերէ, չարաղ իմ բերեր իմ»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Դէ, նանէ, բէ տեսնանք, գինի, արա-
ղի խամն Բնչ ա»:

Պառաւն յիշաւ մէ քասա բերեց, լըցեց, էտոնց ասաց. «Գի-
տէք, էսի օր խմեն կասեն. սաղ ըլիք, ու կը խմեն, տեսէք մէկը
ես խմեմ»: Ասաց պառաւը ու մէ քասայ խմեց, լըցեց տուեց տղին:

Ձանգեզուրը օր մէկ խմեց՝ ասաց. «Կնիկ, Բնչ լաւ բան ա,
առ դու էլ խմայ»:

Պառաւը լըցեց տուեց, մէկ էլ կնիկը խմեց:

Ձանգեզուրն ասաց. «Նանէ, շատ շատ լից խմենք, շատ լաւ
բան է էսի»:

Պառաւը շատ-շատ լըցեց, խմեցին, էտոնք շատ քէֆովցան,
խամ մարդ ին, քէֆովցան, յընկան քընան:

Պառաւն տեսաւ օր էտոնք էնենց քէֆովցած ին, օր յիրուր
չեն գայ (չեն շարժուում) ասաց. «Դէ լաւ ա, էթամ առնիմ իմ
մարդիկը գամ»:

Պառաւը գնաց ուրան ձիաւորներն առաւէկաւ, ասաց. «Գի-
տէք ինչ կայ, տղէք, էսի օր յիմցաւ (զարթեց)՝ մեզի կը կոտո-
րայ, էկէք էսոր գիւղոն տանինք դուս, մէ կրակ վառինք վրէն,
նոր գանք ախչիկ փաթուլենք էրթանք»:

Էկան էտ քսան հոգով էտ գիւղը զոռով զլորեցին, քցեցին
դուս, բերին վրէն կրակ դրեցին, դարձան ախչիկն առան հօրդան
դռշկով փաթեցին տարան:

Էտոնք թօ տանին, մենք խաբարը վերնից տանք:

Խապարը էն լապստրակ բռնողից տանք:

Էտ լապստրակ բռնողն յեւաւ իրիկուն դուս, իշկաց աստ-
դեր՝ օր Զանգեղուրի աստղ նուագիր ա ու պրծնելով ա:

Ասաց. «Վա՛յ, իմ ախպօր գլուխ ինչ օյին էկեր ա», յեւաւ
ընկաւ ճամբախն ու վազաւ: Գնաց էն գոմէշ ըսպանողի մօտ ա-
սաց. «Տօ ախպէր, էս ի՞նչ ա էկեր մեր ախպօր գլուխը»:

Էտ գոմէշ ըսպանողը ասաց. «Ի՞նչ է էղէ, տօ ախպէր»:

Ասաց. «Ես յեւայ դուս իշկացի, տեսայ օր մեր ախպէր
Զանգեղուրի աստղը խաւարիր ա: Մկայ չեմ գիտայ թէ ի՞նչ ա
էկէ գլուխս: Դու ռամ կը թալիր, մէ ռամ թալ, տեսնանք մօտ ա,
կառնանք էթանք խասնինք»:

Էտ գոմէշ ըսպանողն ասաց. «Ես իշկացի եմ, մօտիկ ա,
ես չեմ կառնայ շուտ-շուտ գայ, դու շուտ շուտ կեթաս, դու գնա
յառէջ, տես ի՞նչ է էկէ մեր ախպօր գլուխ, չուր ես յետեանց գու-
գամ կխասնեմ»:

Էտ լապստրակ բռնողը յեւաւ վազաւ: Գնաց խասաւ Զան-
գեղուրի տունը, մտաւ նստ, տեսաւ օր Զանգեղուրը տեղի մէջ
պարկուկ ա, ձեռք տուեց տեսաւ՝ օր սաղ ա, հըմա ջանն թմրուկ
ա, յիրար չի գայ:

Ասաց. «Էն օր մեր աղբէրը մեզի ասաց, թէ իմ գուրզը որ
թալեն կրակ, տաքնայ՝ ես կը մեռնիմ: Մկայ տեսնամ էսոր գիւղ
դճր ա»: Շուտ էկաւ տան մէջ էս տեղ, էն տեղ, չգտաւ: Յեւաւ
դուս տեսաւ օր մէ փոսի մէջ կրակ կը վառի, վազաւ գնաց էտ
կրակի վրէն տեսաւ օր գիւղոն կրակի մէջ կարմրեր ա, քիչ ա
քնացէ որ յիրարուց ցրուի: Ետ դարձաւ տնէն մէ տուչա (սափոր)
վերցեց, վազաւ գետից ջուր բերեց ու լցեց գիւղոն վրէն: Մէ
իրեք չորս տուչա ջուր բերեց, լցեց գիւղոն վրէն, գնաց տեսաւ օր
Զանգեղուր յեւիր նստեր ա: Ասաց. «Վա՛յ, ի՞նչ զգար քներ իմ ես»:

Էտ գալող աղբէրն ասաց. «Ախր դու մեռէր իր, յճր ա քո
գուրզը, քո գուրզ թալած ին կրակի մէջ կարմրեր էր, ես էկայ
դու մեռուկ իր, գնացիր իմ, ջուր լցիր իմ գիւղոն վրէն պաղե-
ցուցեր իմ, նոր դու ապրեր ես, յեւիր էս, նստեր էս»:

Ասաց. «Ախպէր, ճւր ա իմ նշանածն ու պառաւը»:

Ասաց. «Ախպէր, ես եկայ դու մեռուկ իր, ես էստէղ ոչ
պառաւ իմ տեսէ, ոչ նշանած»:

Զանգեղուրն ասաց. «Վա՛յ, պառաւն իմ նշանածը տարաւ
մէսկար»:

Մէկ էլ տեսան էն մէկէլ ախպէրն էլ էկաւ խասաւ:

Ասաց. «Տօ ախպէր, Զանգեղուրի գլուխն ի՞նչ էր էկէ»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Էս ա էկէ իմ գլոխն օր պառաւն առէ իմ նշանած գնացէ»:

Էտ էրկու գալողն ասեցին. «Ախպէր, մենք գանք քո խետ, բալթի քո նշանած դարձունք բերենք»:

Ձանգեզուրն ասաց. «Ձէ, ախպրտիք, ես շնորհակալ եմ ձեր մօտէն օր էկաք էս մեռած տեղէն ինծի փրցուցիք: Դու գնացէք ձեր տներու վրէն, ես կառնամ էթամ իմ նշանած բերեմ»:

Էտ էրկուսն յետ դարձան, գնացին ուրանց տներ: Ձանգեզուր էլաւ, ուր գիւրդ քցեց ուր թե, ընկաւ ճամբախ գնաց Ղըռալ թագաւորի քաղաքը:

Գնաց մէ պառուի դուռ կայնաւ, ասաց. «Նանէ, ղոնաղ գուզեմ»:

Ասաց. «Լաւ, ղոնաղ գուզեմ, հըմա քեզի պէս ազնաւոր մարդու տեղ չունիմ»:

Ձանգեզուրն ձեռ տարաւ ջէբ, մէ ճանկ ոսկի խանեց տուեց պառուին ասաց. «Խնծի մէ տեղ էրա»:

Պառաւ խունջան հօթը տեղով կտրաւ, վազէ վազ մտաւ տուն՝ տունը խորթեց, պուտուկ զարկեց քասի վրէն, քասէն զարկեց ձըձմի վրէն, ձըձում զարկեց կարսի վրէն, խոտ ու խըշտիկ էրաց յըմէն, թափեց դուս, յիւաւ ասաց. «Տղայ, դէ արի ներս»:

Տղէն խանեց մէ երկու ոսկի էլ տուեց պառուին, ասաց. «Գնա մեզի տեղաշոր բէ, մեզի խաց ու խորակ բէ»:

Պառաւ վազէ վազ գնաց բազար, առաւ մէ երկու ձեռք հօրղան դեօշակ, խաց ու խորակ, դարձաւ տուն, էկան նստան, խաց կերան:

Ձանգեզուրն ասաց պառուին. «Նանէ, էս ի՞նչ դէուլի (թըմբուկի) ձէն ա»:

Պառաւն ասաց. «Լաւ, բան չունիս, իմ ցաւեր յիրար մի տուր»:

Ասաց. «Ինչի՞, նանէ, քեզի ի՞նչ ցաւ կայ»:

Ասաց. «Էս դէուլն օր կը զարկեն, Ղըռխ-Սաչլու կայ, էստոր խարսնիքն ա, Ղըռխ-Սաչլուն Ձանգեզուրի նշանածն էր, էս տեղ մէ քաւթառ ջաջի-դառի պառաւ կայ, էսի առաւ մարդիկ, գնաց, Ձանգեզուրին խմցուց, քցեց արաղով, առաւ նշանածն էկաւ: Մկայ, ասաց, էսօր հօթն օր խասնիս ա բռնած. Ղըռխ-Սաչլին աղուն (թոյն) առէ մէ ձեռ, խանչալն (դաշոյն) էլ առէ մէ ձեռ՝ կասայ. «Խնծի մօտիկ մի գաք, ես էս աղուն կը խմեմ, էս խանչալն էլ կը զանեմ իմ սրտի մէջ»:

Զանգեզուրն ասաց. «Նանէ, Զանգեզուրը ես եմ, կանաս քեզի խասուցէ էն ախչկայ մօտ, ասես Զանգեզուրը իմ տանն ա»:

Պառաւն ասաց. «Ղուրբան քեզի, էտի իմ բանն ա, կարամ մէ նշանարան տաս տանիմ իմ խեռ»:

Ասաց. «Ահա էս իմ մատնիքն տալ տուր ախչկան»:

Պառաւն առաւ մատնին գնաց: Գնաց մտաւ էտ տունը, տեսաւ օր կնիկ ախչիկ լիք լցուած ա, ասաց. «Դենէք, դենէք, ես էթամ, էտ ախչիկ ճամբխու բերեմ»:

էս տեղէն ճխտեց, էն տեղէն ճխտեց, ուրեմն ճար էրաց, գնաց ախչկայ մօտ:

Ախչիկն ասաց. «Պառաւ, դ՞ր գուգաս, քո ծամեր քո գլխու վրէն հիմիկ կը լուկեմ»:

Պառաւն ձեռն էսման էրաց, ախչիկն մատնին տեսաւ, պառուին կանչեց, ասաց. «Արի, արի տեսնամ քեզի»:

Պառաւը օր մօտիկ գնաց, ախչիկն ասաց. «Պառաւ, էտ մատնիք դ՞վ տուեց քեզիկ»:

Պառաւն ասաց. «էս մատնիքի տէրն իմ տունն ա»:

Ասաց. «Պառաւ, կանամ էտ մատնիքի տէր տղէն բերես իմ կուշտ»:

Պառաւն ասաց. «էտի իմ բանն ա»:

Պառաւ յետ դարձաւ, շուտ շուտ գնաց ուր տուն, ասաց. «Տղայ, աչքդ լուս ըլի, քեզի կը կանչայ»:

Ասաց. «Ի՞մալ էթանք, նանէ»:

«Ասաց. Կեթամ մէ յիսուն գազ չիթ կառնեմ, քեզի մէ դէյրայ կը կարեմ. մէ քսան գազ էլ տուլի (քող) կը բերեմ, քեզի կենեմ մէ հարս, խըտ ինծի կը տանիմ էնտեղ»:

Տղէն ասաց. «Նանէ, լաւ կասես»:

Պառաւը գնաց յիսուն գազ չիթ առաւ, քսան գազ էլ տուլի առաւ, բերեց ուր տուն, մէ դէյրա կտրեց կարեց. յեւաւ դէյրէն խագուց տղին, էտ տուլին քաշեց տղի գլոխ, պառաւն ընկաւ յառէջ, տղէն ընկաւ յետեւ: Տեսնողը կասէր, էս պառուին էս իմալ ջանտըկով (մարմնով) ախչիկ ունի: Պառաւն առաւ գնաց, գնաց խասաւ թագաւորի տուն:

Դռնապախն ասաց. «Պառաւ, դ՞ր կերթաս»:

Պառաւն ասաց. «Ես թագաւորի նշանածն անձախ եմ ճամփի բերէ, իմ ախչիկն կը տանիմ թագաւորի նշանածի մօտ»:

էտ դռնապախն ասեց. «Դէհ գնացէք»:

Պառաւը տարաւ տղէն Ղըռխ-Սաչլուի մօտ՝ ասաց. «էս ա քո նշանածը»:

Ղըռխ-Սաչլին ասաց. «Նանէ, քո մօտէն շնորհակալ եմ, տէ գնա»:

Պառաւր յետ դարձաւ գնաց ուր տուն, Ձանգեղուրն աղջկան ասաց. «Ես ինչ տեղ ինձի կը պախեմ, չուր Ղռալ թագաւորը գայ»:

Իրիկուն Ղռալ թագաւորը շուտ դիվանը ցրուեց, ասաց. «Ենիմ էրթամ իմ նշանածի մօտ, օր գիշերս քնեմ մօտը, ենիմ հոսուն տարեկան ջէնէլ»:

Գնաց մտաւ ախշկայ օթախ: Ախշիկը նստուկ տեղէն իսկի չելաւ կայնաւ: Թագաւորը էկաւ ոտով զարկեց ախշկան ասաց. «Ինչ ինչ մաղուլ (հպարտ) ես, իմ յառէջ չես կայնի»:

Ախշիկն յեկաւ գնաց դռան յետեւ կայնաւ: Թագաւորն էկաւ եօրդան դօշկին վրէն նըստաւ: Կանչեց, ասաց. «Ղըռխ-Սաչլի ջան, արի նստենք մէկ տեղ խօսանք»: Ղըռխ-Սաչլին ըսկի ուր տեղէն յիրար չեկաւ: Մէկ էլ թագաւոր դանչեց, ասաց. «Ախր ես քո խեղճ եմ, կասեմ արի նստի», էլ ման անկաճ չերաց Ղըռխ-Սաչլին: Էտ խեղճ ծեր թագաւորը յեկաւ գնաց ախշկայ մօտ, ձեռ թալեց ախշկէն քաշեց, ասաց. «Արի էթանք նստենք», մէկ էլ տեսաւ էն տեղէն մէկ շոջ գնարի (մեծ քար) նման մէ մարդ էկաւ, ձեռ թալեց թագաւորի վզից բռնեց, դրեց գետին, գուրզն հանեց դրեց թագաւորի փորի վրէն, թագաւորը մէկ խեղ բերան քացեց, խփուց, խազար խազար տարուան մեռլին խառուց: Ոտնէն բռնեց քաշեց տարաւ քցեց դուս տալան (նախասենեակ): Դարձաւ էկաւ ինք ուր նշանած փաթթվան յիրար, քնան: Մնաց որ լուս քացուաւ:

Ձանգեղուրն յեկաւ ուր շորերն խազաւ, յեկաւ կայնաւ ուր (իւր) բալկոն. քաղաքի մարդիկ օր տեսան Ձանգեղուրին, ասին. «Տօ, էկէք, տեսէք մեր թագաւորն իմալ ա ջնէնլցէ»: Ձանգեղուրը ասաց. «Գնացէք էն պառուին ասէք, օր գնաց իմ նշանած բերեց, թող ուր ազգական ժողուայ բերայ՝ ըտոնց խղաթ (խալաթ) տամ»: Պառաւն ուրախ, ուրախ գնաց ժողվեց ուր ազգական բերեց, ասաց. «Ահա թագաւոր, իմ ազգական յըմէն բերեր եմ»:

Ասաց. «Բէ լից էս տալան (նախասենեակ) մէկ մէկ խանեմ, խըլղըթեմ ու ճամփու գնեմ»:

Լցեց էտ տեղն օր ըսկի մէկն չփախէր, գիտէս: Ձանգեղուր թալեց ձեռ՝ պառու մէ ոտից բռնեց տփեց գետին, պառաւն էդաւ շան սատակ: Ետնա մէկ մէկ բերեց ըտրա ազգական, տփեց գետին, ջարդեց: Ետի Ձանգեղուրը ասաց. «Գիտէք ինչ կայ, քաղաքացիք, էս ա ձեր թագաւորը ես ըսպաներ եմ, ես Ձանգեղուրն եմ, մկա դուք ինձի կընդունէք, ձեզի կեղիմ թագաւոր,

թէ չէր ուզէ՝ ձեր մէկին էլ բան չեմ ասէ, կառնեմ իմ նշանածն ու կերթամ»։ Քաղըքըքըն ասացին. «Մենք քո ձեռն էլ կը պաքենք, քո ոտն էլ կը պաքենք, օր մեզի դու թագաւոր էղիս»։ Բերեցին թագաւորի շորեր խազցուցին Ձանգեղուրին, թագաւորի թագն դրին Ձանգեղուրի գլոխ, տարան նստեցուցին թագաւորի թախտի վրէն։ Էտոնք խասան ուրանց մուրազին՝ դուք էլ խասնէք ձեր մուրազին։ Աստծուց էլ իրեք խնձոր իջաւ. մէկն ասողին, մէկն լսողին, մէկն էլ ահանջ դնողին *)։

ԿԻՍԼԱՆՁ **)

Յառաջ ժամանակ կար մէկ թագաւոր մէկ տեղ նստուկ։ Էտ թագաւորին կար մէկ լաւ տղայ։ Մնաց մէ ժամանակ, էտ թագաւորը ուր վազիրին դանչեց, ասաց. «Վազիր, շատ ժամանակ ա մենք մեր երկիր չենք գացէ շուռ գալու. էթանք տեսնանք մեր երկրի վէր ու դիրն ի՞նչ ա»։

Վազիրն ասաց. «Թագաւոր, դու գիտես»։

Թագաւորն ասաց. «Մեր դաւրիշի շորեր բեր խազենք՝ օր էթանք»։

Վազիրը շորերը բերեց, թագաւորն ու ինքը մէկ տեղ դաւրիշի շորեր հագան, պատրաստուան գնալու։

Թագաւորը ուր տղին ասաց. «Դու կը նստես իմ թախտը, էս իմ բալնըքներ առ քեզի, որ կը նեղանաս՝ գնա դռներ բաց, գնա շուռ արի, օր քո սիրտն բացուի, մինչի իմ գան»։

Թագաւորն յեկաւ գնաց շուռ գալու։ Թող թագաւորն էթայ շուռ գայ, մենք դռնանք թըխ թագաւորի տղէն։

Թագաւորի տղէն թախտի վրէն մէկ օր շատ նեղացաւ՝ ասաց. «Իմ խէր բալնըքներ տվեր ա ընծի, էթամ դռները բացիմ շուռ գամ, թօ իմ սիրտը բացուի»։

Տղէն գնաց ամէն դռներ բացեց շուռ էկաւ, էկաւ մէկ դռան

*) Պատմեց 1909 թ. նոյեմբերի 26-ին Ալիդըռըխ գիւղացի Սահակ Գրիգորեան Յարիկեանը, 60 ամեայ անգրագէտ ծերունին, որ Հին Բայազէտի գաղթականներից է յառաջացած։ Ապրելով Ալաշկերտի գաղթականներից կազմուած Ալիդըռըխ գիւղում, լեզուն փոքր ինչ ենթարկուել է սրանց բարբառի ազդեցութեան։

**) Պատմեց 1909 թ. նոյեմբ. 26-ին Ալիդըռըխ գիւղում 60 ամեայ Սահակ Գրիգորեան Յարիկեան անգրագէտ, երկրագործ ծերունին, որ սովորել է իւր հօրեղբայր Յակոբից։ Վերջինս գաղթած էր այստեղ Հին-Բայազէտ քաղաքից։

վրայ կայնաւ: Էտ բախնըքներ որ մէկը բերեց էտ դուռը չբացեց:
Տղէն ասաց. «Եարաք էստեղ ի՞նչ կայ, օր իմ խէր էստուր
բախնիք չէ տուէ ինծի»:

Զարկեց էտ դուռը կոտրեց, տեսաւ օր մէկ խատ չաքմաճա
(արկղիկ) կայ էտտեղ դրուկ: Չաքմաճի դուռն բացեց, օր դար-
տակ չաքմաճա ա, մէկ դապաղա թուղթ կայ մէջը, բերեց բացեց,
օր մէ դարմանալի ախչկայ պատկերք էտ թղթի վրայ քաշուկ ա:
Եօթն օր չուտես, չխմես՝ էտ սուրաթին (պատկերին) թամաշա
էնես: Տղէն ասաց. «Էս իմ խէր ի՞նչ բերախտ (անբախտ) մարդ ա,
էս սուրիաթի տէր չի բերայ ինծի խամար»: Սուրիաթն փաթա-
թեց դրեց տղէն ուր ծոց: Մէ ժամանակ մնաց, խէրն էտ դար-
ցաւ էկաւ: Տեսաւ օր տղան շատ տխուր ա: Ասաց. «Են, տղայ,
ինչի՞ դու էտմալ տխուր ես»: Տղէն ասաց. «Չբալ ի՞նչ էնիմ, թա-
գաւոր», ծոցից հանեց տղէն սուրիաթը, ասաց. «Դու ինչի՞ էս
սուրիաթի տէր չես բերէ ընծի»: Խէրն ասաց. «Տօ տղայ, ասաց,
տէվստուն ա էտ սուրիաթի տէր. մարդ չի կանայ էթայ էտտեղ:
Մարդ օր էթէր էստեղ, ես մկայ շատ շուտ ի բերէ էտ սուրիաթի
տէր ինծի խամար»:

Տղէն ասաց. «Վնյ, մակար թագաւորն ինձնից վռաղն ա»:

Տղէն յելաւ գողտուկ գնաց մէկ ձի թաւից քաշեց դուս,
ուր խետ բոլ օսկի վերցուց, ընկաւ ճամբախ գնաց: Շատ ու քիչ
Աստուած գիտայ, ինչ դտար (չափ) գնաց:

Մէկ օր տեսաւ օր մէկ քաղաք կերևայ, գնաց էտ քաղաքի
մէջ մէկ խան յիշաւ, տեսաւ օր էտ քաղաքի մարդիկ էմալ բէդ
բէդ, կոպիտ մարդիկ են, որ մէկից խարցուց էտ մարդերուց բան
չը խասկըցաւ: Էն մէկ օր ուրին ուրին (ինքնիրեն) միտք էրաց
ասաց, ես էկայ էստեղ մնացի, ես լսեր եմ թէ էտ բան պառվը-
ներ կը շիքեն, էթամ մէ պառաւ գըթիմ: Տղէն յելաւ դուս, տե-
սաւ, օր աղբրի վրէն շատ կնիկներ կար, տղէն իշկաց տեսաւ օր
մէկ ջոջ պառաւ կայ էտտեղ, կուժերը չկանայ լցայ: Տղէն առաւ
պառվու կուժն լըցեց, ասաց. «Նանէ, դու ընկի յառէջ, ես քո
կուժ կը բերեմ, դու ջոջ պառաւ ես, չես կարնայ տանէ»: Էտ
պառուռն մէկ ախչիկ կայ, կայնէ փանճարէն (լուսամուտ) կի-
րիշկայ: Տեսաւ օր մէկ լաւ տղամարդ ուր մօր ձեռնէն կուժն
առաւ, լըցեց, բերեց: Ասաց. Էս տղէն գէր ինծի առնէր: Ախչիկն
էլ չորս ոտից թոփալ էր: Տղէն ջուրը բերեց տարաւ տուն, պա-
ռաւ էտ տղին ըսկի զատ չասաց, տղէն գուզէր ետ դառնէր,
ախչիկն ասաց. «Նանէ, քո աչքեր քոռնա, էս տղէն քո կուժ ա-
ռաւ էկաւ, դու չես ասէ նստի մէ թաս չայ խմայ մեր տուն,

նոր գնա՞: Մէրն ասաց. «Ախի, լաւ կասես, դէ ջուլ (շոր) դի՛թօ նստի»:

Ախիկ բերեց ջուլ քցեց, տղէն նստաւ, բերեց չայ դրեց: Ախիկն ուր ձեռնով մէ գրվանքայ շաքար լըցեց մէ լստաքանի մէջ, բերեց տուեց տղին: Տղէն ասաց, ուրին ուրին. «Էս ախիկէն միտքն էն ա, որ ես էտորն առնեմ: Ինքն էլ չորս ոտից թոփալ ա»: Զուր տղէն չայ խմեց՝ մութն ընկաւ, դարիբ (օտար) տղայ էր, էլ չկարցաւ էթէր ուր տեղ: Էտ օր ֆնաց էտտէղ: Առաւօսն յիլաւ դուս, տեսաւ օր մէ քանի տղէր կայնուկ են, տեսաւ օր մէկ մարդ մէ սնդուկ շըլկեր ա, կասայ. «Էս սընդուկ կը ծախեմ ես, առնողն էլ ա փոշման, ծախողն էլ ա փոշման»:

Էտ տղէն ասաց. «Քո սընդուկի գինն ի՞նչ ա»:

Ասաց. «Իմ սնդուկի գին հարուր մանէթ ա»:

Տղէն փարէն տվեց, սնդուկն առաւ: Մնդուկը տարաւ դրեց պառւի տան: Տղէն ուրին ուրին միտք էրաց, ասաց. Ես անօթի եմ, պառաւը ընծի խաց ինչի՞ չի բերայ: Մէկ էլ տեսաւ սնդուկի բերան զըրնկալով բացուաւ: Տեսաւ օր մէջէն մէկ մարդ յիլաւ, բոյը (հասակը) մէկ թիզ ա, մորուքն էրկու թիզ ա: Տղէն զարմացաւ, ասաց. «Է՛ս ինչ ա», յետ դարձաւ ասաց. «Քո անուն ի՞նչ ա»:

Ասաց. «Իմ անուն Կիսլանջ ա»:

Տղէն ուրին ուրին ասաց. «Ես անօթի եմ, ախըր»:

Կիսլանջն յիլաւ դուս, դանչեց. «Արաբ»:

Մէ արաբ էկաւ կայնաւ էտուր յառաջ:

Ասաց. «Արաբ, մէ սեղան պատրաստա բեր թագաւորի լա՜յեղ»:

Էտ սըհաթին արաբը սեղան պատրաստուկ բերեց դրեց:

Տղան ասաց. «Կիսլանջ ջան, արի մէկ տեղ խաց ուտենք»:

Կիսլանջն ասաց. «Վա՛յ, թագաւորի որդի, դու հարուր մանէթ տաս ընծի առնես, ես գամ քո խետ խմց ուտեմ, ամօթ ա, դու քո խացն կէր»:

Տղէն խաց կերաւ: Կիսլանջը սեղանը ժողվեց, դանչեց. «Արաբ, արի տար»:

Արաբն էկաւ տարաւ: Էտ Կիսլանջը յիլաւ դուս, թագաւորի տղէն էտ սուրիաթը հանեց թամաշա կէնէր, Կիսլանջն դսուց էկաւ էտ սուրիաթը տղի ձեռ տեսաւ: Տղէն սուրիաթը ծալեց դրեց ուր ծոց: Կիսլանջն ասաց. «Էս տղէն էկէ մեր թագաւորի ախիկայ խամար մէակէար»: Մութն տուեց էլման: Բերեց Կիսլանջը թագաւորի տղի տեղը (անկողինը) շիքեց, թագաւորի տղէն

յեւաւ նստաւ ուր տեղի մէջն ասաց. «Կիսլանջ ջան, արի մէկ տեղ քնենք»:

Կիսլանջն ասաց. «Դու խաբիր մանէթ տաա ինձի առնես՝ ամօթ չէ՞ ես գամ քո կուշտ քնեմ»:

Թագաւորի տղէն պարկաւ քնաւ: Կիսլանջն յեւաւ եաւաշ (կամաց) եաւաշ գնաց. գնաց մտաւ Թագաւորի աղջկայ օթախ, տեսաւ օր Թագաւորի աղջիկն ուր շորերի մէջ քնուկ ա, յեւաւ դուս կայնաւ, կանչեց. «Արաբ»: Խըտ կանչելուն արաբն էկաւ: Ասաց. «Արաբ, մէ խինգ գաղ շերիտ բէ»: Արաբ շերիտը բերեց: Ասաց. «Դէ, էս Թագաւորի աղջիկ փաթաթայ, իր տեղով բարձով վերու, առնենք էթանք»:

Արաբն ու էս Կիսլանջ առան էս Թագաւորի ախշիկ գացին:

Որ տարան Թագաւորի տղի մօտն դրեցին, ախշիկ յիմցաւ (զարթեց), աչքեր բացեց, տեսաւ օր էսի ուր տեղն չի, մէկ մարդ էտ տեղն ա, բոյրն մէկ թիղ ա, մուրուքն էրկու թիղ ա: Ախշիկն ուրին ուրին ասաց. «Էս ի՞նչ խայտառակ մարդ ա»: Էտ Կիսլանջն տղի տեղն բացեց, ախշիկն էլ ուր աչքերն դայիմ խըփուց, թէ ես քնուկ եմ, ախշիկն դրեց տղին ծոցը, ինքը յեւաւ դուս: Ախշիկը աչքերը բացեց տեսաւ, օր էտ տղան մէկ խորոտ տղայ ա, ուրանց մէջ էտմալ խորոտ տղայ չկայ: Տղէն քնուկ էր, քնու միջէն յիմցաւ՝ տեսաւ էտ շաքիլքի տէր ախշիկն ուր ծոց պառկուկ ա, տղէն շիտկաւ էտոր յերեսներ չորս խետ պագեց: Նագաստան տեղ (յանկարծ) տղի քուն տարաւ, համա ախշիկ յիմաց ա (զարթուն է), Կիսլանջն էկաւ, տեսաւ օր տղէն քնեւ ա, յեւաւ կայնաւ դուռը կանչեց. «Արաբ»: Արաբըն էկաւ, ասաց. «Արաբ, էս Թագաւորի ախշիկն էլման փաթութած, վերցու տար ուր տեղ դիր»:

Արաբը փաթութեց, տարաւ դրեց ուր տեղ, էտ դարձաւ գնաց:

Տղէն սապախտան քնուց յեւաւ, ասաց ուրին ուրին. ասես էրազ էր տեսայ ես:

Կիսլանջն ասաց. «Թագաւորի տղայ, քո էրագն ի՞նչ ա»:

Ասաց. «Ես Թագաւորի ախշիկը իմ ծոցը տեսայ, չորս խետ էլ էրեսները պագեցի, մէկ էլ քունս տարեր էր, յիմցայ, օր էլ չկայ»:

Կիսլանջն ասաց. «Թագաւորի տղայ, դու էրագ ես տեսէ, էրագ ես տեսէ, օր մկայ յելեր ես չկայ»:

Կրակն ընկեր ա ախշիկայ սիրտը կերիցի: Աշխարքի մէջն մէակէար էս մալ տղէքնէր էլ կան: Յեւաւ կանչեց ուր ջառերն

(աղախնին), ասաց. «Ախչի, գնա քաղաքի միջէն մէկ քանքան զանոգ բէ ընծի»:

Ախչիկն ասաց. «Լաւ կեղի»:

Ախչիկը գնաց մէ քանքանչի բերեց:

Ախչիկն ասաց. «Քանքանչի, կանամ էս տեղէն քանքան զարկես տանես ֆիլան պառու տնէն դուրս խանես»:

Քանքանչին ասաց. «Զաթի էտ իմ բանն ա»:

— Ի՞նչ տամ քեզի օր զարկես:

Ասաց. «Իրեք խարուր մանէթ կառնեմ կը զարկեմ»:

Ախչիկը իրեք խարուր մանէթ տուեց ասեց. «Զարկ, հըմը շուտ զարկ»:

Ասաց. «Զուր իրիկուն կը պրծնեմ»:

Քանքան զարկեց պրծաւ էտ մարդ: Իրիկուն ախչիկն ուր մոմը վառեց, էտ քանքանի մէջով գնաց տղի մօտն:

Տղէն ասաց. «Ախչի, դու իրիկուն իմ ծոցն իր ախր, ես քե տեսայ, մէկ էլ յիմցայ չըկիր»:

Ախչիկն ասաց. «Ինչի՞, դու չի գիտիր քո բան, արաբն ու Կիսլանջ ճամբխիր էկան ընծի տեղ ու բարձով փաթութեցին բերեցին. իմալ օր բերեցին, յեմալ էլ տարան: Կրակն ընկաւ իմ սիրտ վառաւ, օր քո մօտէն գնացի, ճամբըխեցի քանքանչին բերեցի, տուի քանքան զարնել, էկայ քո մօտ: Մկայ դու գիտես, իմալ կը տանես, կը տանես»:

Կիսլանջն ասաց. «Ես մեռուկ չեմ ձեզի գողտուկ տանեմ, ես կեթամ թագաւորի մօտ, քեզի գուզեմ իմ աղային, շնհեզով կը տանիմ»:

Ախչիկն ասաց. «Շատ լաւ կասես, երբ գուզաս թագաւորի յօտ»:

Կիսլանջն ասաց. «Սապախտան գուզամ»:

Ախչիկն քնաւ տղի մօտ, սապախտան յեղաւ շուտով գնաց: Կիսլանջն յեղաւ գնաց թագաւորի տուն, յառաջ ժամանակ սահման կար, թագաւորի դուռը խնամաթողայ քար կեղէր, ախչիկ ուզող որ էթէր, կընստէր էտ քարի վրէն, գիմանին, որ էկեր ա ախչիկ գուզայ: Կիսլանջն գնաց նստաւ էտ քարի վրէն: Գնացին ասին. «Թագաւոր, մէ զարմանալի մարդ էկէ նստէ քո խնամաթողի վրէն»:

Թագաւորն ասաց. «Գացէք զանչէք տեսնանք իմալ մարդ ա»:

Գնացին ասեցին. «Հրամեցէք էթանք, թագաւոր քէ կը զանչայ»:

Կիսլանջն գնաց թագաւորի մօտ: Եօթ տեղով գլուխ իջուց

Թագաւորին, ձեռ կապեց կայնաւ Թագաւորի յառէջ: Թագաւորն ասաց. «,Նամ, էսման էլ զարմանալի մարդ կեղի»:

Թագաւորն ասաց. «Հրամէ արի նստի»: Էկաւ նստաւ:

Թագաւորն ասաց. «Նեղութեն չիղի, քո անունը ի՞նչ ա»:

Ասաց. «Թագաւոր, իմ անուն կիսլանջ ա»:

Ասաց. «Ինձի շատ դուր գուգաս դու, մացի իմ կուշտը մէկ ժամանակ խօսանք յիրուր խետ»:

Կիսլանջն ասաց. «Թագաւոր, դու իմ ուզածն կուտամ, օր մնամ քո խետ խօսամ»:

Թագաւորն ասաց. «Ինչ որ քո լեզուն պըտուտայ, ես քէ կուտամ»:

Կիսլանջն ասաց. «Արի ձեռ դիր իմ գրին, որ իմ ուզածն տաս»:

— Դէհ, ասաց, ուզան, տեսնամ ի՞նչ գուգես, ես քէ տամ:

Ասաց. «Քո աղջիկն պըտի տաս իմ տղին»:

Թագաւորն ասաց. «Վազիր, էս ի՞նչ բան էրեցինք մենք. էսիկ ի՞նչ ա, օր ուր տղէն ինչ ըլի»:

Վազիրն ասաց. «Թագաւոր, մէ գիր ճամբխայ քո ախչիկէն թէ մէկ էսմալ մարդ էկէ քեզի գուգէ, ի՞նչ կասես դու: Էն վախտ տեսնանք քո ախչիկ ինչ կասայ»:

Դիրն տարան տվեցին ախչիկէն: Ախչիկն ասաց. «Դու Թագաւոր ես, քո բերնէն օր յելիր է, տուեր ես՝ էլ ես ի՞նչ պիտի ասեմ: Քո դուան շանն էլ տաս՝ կեթամ ես»:

Թագաւորն ասաց վազիրին. «Վազիր, էսի չեղաւ, բաշլըղը կիցկեմ քո կողն, յիմալ բալքայ ուզես, օր չկարնայ բերայ, մեզնից ձեռք բաշայ»:

Վազիրն ասաց Կիսլանջին. «Արի, տեսնանք, մեր բաշլըղը ի՞նչ կուտաս»:

Կիսլանջն ասաց վազիրին. «Քանի կարնաս դու շատ ուզա, ես կուտամ քո ուզած»:

Վազիրն ասաց Կիսլանջին. «Քառսուն դաւա, ուր բռններ լիք ջաւահիր, անգին քար էղի, մէկ մէկ արաք յառէջները էղի, քառսուն դաւի բեռ էլ օսկի էղի, մէկ մէկ էլման արաք յառէջները էղի, մէկ քառսուն էլ դաւի բեռ ապըրշուժ էղի, մէկ մէկ արաք էլման յառջըներ էղի: Թագաւորի ախչկայ խամար մէկ ձեռք ֆառֆոռից շոր էղի: Մէկ փիանդաղ էլ (կարմիր մահուղ), քո դռնէն պարզես չուր Թագաւորի դուռ. ճամբխու էս կուշտ էն կուշտն էլ չինարի ծառ էղի, իմ ուզածն էտ ա, կառնաս բեր, առ քո խարսն գնա»:

Կիսլանջն ասաց. «Դիխուս վրայ, աչիցս վրայ»:

«է՛, ասաց, թագաւոր, երբ դամ իմ խարս տանիմ»:

Թագաւորն ասաց. «Էրկու ամիս ժամանակ տուր, արի քո խարս տար»:

Կիսլանջը դարձաւ գնաց: Էրկու ամիսը օր թըմըմաւ, Կիսլանջն յելաւ դուս, դանչեց. «Արաբ, էստեղ արի»:

Արաբն էկաւ Կիսլանջի կուշտ. Կիսլանջը ասաց. «Կեթաս կը բերես քառսուն դաւայ՝ բեռներն ջաւահիր, անգին քար էղի, մէկ մէկ էլ արաբ յառէջներ քաշայ, քառսուն դաւայ էլ՝ բեռներ օսկի էղի, մէկ մէկ արաբ էլ յառէջներ էղի, քառսուն դաւայ էլ՝ բեռներ ապրըշուս էղի, մէկ մէկ արաբ էլ յառէջներն էղի, մէկ ձեռ շոր ֆառֆոռից ախշկայ խամար էղի, մէկ ձեռք էլ իմ թագաւորի տղի խամար կը բերես, մէկ էլ ինծի կը բերես: Մեր դռնից չուր թագաւորի դուռ փիանդազ կը պարզես: Ճամբխու էս կուշտ էն կուշտն չինարի ծառ էղի: Դէհ, գնա, ես կեթամ կը քնիմ, սապախտան հազըր կուզեմ քո ժօտէն»:

Կիսլանջը դարձաւ էկաւ տունը, քնան: Սապախտան էլաւ դուս Կիսլանջ տեսաւ օր բիրատի հազըր կայնած ա, բերեց թագաւորի ախշկայ շորերը դրեց մէ ալուղի մէջ, թագաւորի տղէն ուր շորերը խագաւ: Կիսլանջն էլ ուր շորերը խագաւ, յեկան գնացին թագաւորի դուռ: Մէկ մարդ գնաց թագաւորին ասաց. «Յելի տես քո խնամին ինչ ա բերէ»: Թագաւորն ասաց վաղիրին. «Յելի էթանք տեսնանք օղծրթ ա»:

Յելան տեսան օր ուրանց ասելուց յաւել ա հըլա:

Թագաւորն ասաց. «Վաղիր, էս անաստուածը տարաւ ախշիկս»:

Վաղիրն ասաց. «Թօ տանն, Աստուած շնորհաւոր անն»:

Կիսլանջն ասաց. «Տէ, թագաւոր, պատրաստութեն տես, մենք կեթանք»:

Ասաց. «Ամեն բան պատրաստ ա»:

Թագաւորը բերեց քառսուն դաւայ ուր բեռներով տուեց ջէհէզ, ախշիկն բերեց դրեց մէկ դաւի վրայ, մէկ հարիր ջան էլ ձիաւոր դրեց խետ, ասաց. «Կը տանէք իմ ախշիկ ճամբխու կը դնէք, կը դառնաք»:

Յելան վերցեցին, գնացին: Գացին էտ թագաւորի սինոռից յեկան, ձիաւորներ դարձան յետ: Էտոնք գնացին. գնացին մէկ աղբրի վրայ ուրանց բեռներ դրեցին յիջան: Էտտեղ մէկ էլ թագաւորի տղէն տեսաւ էտ Կիսլանջն մէ տղամարդ դարձաւ օր խինգ մէկ ուրնէ յաւելի, թախթի վրէն նստուկ ա:

Ասաց. «Թագաւորի տղայ, էտ Կիսլանջը ասաց, գինաւ, դու չես ճանչընայ ես որն եմ: Ես Բաշանց թագաւորի տղէն եմ: Ես

քեզի բերեցի չուր էստեղ քո մուրազին խասցուցի. մկայ էստուց դէն դու գնա ձեր տուն, ես էլ կերթամ մեր տուն: Քեզիկ մէկ բան էլ կասեմ, թագաւորի տղայ, դու որ կերթաս կը խասնիս ձեր քաղաքի մօտ, էնտեղ գիշիս, քո չատըրըն կը զանես, կը նստիս էն տեղ, քո խէր որ իմացաւ օր դու էտ ախչիկը տարեր ես, քեզի կը խափայ կը տանայ կորսնայ, անաստուած մարդ ա. քեզի կուտամ էս ա մէկ զաղար, որ քո խէր քեզի կը դանչայ, կը տանայ ուր տուն, զաղար քո խեւ տար, զաղար որ տեղով կեթայ, դու զաղարի յետեի խեւ գնայ, խոր կը փորեն, քեզի խոր կիցկեն: Մէկ էլ խաց կը բերեն կը դնին, դու քո աչքըն զաղարի վրայ պախայ, տես ուզի կեղնի օր դու խաց ուտես»: Թագաւորի ախչիկէն (ախչկան) էլ ասաց. «Առ էս իմ մուրսի մազից մէկը պախա քո կուշտ, դու որ նեղ գընկնիք, էսի մազն զարկէք կրակ, գուգամ կը խասնեմ ես ձեզի»: Ասաց ու գնաց:

Թագաւորի տղէն յիշաւ, ուր բռններ բարձաւ, էն էլ ուր ճամփիսով գնաց. գնաց ուրանց քաղաքին մօտեցաւ: Մէկ տեղ բռններ յիշուց, չադր զարկեց նստաւ էտտեղ: Մէկ մարդ վազէվազ գնաց թագաւորին ասաց. «Քո տղէն առէ մէ ախչիկ էկէ»: Թագաւորն ասաց. «Բա դժր ա»: Ասեցին. «Քէ էս ա տեղ ուր չադըր զարկէ նստէ»:

Ասաց. «Մէ գացէք կանչէք իմ տղան գայ տեսնամ իմալ ա ըսկի»:

Դարձաւ թագաւոր վազիրին ասաց. «Ես քեզի մէ բան կասեմ, տղէն որ գուգայ էստեղ, օր կը խօսանք, շատ կը նստինք, հաց որ կը բերէք, կը դնէք, տղի աման կը դեղէք, բալքի մեռնի, էթանք էն ախչիկ բերենք ընծի»:

Գնացին տղին զանչեցին օր բերեն, թագաւորի ախչիկը ասաց. «Մարդ, ես ուսմ թալող հմ, տեսնամ թնչ կեղի, նոր գնայ»: Ախչիկը ուսմ թալեց, ասաց. «Մարդ, դու որ կեթաս՝ խաց կը բերեն կը դնեն քո դէմ, քո ամանն կը դեղեն, որ դու ուտես մեռնես, թագաւորը գայ ընծի տանայ ուր համար: Առ էսի իմ մատնիքն տար քո խեւ, էս մատնիքի ակն զարկ քո ամսի մէջ, կեր, էլ չես մեռնի»: Յեւաւ տղէն գնաց խօր կուշտ, խօր ձեռն պագեց, խէրն էլ տղի երես պագեց, ինչ օր շունը շան միս ուտայ: Տեղ տուեց, տղէն նստաւ: Շատ խօսացին, ասին դէհ խաց բերէք ուտենք: Խաց օր բերին դրին, տղէն իշկաց ուր զաղարին, զաղարն ըսկի չուղեց օր տղէն խաց ուտէր:

Թագաւորն շատ զօռեց տղին «խաց կէ, խաց կէ, մեռնեմ քեզի»: Տղէն ուր մատնիք քսեց ուր ամսի վրէն, կերաւ: Վազիր, թագաւոր իշկացին յիրար էրէս, զարմանք մացին, թէ էս իմալ

չը մեռաւ: Էտ տղէն յելաւ գնաց ուր նշանածի մօտ:

Ասաց. «Մարդ, լաւ էկար է՛»: Ասաց. Ի՞նչ կար օր չի գի: Թագաւորն ասաց վազիրին. «Վազիր, մէ ճար գտէք, բալքի էտ տղէն ըսպանինք մէ բանով, ես կծկծու կը մեռնիմ»: Վազիրն ասաց. «Բերէք էտ ճամբխու մէջ մէ խոր փորենք, մէ զատ քցինք վրէն, ճամփիսենք տղէն բերենք, բալքի քցինք խոր, խորի մէջ մնայ մեռնի»: Բերեցին մէ խոր փորեցին ճամփիսի մէջ, բերին մէ բան թալեցին Էտ խորի վրէն, ճամփիսեցին Թագաւորի տղի յետեւ, թէ Թագաւորը քեզի կը դանչայ: Նշանածն ասաց. «Կայնի մէ ում թալեմ նոր գնայ»: Նշանածը ում թալեց, ասաց. «Մարդ, էսօր քո ճամփիսի վրէն խոր ա փորած, քեզի կիցկին խոր, դու զաղարի քամակից գնայ, զաղար խոր կը ճանչընայ, խորու վրայով չի էթայ: Գալուց գախն էլ զաղարի յետեւէն արի, օր ֆիաս չքաշես»:

Յեկաւ գնաց տղէն: Էտ տղէն օր գնաց, էտոնք ժողովան խորի չորս բոլոր կայնան, էլ չը թողեցին օր զաղար ընկնէր յառաջ: Էկաւ տղէն ընկաւ խորը: Զաղար դարձաւ կզկզտալէն գընաց ախշկայ մօտ: Ախշիկն իմացաւ, օր տղէն ընկէ խոր:

Թագաւորն ասաց. «Դէ՛ յեկէք, գնացէք առէք ախշիկն էկէք»:

Վազիրն ասաց. «Թագաւոր, մկայ լաւ չէ, մնա սապախտան»: Դառնանք մենք խապար ախշկից տանք:

Ախշիկն ասաց. «Ախր Կիսլանջը ընծի բան ասաց, յետաւորից էլ նեղ օր մենք դժբ պիտի ընկնինք»:

Կիսլանջի մազն հանեց ախշիկը զանեց կրակ. մէկ էլ տեսաւ Կիսլանջ կշտի խետ կայնուկ ա: Ասաց. «Չը, Թագաւորի ախշիկ, ի՞նչ կայ»:

Ախշիկն ասաց. «Ո՛ւր ա քո աղէն, քո աղէն քցած ա խոր»:

Ասաց. «Դու ըսկի դարդ մի քաշա, մկա շուտ կը բերեմ»:

Կիսլանջն շուտ շուտ գնաց կայնաւ խորի վրէն, դանչեց. «Թագաւորի տղայ, դու ինչի՞ ես յիջէ դար»:

Տղէն ասաց. «Ե՞ս եմ յիջէ. Աստուած յիջեցողի տունն աւիրա»:

Կիսլանջը ուր ձեռ պարզեց, ձեռից բըռնեց, խորից խանեց: Առաւ գնաց ուր չատըր: Ասաց. «Թագաւորի տղայ, կայնի տես քո հօր գլուխ ինչ կը հանեմ ես»: Կիսլանջն յեկաւ կայնաւ չատըրի դուռ կանչեց. «Արար»: Արարն էկաւ, կայնաւ կշտի խետ: Ասաց. «Կը բերես հազար խատ ասլան, կը բերես հազար խատ դափլան (վագր), գիշերանց էստեղ էղէ»:

Դիշերն Կիսլանջ յեկաւ դուռ, տեսաւ օր ուր ուղածը պատ-

րաստ կայնուկ են էտտեղ: Տուեց քաղքի չորս բոլոր բռնել էտ ջանաւարներուն. էտ քաղքի միջի մարդիկ սապախտան յիւան դուս, տեսան չեշիտ չեշիտ ջանաւարներ ուրանց քաղքի չորս բոլորն առած ա: էտ տեղէն մէ էրկու խոգի յիւան գնացին թագաւորի տղի կուշտ: Ասեցին. «Դու մեր քաղաք անմեղ տեղ ինչի՞ կուտաս աւիրել»: Տղէն ասաց. «Պըտի վերև, ներքև էնիմ էս քաղաք»: էտ մարդիկ ասին. «Ընչի՞, չէ՞ մենք մեղք ենք»: Կիսլանջն ասաց. «Գնացէք ձեր թագաւորն բերէք տուէք ընծիկ, օր ձեր քաղաքն վերև ներքև չենենք»:

էտ մարդիկ դարձան գնացին ուրանց քաղաք, ուրանց իշխաններուն ասեցին, թէ Կիսլանջ կասայ. «Ձեր թագաւոր բերէք տուէք ընծի, ձեր քաղաքը վերև ներքև չենեմ»: Իշխաններ թագաւորին բռնեցին, վժվժալէն տարան, տուեցին Կիսլանջին: Կիսլանջը իցկեց թագաւորին պալաններու մէջ, քաշեցին փըրթիկ փըրթիկ էրեցին, ամէնուն մէ մսխալ չընկաւ:

Կիսլանջն ասաց էտ իշխաններուն. «Դուք ղապուլ կենէք ձեր թագաւորի տղէն գայ նստի ձեզի թագաւոր»:

Իշխաններն ասին. «Մենք թագաւորի տղի ոտն էլ կը պագենք ձեռաց տեղ, որ մեզի թագաւոր էղի»:

Կիսլանջ իզին տուեց էտ ջանաւարներ գացին: Տղէն էտ տեղէն տարան դրեցին հօր թախտի վրէն: Թագը զլոխ դրեցին, տղէն վերցեց Կիսլանջին ասաց. «Շատ շնորհակալ եմ քո մօտէն, քեզի ճամփիս բաժին տամ»: Կիսլանջն ասաց. «Աշխարքի մալը, դովլաթը, խազնէն իմն ա, դու ընծիկ ի՞նչ տաս»:

Կիսլանջ յելաւ գնաց ուր տեղ, էտոնք էլ մնացին էտտեղ, էտոնք խասան ուրանց մուրազին, դուք էլ խասնէք ձեր մուրազին:

Աստծուց էլ իրիք խնձոր յիջաւ, մէկ ասողին, մէկ լսողին, մէկ էլ յանկաճ դնողին:

Լ Ա Լ Ա Ձ Ա Ր

Ժամանակով մէ թագաւոր գլլի, էտ թագաւորի սովորութքը էն գլնի, օր կնիկը ախչիկ կը բերայ, ինքը ախչիկն էլ կնիկն էլ կսպանայ: Մէկ անգամ կռիւ ագնում ա, վազիրին ասում ա, օր իմ կնիկ ախչիկ կը բերայ՝ կսպանես, օր տղայ կը բերայ, դօշուն կը դրստես՝ կը ճամբես գայ իմ յառէջը: Թագաւորի կնիկը մնաց էրեխով, մէկ թարգու կնիկ էլ մնաց էրեխով, իննը ամիսը, իննը օրը, իննը սհաթը թմրմաւ, պառկաւ թագաւորի կնիկը մէկ ախ-

չիկ բերեց. թարգու կնիկն էլ պառկաւ մէկ տղայ բերեց: Էն ինչ
 Շաթարն էր՝ թագաւորի կնկայ տատմէնն էր, էն ինչ Բեթարն էր՝
 էն էլ թարգու կնկայ տատմէնն էր: Ասեցին մեղք ա թագաւորի
 կնիկը, որ թագաւորը սպանայ, բէ թագաւորի ախշիկը տանք
 թարգու կնկան, թարգու տղէն էլ տանք թագաւորի կնկան, որ
 թագաւորը կնկան չսպանայ: Մնաց թագաւորի տղէն մեծըցաւ,
 թարգու ախշիկն էլ մեծըցաւ, էն ինչ որ թագաւորի տղէն էր՝
 բան չէր գիտում, էն ինչ որ թարգու ախշիկն էր՝ էլեւր էր՝ վար-
 ժապետ՝ ախշիկ էր կարգըցնում: Մնաց, վազիրն ասաւ. էս քանի
 տարի ա մեր քաղաքը հսկէստ մնացեր ա, թագաւորի տղէն դնեմ
 կարծիք, տանեմ քաղաքի մէջը՝ թո՛ մէ կարգի տակ դնայ մեր քա-
 ղաքը: Գնաց քաղաքը ման էկաւ, մէ բան չի արաւ, էկաւ մտաւ
 մէ թարգու դուքան, մէ քասիւր մարդ էլ իրան թագաւորին ու
 խարսին շոր էր կտրում, էտ թագաւորի տղէն մկրատն առաւ
 ձեռը, էտ շորերը բիրադի կտրեց, յեւաւնստաւ կառեթն ու գնաց:
 Ղոււմշըցի մարդիկ շատ կար. գնացին թարգու ախշիկան ասեցին,
 դու թարգու ախշիկը չես, դու թագաւորի ախշիկն ես, էն էլ
 թարգու տղէն ա, տատմէնները ձեզի փոխեցին, որ թագաւորը
 քո մօրը չսպանէր. էրէկ վազիրը դրեց կառեթը թարգու տղին
 տարաւ քաղաքը, որ քաղաքը կարգի դնէր, գնաց մէ բան չարաւ,
 էկաւ մտաւ թարգու դուքանը, մէկ քէասիւր մարդ կար իրան
 խարսին ու թագաւորին շոր էր կտրում, էտ թարգու տղէն մըկ-
 րատն առաւ ձեռը՝ էտ շորերը բրթեց: Ասաւ. «Բա էքուց էլ կերթայ
 քաղաքը ման գալու»: Ասին. «Բա ի՞նչ կանայ, էգուց էլ վազիրը կը
 տանայ քաղաքը»: Իրան ջահուին (ծառայ) ասաւ. «Կը կայնես դուռը
 որ թագաւորի տղէն կգայ՝ կասես արի մեր վարժապետը քեզի
 դանչում ա»: Մնաց թագաւորի տղէն կառեթով էկաւ, էտ ջահուէն
 գնաց կառեթի դէմը կտրեց, ասաւ. թագաւորի տղայ, արի, մեր
 վարժապետը քեզի դանչում ա: Թագաւորի տղէն մտաւ ներս, ախ-
 շիկն ասաւ. «Դու թարգու տղէն ես, ես էլ թագաւորի աղջիկն
 եմ, տատմէնները մեզի փոխած ա, քո շորերը տոււ ընծի, իմ շո-
 րերն էլ տամ քեզի»: Թագաւորի ախշիկը թարգու տղի շորերն ա-
 ռաւ խաբաւ՝ էլաւ գնաց քաղաքը, Ղլղլուն (աղմուկ) ընկաւ քա-
 ղաքը, թէ թագաւորի տղէն էկեր ա յէսօր բիրատի կարգի տակ
 ա դրեր ա: Յետ դարձաւ գնաց թարգու դուքանը, ասաւ. «Թար-
 գի, էրէկեան մարդի շորերը ի՞նչքան փարա ա բռնէ»: Ասաւ. «Եւ-
 տուն մանէթ փարա ա բռնէ», Ասաւ. «Ա՛ն քեզի տամ խարիր մա-
 նէթ, տու էն քէասիւր մարդին»: Ետ դարձաւ էկաւ տունը: Վա-
 ղիր, ասաւ, թագաւորը գնացեր ա կուլ, յընչի՞ ընծի չես ասում:
 Բա՛մ, հալա դու պստիկ իր, հիմի նոր ես մեծացէ. հիմի ղոշուն

դրստենք, էթանք թագաւորի յառէջը: Եւան զոշունը առան գնացին թագաւորի յառէջը. խապար տարան թագաւորին, աչքդ լուսըլի, թագաւոր, քեզի մէ տղայ ա էլեր ա, զոշունի խետ էկեր ա քո յառէջ: Թագաւորն էլ էտոնցը շաքրդան (մուշտուլուղ) տուեց, էկաւ տղին տեսաւ, ուրիւըցաւ: Ետ դարձան կուռից էկան, տղէն ասաւ. Ես իմալ էթամ քաղաքը. ես ախր ախչիկ եմ, իմ խէրն որ ընձի կարգեց՝ ես ի՞նչ անեմ: Որ իմացաւ ես ախչիկ եմ, ինձ էլ կսպանայ, իմ մօրն էլ, եաւաշ ես գլուխս վերցեմ մէ եանի վրայ էթամ: Յինքը ընկաւ ճամբէն, ու գնաց: Մէ քիչ ֆնաց թագաւորը ասաւ. «Ի՞նչ անեմ, Աստու տուածն էր, Աստու տարածն էր»: Թագաւորն էկաւ իրան քաղաք: Էտ ախչիկը գնաց, մուլը տուեց վրէն, տեսաւ օր զատըմանց (հեռուից) մէ կրակ էր էրեւում, ասաց. «Էթամ տենամ էն ինչ կրակ ա»: Գնաց տեսաւ օր մէ քալադէօղ էր, աչքն էլ ճակտի վրէն: Ասաւ. էս քալադէօղը հիմի ինձի կսպանայ, եաւաշ, ասաւ. ես իմ նետն ու աղեղը սարքեմ, բռնեմ թիկունքին, սպանեմ էս քալադէօղին: Զանեց քալադէօղին ըսպանեց, գնաց տեսաւ օր մէ ջոջ կանթերով զագան դրուկ ա կրակի վրէն, յիշեց տեսաւ օր յիսան ա զագնի մէջ: Ղագնի մջից քաշեց խանեց էդ իսանին, տեսաւ օր մէկ թագաւորի տղայ ա, էտու ձեւը մէ մատնիկ կար. ասաւ. կայնի ըստու թեւ կտրեմ ես, օր տանեմ ճանչնան ըստու տէրը: Բերեց էդ մարդին գետինը փորեց, մէ դերեղման շինեց, առաւօտն յէլաւ, յընկաւ ճամբէն գնաց, տեսաւ օր չորս մարդ էս դարի կշտէն են գալում, խինգ մարդ էն դարի կշտէն էն գալում: Աստուած, ասաւ, ըստոնք ի՞նչ մարդ են, ընձի կսպանե՞ն: Էկան ասեցին. «Ախբէր ջան, յիւստ ես գալում»:

Ասաւ. «Ես էս ա սարից եմ գալում»:

— Բա դու ընչէ՞ք ըտի ման գալում:

— Ի՛նչ մեր թագաւորի տղէն էսօր իրեք օր կուրեր ա:

— Ես որ ձեր թագաւորի տղի տեղ ասեմ ընձի չէ՞ք ըսպանէ:

— Չենք սպանէ, աղբէր ջան:

— Իլէք էթանք ձեր թագաւորի տեղը տամ նշանց:

Առաւ գնաց տուեց նշանց. «Էս ա քեալադեօղն ա ըսպանէ ձեր թագաւորի տղէն: Էս էլ ձեր թագաւորի տղի թեւ»:

Աղբէր ջան, օր կեթանք մեր թագաւորը քեզի մուշտուլուղ կըտայ. դու որ ընտու տղէն գլթեր ես: Դուն էլ կասես, թագաւոր, քու Լալազար զսրաղը (մատակ ձի) տուր:

Տղէն գնաց թագաւորի կուշտը, թագաւորին գլուխ վեր բերեց, ասաւ. «Տղայ, ինչ ուզում ես՝ կըտամ, որ դու իմ տղէն գլթեր ես»:

— Ես քո սաղութէնն եմ ուզում թագաւոր:

Թագաւորը մէկ էլ ասաւ, «Տղայ, ինչ ուզում ես՝ կըտամ քեզի»:

Ասաւ. «Քո Լալազար զսրաղն եմ ուզում»:

— Քո սովորընդի վիզը կոտորի, տղայ, օր դու իմ զսրաղը չուզիր, խօսքս գնացեր ա՛՛կը տամ: Լալազարը տուեց էտ տղին: Տղէն գնաց քաշեց խեծաւ, գնաց քաղաքի դրաղը: Ղարաղը լեզու յելաւ ասաւ. «Տղայ, գըլնեմ երկինքը՝ քեզի կերեսցնեմ»: Ասաւ. «Որ յըլնես երկինքը, ես գիջնեմ քո փորի տակը, թօ քո մէջքն էրեցի»:

— Տղայ, ասաւ, որ իջնես փորիս տակը՝ կիջնեմ գետինը. թող քեզի ըսպանայ գետինը:

— Որ դու իջնես գետինը՝ ես էլ գըլնեմ քո քամակը, թօ քո չոքերը կոտորի:

— Կեցի, ասաւ, տղայ, դո՛ւ ես իմ խեծնողը, դուն էլ իմ նման ախչիկ ես, ես քեզի տղայ եմ ասում:

Էլան գնացին մէ քաղաք: Տեսան օր էդ քաղաքը մէ եանը գոռուն գոչիւն կայ, մէ եանն էլ նաղարա գուռնա կայ. խարցրեց մէ մարդի ասաւ. «Ախպէր ջան, էս ինչպէստ ա էս քաղքի բանը, մէ եանը դու ու գոչիւմ ա, մէ եանն էլ նաղարա, գուռնա ա»:

Ասաւ. «Մեր թագաւորին մէ ախչիկ կայ, էտ թագաւորը բերեւ ա քառսուն գազանոց փոս ա շինեւ ա, որը որ ձիով էտ փոսը թռաւ՝ թագաւորը իրա ախչիկը կտայ ընդու: Որը որ գոռ ու գոչում ա անում՝ ընտոնք ըսպանուած ա, ըստոնք էլ նոր նաղարա, գուռնա են դանում, օր փոսը թոցնեն իրանց ձիանքը, թագաւորի ախչիկը առնեն»: Էտ տղէն թողեց ըտուց գնաց: Ասաւ. «Լալազար ջան, ի՞նչ անենք մենք»:

Լալազարն ասաւ. «Մի վախեցի. գնա թագաւորի խեղկապնուի թէ ես էլ փոսը կը թռնեմ ձիով, ես քեզի կը թոցնեմ»:

Տղէն գնաց թագաւորի կուշտը, ինքն էլ մաննիկ դրեց նըշան. Ես էլ, ասաւ փոսը կը թռնեմ, որ քո ախչիկը առնեմ: Տղէն յետ դարձաւ էկաւ ձիան կուշտը: Ասաւ. «Լալազար ջան, թագաւորին ասեցի»: Տղէն յելաւ ձիան դոշան դոշունը բեարք արաւ, ղանչեց միայն մէկիկ Տէր Աստուած, ձինն լցեց, քառսուն գազ էլ դէն թռաւ: Ջըմմէն էլ թողին ըտուց գնացին, էտ տղէն թագաւորի ախչիկը առաւ, բերեց իրան ձինը կապեց խաս թաւէն, իրան ձիանը թիմրեց: Թագաւորի ախչիկը յիմցաւ, որ էտ տղէն փոսը ձինը թոցըրեւ էր, էլաւ թագաւորի ախչիկը ջահոին ճաժբեց, թէ գնա թագաւորի փեսին ասա գայ ըստե մէ քիչ դսայ (զրոյց) անենք: Ջահոէն յէլաւ գնաց, ասաւ. Թագաւորի լիքսայ,

Թագաւորի ախշիկը քեզի դանչում ա, ասում ա թօ գա մէ քիչ դսա անենք:

— Կուրի գնա, ասաւ տղան, դե անըզգամ, ընծի մուրազ ունիմ: Չուր իմ մուրազը չկատարեմ, Թագաւորի աղջկայ կուշտը չեմ գայ: Ջահոէն ետ դարձաւ գնաց: Ասաւ ընծի բշտեց, ինծի, ասաւ, մուրազ ունեմ, չուր իմ մուրազը չկատարեմ, Թագաւորի ախշկայ կուշտը չեմ գայ: Թագաւորի ախշիկը յիլաւ լալով գնաց խօրն ու մօրը ասաւ, թէ էտի ընծի չը խաւնում: Ընչի՞ ընծի տուիք ըտուն: Թագաւորն էլ յիլաւ իրան վազիր վաքիլին դանչեց. յարէք տենանք ինչ անենք, էս տղէն իմ ախշկան չի առնում, ասում ա ինծի մուրազ ունեմ: Վազիր վաքիլն էլ ասեցին, թէ մեր խողին մէջ օխտը խատ դե կայ, էս օխտը տարի մեզի խարճ չէ տուած. ճամփէ թօ էթա ընտի, ըսպանեն, քո ախշիկը ըսու մարդի ըստե:

Լալազարը տղին ասաւ. «Տղայ Թագաւորը քեզի խազաքի ա գալում, չլնեմ, չիմանամ վախենաս. օր կը կանչայ, ասա կը բերեմ, շատ լաւ»:

Թագաւորը տղին դանչեց, թէ յարի գնա դեստուն, էս օխտը տարի մեզի խարճ չը տուած, գնա խարջը առ, արի:

Ասաւ. «Շատ լաւ, Թագաւոր, կեթամ բերեմ»:

Տղէն էկաւ Լալազարին քաշեց դուս. խեծաւ, գնաց չոլին մէջ տեղը: Լալազարը ասաւ. «Տղայ, էտա ամարաթները տենում ես, էտի դեերի ամարաթն ա, դեերը նստած ա հաց էն ուտում: Դու քո գիւղն ու քեամանը լաւ կը սարքես, ես էլ կեթամ ընտոնց կշտովը կընցընեմ, քո գիւղը կը թալէս էթայ ընտոնց օրթլաղը յընկնի, ընտոնք էլ գըլնեն քեզի գլոխ վեր կը բերեն, դուն էլ կասես էս օխտը տարի իմ աներին խարճ չէք տուէ, խարճը տուէք. չըլնեմ, չիմանամ օր խարճը բարձես ինծի, կըտաս դեերի շըլակը»: Տղան խեծաւ, ձիուն գլոխը թողեց. իրան գիւղը թալեց, գնաց էն դեերի արանքը: Հա հա, ասեցին. էսէնց էլ մարդ գըլնի, օր գիւղը թալեց էկաւ ընկաւ մեր արանքը. էսի էկեր ա մեզի ըսպանէ: Դեերը յիլան ասեցին ինչի՞ ես էկէ: Բա էկեր եմ օխտը տարուան խարճը տանեմ: Դեերն էլ գընացին օխտը տարուան խարճը տուեցին, լըցին մէկ մագէ խարի մէջ, ասին առ քո խարճը գնա:

Ասաւ. «Ես թմալ տանեմ էսքան օսկին»: Բերին դեերը փուշք քցեցին, յընկաւ փուշքը սե դեի գլխին, սե դեն էլ գնաց շիկեց, խարճը տարաւ Թագաւորի քաղաքը, թողեց գնաց: Տղէն ասաւ Թագաւորին. «Արի քո խարճը տար»: Տղէն առաւ իր ձինը՝ էկաւ խաս թաւէն, իրան ձիանը թիմրում էր. մենք խաբարը Թագա-

ւորի աղջկնից տանք:

Աղջիկն յէլաւ ինքը գնաց Թագաւորի փեսի մօտը, ասաւ. «Տղայ, յէլի էթանք մէ քիչ դսայանենք»:

Ասաւ. «Դէլ անզգամ, ժամանակ չունեմ ընծի, ես քեզի չասեցի ընծի մօտեալ ունեմ, մինչև իմ մօտեալը չը կատարեմ՝ քո մօտը չեմ գայ»:

Թագաւորի աղջիկը յետ դարձաւ, լալով գնաց, գնաց մօր մօտը, ասաւ. «Չասեցի ըտուր մէ եանի վրայ արէք ես ընծի մարդ առնեմ»:

Թագաւորի կնիկն էլ յէլաւ գնաց Թագաւորի մօտը, ասաւ. «Էտ տղէն չեթում ա աղջկայ կուշտը. բա ի՞նչ անենք, ասաւ»: Թագաւորը իրանը սուտ հիւանդութեն դրեց, վազիր վաքիրին դանչեց, թէ ես խիւանդ եմ, յարէք տեհանք հի՛նչ անենք, որ էս տղի գլուխը մէ օյի խանենք:

Ասին. «Թագաւոր, դու խիւանդեցեր ես, կանչենք տղին թէ Թագաւորը շատ խիւանդ ա, անմահական ջուրն ու խնձորը չը բերես, Թագաւորը կը մեռնի, էն էլ կեթայ չը կանայ բերայ, ամօթու էլ չի գայ: Քո ախչիկն ըստե կուտաս մարդի»:

Էտ տղի Լալագար ձինը գլուխ վերուց, ասաւ. «Տղայ, Թագաւորը էսօր քո վրէն դազաբի ա գալում. չլեմ չիմանամ թէ վախենաս, օղորկում ա քեզի անմահական ջրին ու խնձորին, ես կը բերեմ, դու մի վախեցի»: Թագաւորը փեսին դանչեց. վազիր վաքիրն ասեցին. «Թագաւորի փեսայ, տենում ես Թագաւորը շատ խիւանդ ա, գնա անմահական ջուրն ու խնձորը բէ, Թագաւորը ուտայ լաւընայ»:

Տղէն ասաւ. «Շատ լաւ, ես կեթամ կը բերեմ»: Տղէն յեւաւ, էկաւ իրան ձինը խեծաւ, գնաց գեղից դուս յէլաւ: Ձինն ասաւ «Տղայ, յաչքերդ խփա»: Տղէն յաչքերը խփեց: Ասաւ. «Տղայ, յաչքերդ բաց»:

Տղէն աչքերը բացեց, տեսաւ օր մէ ջրի արանք կայնիր ա, ասաւ. «Տղայ, ասաւ, կեթաս անմահական ջուրն ու խնձորն ըտէն ա, մէ շուշա ջուր կը վերցնես, մէ չորս խինգ հատ էլ խնձոր կը քաղես»:

Տղէն գնաց ջուրը վերցեց, խնձորն էլ քաղեց, դարձաւ էկաւ ձիան մօտը: Ձինն ասաւ. «Տղայ, որ կը խեծես ընծի՝ չըլնեմ չըմանամ, ետեղ յիշկաս. քարը կը բոռայ տարաւ, ջուրը կը բոռայ թէ էտ խողածինը տարաւ, որ յետևանց յիշկիր՝ կըլնիս դու քար, մինչև էդ չայը մենք ընցնենք էն եանը»:

Ջուրը ընցան էն եանը, իջաւ ձիանից, տեսաւ օր ձինը շուռում ա, տեսաւ օր յէլերա որձ: Ասաւ. «Տեսնամ ես էլ եմ էլէ որձ»:

Տեսաւ որ ինքն էլ է յէլէ որձ: Փառք քեզի Աստուած, ասաւ, ես էլ իմ կնկայ դէմը չիլայ աննամուս: Տղէն խեծաւ ձինը, ուրախ ուրախ էկաւ թագաւորի կուշտը, անմահական ջուրն ու խնձորը արաւ տուեց թագաւորին: Թագաւորը կերաւ, լաւըցաւ. ինքը իրան ձինը առաւ գնաց էլի իրան տեղը: Թագաւորի ախշիկն յիմացաւ, օր տղէն անմահական ջուրն ու խնձորը առէ էկեր ա, յինքն յեկաւ լալով գնաց տղի մօտը աղաչեց տղին, թէ յի՛նչ կեղի՛ արի մէ քիչ խօսանք: Ասաւ. «Շատ լաւ գնա, էսա գալըմ եմ»:

Թագաւորի ախշիկը գնաց իր տեղը. տղէն էլ իրեն ձինը թիմրեց, յեկաւ գնաց թագաւորի ախշկայ կուշտը: Թագաւորի ախշիկը հօրն ու մօրը ասաւ, թէ տղէն ինծի առաւ. աչքներդ լուս էլնի: Տղէն ֆնաց մէ ժամանակ էտտեղ: Օրերից մէ օրը տղի հէրը ընկաւ իր միտը՝ գնաց ասաւ. «Թագաւորն ապրած կենայ, ընծ էլ հէր ու մէր ունեմ, խնդրում եմ ընծի թողես էթամ իմ հօր քաղաքը»: Էն էլ ասաւ. «Գնա, ես քեզի չեմ բռնէ»: Տղէն էլ յեկաւ, էկաւ ուր կնիկը վերցեց, ինքը իրան Լալազար ձինը խեծաւ, ախշիկն էլ իրան խօրը ձինը խեծաւ, յեկան քաղաքից շնորհակալ էլան, ընկան իրենց ճամփէն գնացին: Տղէն գնաց հասաւ իրան խօր խողը, տեսաւ իրան խօր նախրչին, ընտն նախիր ա պախում, ասաւ. «Կեթաս թագաւորին կասես աչքդ լուս ըլլի, քո տղէն էկեր ա, մէ կնիկ էլ խետն ա բերէ: Դու քեասիբ մարդ ես, քեզի թագաւորը մուշտուլուղ կուտայ»:

Նախրչին էլ վազաւ գնաց, ասաւ. «Թագաւոր, յաչքդ լուս ըլի, քո տղէն էկեր ա, մէ կնիկ էլ խետն ա բերեր ա»:

Թագաւորն էլ ըտուն մուշտուլուղ տուեց, թէ քեասիբ մարդ ես, տար քեզի: Թագաւորն յեկաւ կառէթները լծեց, իրան վազիւր վաքիլով գնաց տղի յառաջ, տղին տեսաւ շատ ուրխացան, առան հետները էկան քաղաքը: Բերեց նորից յիրան տղէն պսակեց, օխտն օր օխտը գիշեր հարսանիք արաւ: Ընտոնը հասան իրենց մուրազին, դուն(ք) էլ հասնէք ձեր մուրազին:

Պատմեց Ղշլաղ գիւղացի Գէորգ Սարգսեանը, 28 տարեկան անգրագէտ երկրագործը: 1908 թ. Մայիսի 4-ին Ղշլաղ գիւղում:

ԱՊԱՐԱՆԻ ԲԱՆԱՅԻՒՍՈՒԹԻՒՆՆԻՑ

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ԱԻԶԻ ՄԱՆՈՒԿ^{*)}

Մէ թագաւոր կըլնի, էտոր ունի մէկ տղայ, հինգ տարեկան տղայ, էտ քաղաքի մէջ էլ մէկ հատ պառաւ կըլնի. էտ պառաւը կերթայ թագաւորէն փող գուզէ: Թագաւոր էտոր փող չի տայ, էտ էլ գըյնի թագաւորի խետ ներհակ, կասայ էնպէս մէ բան բերեմ գլխուն, օր շիվարի թագաւորը: Կերթայ մէ օր թագաւորի տղան կը գողնայ, կը տանի կը քցայ մէշէն, օր ջանաւարները ուտեն: Մէ գէլ կուգայ կը վերցու կը տանայ էտ տղէն օր ուտայ: Մէ աւչի Մանուկ կըլնի, էտի կը տենայ օր գէլ պիտի էտ տղին ուտայ, թւանքն կը քաշայ կը զանայ գիլուն կսպանայ, տղէն կը վերցու կը բերէ իրա տուն: Էստուն թագաւոր կտենայ օր իրեն տղէն չկայ, գըյնի շուռ գալուն. կիգան էտ աւչի Մանուկի գեղը, հարցմունք կանայ թէ էսպէս տղայ է ինծի կորէ, որն որ ինձ տուեց, պարգև կիտամ էնտուր: Աւչի Մանուկ լսեց թէ էսի թագաւորի տղայ ա, ասաւ տանիմ տամ իրան: Տարաւ տուեց իրան, թագաւոր շատ ուրխացաւ, էսաց. «Գնա, առաւօտ արի, քո պարգև տամ»: Թագաւորը գիշերւայ մէջ առաւ ուր տղան, ետ զարծաւ էկաւ իրան տուն: Առաւօտուն աւչի Մանուկ էկաւ տեսաւ օր թագաւորը քոչեր ա, մէկ հատ քոլոզ կար, մէկ հատ կտուտուկ քիսիկ, մէկ բուլուլ (սրինգ): Աւչի Մանուկ վերցուց, էսաց. «Էս քոլոզը կը տանեմ, կը դնամ գլխիս, թէ ոանջպար եղայ, էս քիսիկ լէ կը տանեմ, կը կարեմ եախիցս, էս բուլուլ լէ կը տանեմ կը փչեմ՝ թէ չոպան եղայ»: Ետոյ շուշի կտորտանք

^{*)} Պատմեց Ապարանի Ղարաքիլիսա գիւղում նոյն գիւղացի Սարօ Արեշատեան յիսնամեայ, անգրագէտ ծերունին 1909 թ. նոյեմբերի 11-ին: Սրա հայրը գաղթել է այստեղ Ալաշկերտի Բորու մուսուշ գիւղից: Սարօն այժմ պարապում է երկրագործութեամբ և ձմեռները օգաներում հեքիաթ է ասում:

կար, վերցուց թալեց իրա քիսիկ, էսաց. «էս ա տանեմ էնեմ ա-
ղաթաս»: Վերցուց էտ իրեքը էկաւ իրա տուն: Մէրն հարցուց.
թէ թագաւորն ի՞նչ պարգև տուեց քեզի:

էսաց. «էս քիսիկն կար էնտեղ, էս քոլոզն, մէ հատ էլ
բըլուլ»:

Մէրն էսաց. «Հան տեհամ ի՞նչպէս քիսիկ ա»:

Աւչի Մանուկ հանեց ծոցից քիսիկ տուեց մօրն, հըպը, առ,
ըսեց, շուշի կտորտանք կայ մէջը, մեզի կենենք աղաթաս:

Մէրն առաւ, բերան բացեց քիսիկի, տեսաւ օր ըմէն ան-
գին քար էր, մէրն էսաց. «Տես, օրթի, թագաւորը սուտ ասած
չէ, հըմէն անգին քար ա»:

Աւչի Մանուկ շատ ուրխացաւ, մէր շատ ուրխացաւ,
ըսաց. «Բէ տենանք քոլզի հունարն ի՞նչ ա»:

Աւչի Մանուկը առաւ դրեց իրա գլոխն, մօրն աչքին չերե-
ւաց էլ:

Մէրն էսաց. «Աւչի Մանուկ, դո՛րն ես, իմ աչքին չես ե-
րկայ»:

Աւչի Մանուկն էսաց. «Ըստեղ եմ, առաջդ կայնուկ, չի՞ս
տենայ: Էսի քանց քիսիկն լաւ ա, դիւշմնի հախէն կը դամ»:

Մէրն ըսաց. «Բըլուլը բե տենանք էնտոր հունարն ի՞նչ ա»

Աւչի Մանուկ բըլուլը բերեց, դրեց բերնին փչեց, քառսուն
արաբ, թոփուկներ ձեռն ձէն տուին, ասին. «Աւչի Մանուկ,
աշխարհք քանդէնք, թէ շիկենք»: Աւչի Մանուկ ըսաց. «Ո՛չ քան-
դէք, ո՛չ շինէք, էնպէս հանդարտ մացէք»: Քառսուն արաբը ա-
ներևոյթք էղան:

Աւչի Մանուկ ըսաց. «Էսի ամենուց լաւ ա»:

Ետոյ մէրն ասաց. «Մանուկ ջան, էս անգին քարուց մէկը
տանենք խուրդենք»: Պառաւը վերուց քարը տարաւ քաղաք խուր-
դիլու: Տարաւ զառափի մօտը: Զառաւն իշկեց, տեսաւ, ըսաց.
«Պառաւ, ես ըստուր գին չեմ կանայ տայ, գնա մէ ծանդը սա-
ռաֆ կայ, էնտոր մօտը»:

Պառաւը վերցուց քարը գնաց ծանդը սառափի մօտ: Գնաց,
ըսաց. «Առ իտա քար խուրդա»:

Սառափն առաւ քարն իշկեց, ըսաց. «Էտոր գին չըմ կրնա-
տայ»:

Պառաւն ըսաց. «Ինչ կրնաս տուր»:

Սառափը բերեց ինչ օր կար չկար տուեց, մէ բան էլ մը-
նաց պակաս:

Պառաւ վերցուց փող առաւ էկաւ տուն, իրենց հըմար շի-
նութեն շինեցին, տան մէջ, ինչ կայ չկայ դրստեցին: Աւչի Մա-

նուկ եռսուն ձի առաւ, էղաւ բազրկան, ճոթ բարձաւ, տարաւ ուրիշ քաղքներ ծախելու: Գնաց մէ թագաւորի քաղաք դուռն էկաւ, մէ շինութեն առաւ, ուր ապրանք լցեց մէջն: Բերեց մէկ խոնչա պատրաստեց թագաւորի համար, օր տաներ տխութեն. իրեք հատ անգին քար դրեց մէջը, տարաւ թագաւորին, էրկու խոնչա էլ ուրիշ: Բազրկան է բերէ: Թագաւորը վազիրին ըսաց. «Ել էս խոնչէքը քաց տես»:

Վազիրը յեկաւ խոնչէքը քացեց, տեսաւ, էրկու բազրկանին, ճամփու. դրեց, գնաց, Աւշի Մանուկի խոնչան պախեց, բերեց տուաւ թագաւորին, ըսաց. «Բաց տես էս խոնչան»:

Թագաւորը քացեց տեսաւ օր իրեք հատ անգին քար կայ մէջը, ըսաց. «Վազիր, էս խոնչի դէմը ի՞նչ տանք էս բազրկանին, օր էրթայ ուր ծախսն էնայ»:

Վազիրն ըսաց. «Քո թագաւորութեն էսի չի հանէ, իսանին (մարդուն) գին չունի, արի քո ախշիկ տու ըզբան»:

Թագաւոր լսեց վազիրի խօսքն, ըսաց. «Ախշիկս տուի քեզի, գնա քու առուծախսն էրա»:

Տղան յեկաւ էկաւ իրա առուծախսն էնելու: Ախշիկը լսեց, օր թագաւորը իրան տուեր ա մէ բազրկանի, դարձաւ մօրն ըսաւ. «Էն տղէն բերէք ես տեսնիմ»:

Մէր գնաց թագաւորին ըսաց, թէ ախշիկը տղին կուգայ տեսնի: Թագաւորը մարդ զրկեց տղին, թէ իգայ ուր նշանած տեսնի: Ետու տղէն շատ ուրխացաւ, բերեց մէ խոնչա պատրաստեց, իրեք հատ անգին քար դրեց մէջ, իրկուն գնաց թագաւորի ախշկայ մօտ: Թագաւորի ախշիկ տեսաւ օր նշանածն էկաւ, իշկեց, դուր չեկաւ, ըսաց. «Արի նստի ըստեղ»: Տղէն խոնչէն դրեց թագաւորի ախշկայ յառէջ՝ նստաւ: Թագաւորի ախշիկ խոնչէն քացեց, տեսաւ իրեք հատ անգին քար կար մէջը, դարձաւ տղին հարցուց, թէ տղայ, էս քարեր յո՞ւստ ա: Տղէն քիսէն հանեց ծոցից, ըսաց. «Ինչ դտար խամ քար կայ, բեր շինեմ անգին քար»: Թագաւորի ախշիկն ըսեց ուր ջառիկներուն (աղախին). «Էնտե շուշի կտորտանք կայ, բերէք տեսանք իմալ կենէք անգին քար»:

Ջառէք շուշի կտորտանք բերին տուին տղին, լցեց իրա քիսիկն, էղաւ ըմէն անգին քար: Թագաւորի ախշիկն ուրին զըրեց քաղցրութան, ձեռք ըցեց տղի վզով, ըսաց. «Ախշիկներ, հաց բերէք, ուտենք, իմ նշանած էկեր ա»: Բերին հաց դրին թագաւորի ախշիկն ըսաց. «Ախշիկներ, ամէնքը մէ մէ թաս տայ իմ նշանածին խմայ»:

Էտ ջառէք մէ մէ թաս տուին էտ տղին, խմեց: Խմեց, տղէն

քեֆոֆցաւ, յետոյ թագաւորի ախշիկն ըսեց. «էն քիսիկն տա՛ս ինձի»:

Տղէն քէֆն հասաւ, քիսիկը հանեց տուեց թագաւորի ախշիկան, թագաւորի ախշիկը քիսիկը պահեց, ձէն տուեց իրա ջառէքներուն, ըսեց. «Տփէք էս տղին թալէք դուս»: Ջառէք տղին տփեցին, հանեցին դուս, տարան քաղքի ղրաղ թալեցին էկան: Տղէն էտեղ մնաց չուռ լուս բացուաւ. լուս բացուաւ, տղի ուշքն էկաւ վրէն, տեսաւ օր ուր գլոխ ջարդած էր, ուր շորեր ըմէն ճղրտուկ էր, ըսաց. «էլ էրթամ դուքան ինչ էնեմ, ըսեց, էրթամ իմ տուն»: էլաւ էկաւ իր տուն, էկաւ, մէր տեսաւ, ըսեց. «Աւչի Մանուկ, էտ ինչ ա քո հալ»:

Տղէն ըսաց. «Գացի էղայ թագաւորի փեսայ, թագաւորի ախշիկ էս օյին հանեց գլոխս, իմ քիսիկ ծոցիցս առաւ, հիմիկ էկեր եմ, օր քոլոզը տանեմ, բալքի իմ քիսիկ բերեմ»:

— Մէրն հաբա չես կարայ բերե, ասաց, քո մօտէն քոլոզն էլ կառնի:

«Չէ, ըսեց, էս խետ չեմ խաբուի»:

էլ մէրն ձէն չերեց, առաւ քոլոզը, գնաց տղէն: Գնաց էն թագաւորի քաղաքը, գնաց ուր դուքան բացեց նստաւ, կէս աւուր ժօտ քոլոզը դրեց գլոխը գնաց նշանածի մօտը: Քոլոզը գլոխն էր, նշանածը չտեսաւ. ուրին (իւրեան) նշանածը թէ հաց բերէք ուտեմ, ըսեց: Ջառէք հաց բերին դրին: Թագաւորի ախշիկ նստաւ ուտելու: Ախշիկը չուր մէ գգալ կերաւ, աւչի Մանուկ նստաւ կողքը հըմմէն կերաւ: Թագաւորի ախշիկը տեսաւ օր տալերքը դարդեկաւ, ինքը հըլը մէ բրդուճ է կերէ, ձէն տուեց, թէ իմալ հաց կը բերէք, կիրակուր շատ բերէք: Ջառէք նորէն կերակուր բերին: Թագաւորի ախշիկ տեսաւ օր մէ բրդուճ կերաւ, էլման տալերք դարդեկաւ, ախշիկն յիմցաւ օր էսի իրա նշանածի բանն է, ձէն տուեց, ըսեց. «Աւչի Մանուկ, ես քեզի փորձեցի, աչքիս էրեւա, տեսնեմ ինչ կըսես»: Աւչի Մանուկ ուր քոլոզ ուր գլխէն իջուց, էրեւայ թագաւորի ախշիկայ աչքին: Թագաւորի ախշիկ ուրին դրեց դոստոյթին, ձեռք ցկեց տղի վզով, ըսաց. «Ես քեզի փորձեցի, տեսնիմ հունար հունիս»:

Տղէն ըսաց, թէ հունար ունիմ, բա չունիմ, իմ քիսիկ իմ մօտից ինչի՞ առար:

Թագաւորի ախշիկ ըսաց. «Ես չեմ առէ, էս ա քու քիսիկ, քո բան պէտք ա ես պախեմ: Դու էն ըսա, էն ինչպէս դու ա ներեկոյթք դարձար, իմ աչքին չըր էրեւի»:

Աւչի Մանուկ ըսաց. «էս քոլզի հունարն էր, օր էս քոլոզ դնեմ գլոխս, էլ մարդու աչքին չեմ երեւայ»:

Ախչիկն ըսեց. «Տու հըլը տենամ»:

Աւչի Մանուկը խաթրէն չեկաւ, տուեց քոլոզը: Ախչիկը առաւ, ձէն տուեց ջառէքներուն, ասեց, «Ես ձեզի կըսեմ տարէք էս տղին ըսպանէք, մի թողէք սաղ մնայ»: Ջառէքը վերցին տղին ջարդելով տարան: Տարան քաղքէն ղրաղ մէ խանգալի մէջ թաւիցին էկան: Սապախտան արեն էղաւ կէս օր, տղան նոր օյախցաւ (ուշքի եկաւ): Օյաղցաւ, ինքն իրեն միտք էրաւ ըսաց. «Ես դուքան էրթամ ի՞նչ էնեմ, արի էրթամ տուն, բըլուլը բերեմ, կէղնի օր էնի մէկ բան էնայ»: Տղէն էկաւ. գնաց իրա տուն: Մէր տեսաւ, օր տղի գլոխ ջարդուկ ա, տղի շորեր ճղրտուկ ա, ձէն տուեց, ըսեց. «Մանուկ, էտ քու հայ ի՞նչ ա»: Տղէն ըսեց թէ թագաւորի ախչիկը էսպէս օյին հանեց իմ գլոխ, իմ քոլոզն իմ մօտիցս առաւ: Ըսեց. «Մէր, ըսեց, էկեր եմ, օր բըլուլ տանեմ, բալբի իմ քիսիկն ու քոլոզ բերեմ»:

—Մէր բա, ըսեց Պրդի ջան, բըլուլն էլ մօտէդ կաննի, մի տանէր:

«Չէ, ըսեց, ըստուր չեմ խափուի»: առաւ բըլուլ գնաց: Տղէն առաւ բըլուլ էկաւ, քաղքի ղրաղ նստաւ, բըլուլ փչեց: Փըչեց, քառսուն արաբ թոփուզներ ձեռ կայնան: Կայնան ըսին. «Քանգենք աշխարհք, թէ շիկենք»:

Աւչի Մանուկ ըսաց. «Քաղքի մէ ղրաղ քանդելով արէք»: Արաքներ տներ քանդելով գնացին. թագաւորի ախչիկ տեսաւ, օր քաղաք քանդեցին, ըսեց ջառերուն. «Գացէք էն տղին բերէք, էսի ընտոր գործ կընի»: Ջառէքը գնացին գտան, ըսին. «Թագաւորի ախչիկ քեզի կը ղանչայ»: Աւչի Մանուկ բըլուլը խանեց բերնից, արաքները հանդարտան, ինքը ընկաւ ջառէքի ետեւ, էկաւ թագաւորի ախչկայ մօտը: Թագաւորի ախչիկը էլաւ կայնաւ, գնաց մօտը, ձեռքը բռնեց, ըսեց. «Արի, էտ ի՞նչ բան ա կենես դու, թագաւորը ըսեց (որ լսէ) իմ գլոխ կը ղանայ. ես քեզի կուզի փորձեմ, տենամ հունար ունի՞ս»: Աւչի Մանուկ ձէն տուեց, ըսեց. «Իմ քիսիկ, իմ քոլոզ տու, գամ ներս»: Ախչիկ վերցուց թէ արի տամ: Մանուկը գնաց, ախչիկը ձեռ ձգեց Մանուկի վզով, Մանուկի երես պագեց, ըսեց. «Էտ ի՞նչ կենես, դու գուզես ինձի տաս ըսպանե՛լ»: Ետոյ ըսեց. «Էտ ինչով էր էս քաղաքը դու էտպէս աւերեցիր»: Աւչի Մանուկն հանեց բըլուլը, ըսեց. «Էս բըլուլովն էր»:

—Էտոր հունարն ի՞նչ է, ըսեց ախչիկն:

—Ըսեց. Օր դնեմ բերնիս փչեմ, հունարը կը տենաս:

—Ըսեց. Հըլը դի տենամ:

Դրեց բերանը փըչեց, քառսուն արաբ թոփուզներ ձեռը

կայնած, ըսին. «Աւչի Մանուկ, աշխարհք քանդէնք, թէ շիկենք»:

Թագաւորի ախշիկ ձէն տուեց. «Նաման, ես կը վախեմ, էդ ինչ բան ա»:

Աւչի Մանուկ բերնից հանեց, արարները կորան: Թագաւորի ախշիկն ըսաց. «Հըլը տու ես էլ փչեմ, տենամ իմ փչելուն էլ կիզան»:

Աւչի Մանուկ խաթրէն չելաւ, տուեց. Թագաւորի ախշիկը փչեց, քառսուն արար թոփոփուզները ձեռքը կայնան, ըսին. «Թագաւորի ախշիկ, աշխարհք քանդենք, թէ շիկենք»: Թագաւորի ախշիկ ըսեց. «Ոչ քանդէք, ոչ շիկէք, էս տղին տարէք Սև ծովու ու Սիպտակ ծովու արան դրէք արէք»: Վերցին տղին տարան դրին երկու ծովու արան ու էկան:

Տղէն մնաց էտ ծովու արան: Սապախտան զարթաւ, տեսաւ օր չորս բոլորը ջուր ա, մնաց մոլորած, իրեք օր ոչ կերաւ, ոչ խմեց, ետոյ մէ քիչ առաջ գնաց՝ երկան խնձոր գտաւ, վերուց կերաւ, տնկաւ գլխու վրայ, իրեք օր էլ էտմալ տնկուկ մնաց: Ետոյ գնաց կլոր խնձոր գտաւ, ըսաց. «Իմ ջանիս հասէ, էտ էլ պտի ուտեմ»: Վերցուց կերաւ՝ ազատուաւ, էլաւ կայնաւ: Աստծուն աղաղակեց, դանչեց Աստուած օք իրան էս նեղ տեղէն ազատայ: Աստուած ձէն լսեց, հրեղէն ձին ծովուց դուս էկաւ, ըսեց. «Մանուկ, էն խնձորներէն վերցու, ըսեց, ետ արի իմ քամակը՝ ես քեզի կընցում ծովն էնթին»: Աւչի Մանուկ գնաց էրկու հայուղ խնձոր ժողուեց, էկաւ հրեղէն ձին հեծաւ: Հրեղէն ձին ծովն ընցաւ: Ծովն ընցաւ, տղին դրեց գետին, լեզու էլաւ, ըսեց. «էտ էրկէն խնձորներէն կը տանիս կը ծախես քու նշանածի վրայ»:

Առաւ խնձորներն էկաւ Մանուկը իրա նշանածի պալատի տակը, ձէն տուեց. «Լաւ խնձոր»: Թագաւորի ախշիկը լսեց, ջառին ըսեց. «Գնա մէ քիչ առ բէ»: Ջառէն գնաց առաւ էկաւ: Թագաւորի ախշիկը կերաւ թէ չէ՝ տնկաւ գլխու վրայ: Ջառէք թափան թագաւորի ախշիկայ բոլորը, քաշեցին ոտքերիցը օր պարզեն, չպարզուաւ, էրի գլխու վրայ տնկուած մնաց: Ջառէքը բնբլէ բարձերը բերին դրին գլխի տակը: Ախշիկը ըսեց. «Ջանմ, էսի էլի էն տղի բաներն ա, գացէք տղէն բերէք»: Ջառէք գացին տղի մօտը, պացին ըսին. «Թագաւորի ախշիկ գլխի վրայ տնկվէ, արի ազատա»:

Տղէն ըսեց. «Գացէք իմ քիսիկ, իմ քոլոզ, իմ բըլուլ բերէք, նոր դամ ազատամ»: Ջառէն դարձաւ գնաց Թագաւորի ախշիկան ըսեց. «Տղէն ուր քիսիկ, քոլոզ, բըլուլ կուղայ, օր գայ ազատայ»:

Ախշիկը ըսեց. «Հէնա դուաքն ա, տարէք տուէք, թող գայ ընծի ազատայ»: Ջառէն վերցուց քիսիկ, քոլոզ, բըլուլ, տարաւ

տուեց տղին: Տղէն ըսեց. «Գացէք, էսօր չեմ կանայ դայ, առաւօտ
կիգամ ազատեմ, Թող մնայ էնպէս տնկուկ»: Մնաց առաւօտ, նոր
տղէն գնաց, առաւ էն կլոր խնձոր մտաւ ախչկայ մօտ, ջառէքին
էրեց դուս, գիշեր մնաց մօտ, խնձոր տուեց ախչկան, կերաւ ա-
ռաւօտ շիտկաւ ըսեց. «Գնա քո առուծախս վերջացու, էլնենք է-
թանք քո երկիր»: Տղան էլաւ գնաց ուր առուծախս վերջացուց,
առաւ ախչիկ գնաց ուր տուն, օխտն օր, օխտը գիշեր հարսնիք
էրեցին: Էն հասաւ ուր մուրազին, դուն էլ հասնիս քու մու-
րազին,

ՋԱԻԱԽԻՔԻ ԲԱՆԱՀԻՒՍՈՒԹԻՒՆԻՑ.

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆԻ

ՄԻՍՕ

Կայ էղէ, չկայ էղէ մէ թագաւորմ կայ եղէ. ատ թագաւորը մէօրմ թապտիր պելլէ պտըտիկը: Մէ քաղբիմ չարսուին միջէն անցնելու վախթը՝ ինչդ գըլլի, մտնի կը սամարճում (թամբագործ) խանութ: Աս Սամարճուն էրածը թագաւորին շատ դարմացընէ կը: Ատ մարդը զօր գեշիր աշխատիր կէղէ, շատ ըռնտիկ, զարդարանքով սամարնեւր, այեարնեւր շինէ կէղէ, ու վերջը նորէն շինածնեւրը ջարդէ կտոր բրտուճ կէնէ վար թափէ կէղէ: Թագաւոր տեսնի կը օր ատ մարդը մէ դարդմ ունի օր ատպէս կէնէ, ատոր շատ աղաչէ կ'օր իրեն գլխուն էկած չէկածը իրեն պատմէ: Սամարճին, քանի թաքաւորը կաղաչէ, անքան կամըրնայ, չի ուզէ օր պատմէ: Արթղ թաքաւորն օր ձութ գլլի կպչիկը՝ սամարճին տեսնի կ'օր ճար չկայ, պաշլայէկը գլխուն էկած պատմել:

«Ես գեղացի եմ, անունս Միսօ է, ունիմ մէ մարմ, երկու հատ ա ախպար: Մենք պղտիկ էինք՝ օր հարերս մեռաւ, տեսանք օր՝ օր աւուր ֆուխարութենը փաթթէ կը, ամէն մէկ ախպարս մէկ մէկ գործի գնացին, ես ա մեր գեղացոց դաւանեւրը արծէիկը: Մէ օրմ ա կէնա սապախտան կանուխ դաւանեւրը տարեր էի չայիրնեւրը արծելու, ես ա յելեր բանցր տեղմ նստեր բոքոն (բլիթ) կուտէի, աշեմ իրիք մարդ քուքան, ասոնք քալով քալով ինձի մոտեցան, անուշ բարե տուին, քովս նստան ու սկսան ինձի բաներ պատմել: Շտքնա ըսին, թը օղուլ, դու աստեղ դաւա արծելով ի՞նչ պիտի ըլլիս, գուզես, քալէ էրթանք մեզի հետ՝ մենք քեզի մեծ փառքի կը տիրացնենք: Ատ խօսքերն օր իմացայ, խնտուց վեր վեր թռայ, գիտէի թը Աստուած է զրկէ ատ մարթոցը, օր ինձի ատ տանջանքներուն մէջէն պրծըցընէին. խօսք տուի ու շատմ ա շնորհակալ էղայ, օր ինձի հըմար ատպէս լաւութեն գուզեն, էտե ատոնց միջէն մէկը, օր ամէնքէն մեծն էր, ճերմակ

միրուբով գլղլան էխտիար, դարցաւ ինծի ըսաց թը, դէ, օղուլ, եփ օր գուղես մեզի հետ գալ, դաւաներէդ մէկը առ օր էրթանք, օսկի արծաթ ու անգին քարեր բառնաս բերես: Օսկու, արծթի ձէնն օր իմացայ, խելըռի պէս չըգիտցայ, թէ ինչ կէնեմ: Ինչ օրայ դաւաներուն մէջէն ամենքէն լաւը ջոկեցի, հետերս առանք ու ճամփայ ընկանք: Շատ քնացինք, քիչ քնացինք, Աստուած գիտէ, քնացինք հասանք մէ մեծ կանընչոտ տեղմ. արտ ըսեմ՝ արտ չէր. պախչայ ըսեմ՝ պախչայ չէր, դրախտը չեմ տեսէ հըմը գիտեմ օր դրախտը ատտից լաւ չէր ըլլի. մէջէն հազար տեսակ անուշ ծաղկներու հոտ քուքար:

Ատտեղէն քիչմ ա առաջ քնացինք չքնացինք, մէ մենծ դուլամ էրեցաւ. անքան դօճա էր օր՝ գիտես թը ծէրը երկնքին էր հասեր. մարդ վրան օր կաշէր՝ օհմոիր կը: Գնացինք ատոր տակը հասանք, նստանք քիչմ հանգչեցանք, ետեւ ատ մարդոցէն մէկը ինծի ըսաց, թէ անհ, օղուլ, քու ուզած դովլաթդ այսի դուլային թափան է, մենք դաւան մորթինք՝ կը, փորը դարդկենք քեզի մըտցնենք կը փորին մէջը, բերանն ա կսկուց կը կարենք, յէտե երկնուց մենծ մենծ հաւքեր՝ գիջնին, քեզի դաւին հետ բանձըցնեն կը տօր դուլային ծէրը՝ անտեղ դուս քուքաս, ու ինչքան օր գուղես, օսկի, արծաթ, քարեր ժողուես վար թափէս կը, եփ օր բիտտուն էղած չեղածը վար լըլես՝ իջնելու ճամփան քեզի սովընցնենք կը, քուքաս ախպօր պէս հալալ փայ կէնենք: Ճար չկար, պիտի անկանձ էնէի: Ատունք դաւան մորթեցին, փորը դարտկեցին, ինծի ա մտցուցին փորը ու բերանը կսկուծ կարեցին, իրենք ա քնացին գողտուկ տեղմ պահ մտան: Մէմ ալշատ անցաւ, քիչ անցաւ երկնուց մէ զաթէն օրօտումով հաւքերը թափան վար ու դաւան, ես ա մէջը, բարձրցուցին վեր, տարան տօր դուլային թափան, վար դրին ու սկսան դաւին միսը ուտել քըցըցել: Անքան քըցըցեցին օր չոր օսկոռները մնաց: Մէմ ա հաւքերէն մէկը կտուցը անպէս զարկեց օսկոռին՝ օր օսկոռը ծակաւ ու հաւքին կտուցը թեւս մտաւ: Ալ կսկծուս չկըցայ դիմացէ, ճուլալով օսկոռներէն դուս պրծայ: Եփօր աչքս չբացի՝ ու դեի քիսպըթով հաւքեր չտեսայ՝ խելքս կորուցածի պէս թլպիշ ընկայ: Քիչմ վախթ անցաւ՝ խելքս գլոխս էկաւ. չորս բոլորս աշեցի, տեսայ օր, ալ ինչ, ինչ տեսակ թանկ թանկ բաներ, օսկի գուղես, արծաթ, ալմաս, եաղութ, դմրութ: Խելքս ատոնց էի տուէ՝ աշեմ վարէն ճուլան կը թը. թէզ էրէ, վար թափէ էղած չեղածը, մի ուշանայ, թըչը հաւքերը կէնայ քուքան քեզի կուտեն: Եփ օր ատ խօսքերը չիմացայ՝ մաղբրս փուշ փուշ էլան, հըմը հաւար, հաւար, վար թափեցի, ինչքան օր կընայի: Աս վարի

մարդիքն ժողովներն, ակտունանքը լըցին հապիկեանները (պարկերը), մէմա աշեմ քարվանս էկաւ՝ ասոնք՝ ինչ օր կար չկար դաւաններուն բարձին, ճամփայ ընկան: Ես է վերէն բաքլայեմ կը թէ ինծի հիմի վար կը տանին, աշեմ օր չէ, արթըղ ասոնց սկսայ աղաչել, պաղատել, հըմը հէջ քաֆարատ չի էնէ, թօփ թապլես չի հասնի: Տեսայ օր ալ ճար չկայ՝ ինչ էնեմ ինչ չէնեմ, վերթին կաշեմ ճամփայ չկայ, հըմը եփ որ կենա չորս բոլորս թափթփած ակներ չէմ տեսնի, սիրտս քիչմ բացուի կը, ես ինծի գիւման կուտամ: Էտ օր իրիկուն ատտեղ մնացի, արթըղ փորս վից վեց էրաւ, անօթութենը սխմեց, հաց ուտել գուզեմ՝ հաց չկայ: Ալ հոգուս հասաւ. դաւին միսը կտրեցի, առանց կրակ, հում հում կտորմ կերայ: Ինչ էրկնցնեմ, ատպէս օխթը գիշեր մնացի ատտեղ, ալ շուարիւր էի, չունքի բան չէր մնացէ ուտելու. կըսէի թը ես աս օր, ես էգուան անօթութենէս մեռնիմ կը: Ատպէս մտորէի կը, մէմ ա աշեմ ուրաից էր ուրաից չէր մէ աղուէսմ դուս պըրծաւ, ինծի տեսաւ թըչը՝ կէնա էկած ճամփան բռնեց ու փախաւ, ես ա հաւար հաւար ակտունանքներէն խէյլըմ ճէպս լըցի ու աղուէսին էտըթիէն փորքշի կէրթամ: Տէյ խէյլմ տեղ ատպէս գնացի աղուէսին էտըթիէն, մէմ ա աշեմ աղուէսը ամուրմ ճուաց, հասկըցայ օր լուս աշխարհք է էլէ, ես ա ձեռքերովս քիչմ հողը փորեցի, լուս աշխարքի էրես տեսայ: Տօր դուին տկէն դուս էլայ՝ անպէս էղայ օր՝ գիտեմ թը մօրէս նոր աշխարհք էկայ: Եփ օր բոլորս չէի աշէ՝ խելքս գլխէս կերթար, արթըղ անօթութենէս աչքերս պըլղըրտեր կը, չորս բոլորս կաշէի, թը բանմ գտնեմ ուտելու: Կենա Աստուած ինծի չէր մտեան էրէ, դաւին մաին կտորտանքներէն մնացեր էին գետնին էրէսը, ատոնցով նախամ կշտացայ, պաղ ջուրմ ա խմեցի ու ճամփայ ընկայ, ես ա չիտէի թէ ուր կերթամ: Իրեք զօր, իրեք գիշեր էրթլով հասայ մէ տունմ, դուռը ծեծեցի, մէ պառաւմ դուռը բացեց, ինծի նես տարաւ: Նես մտայ տեսնիմ մէ յըռնտիկ, ճերմակ միրուք էխտի արմ օճխին գլոխը նստեր չիպուխ քաշէ կը: Ատոնց հետ խոշ պէշ էրինք, հաց բերին կերանք, գիշեր էղաւ, քնացի քնելու, ուրտեղ օր ինծի տեղ էին ցկէ: Ատ գիշերը հանգիստ անցաւ. սապախտան եփ ծէգը բացուաւ՝ նորէն էլանք վեր, արթըղ անոն ինծի հարց ու փորձ էրին. ես ա ինչ օր գլխուս անցեր էր՝ մէկ մէկ պատմեցի: Ատոնք եփ օր իմացան իմ դալային թափան օխթը օր օխթը գիշեր մնալս՝ մատ պուկաց մնացին, չունքի ըսին թը ատտեղ անպէս տեղ է օր հէջ յատաթ չէ օր մարդ սաղ պըծնի ատ հաւքերուն ճանկերէն: Ետեւ ա ըսին թը ատ դալան ա օր կայ, հին կուռքերուն գերեզմանն է, ինչքան օր կուռքէ էղէ, ատ-

տեղ են լցե իրենց ունեցած չունեցածովը, ան հաւքերն ա օր կան՝ թեաւոր դեեր են՝ օր ատոր մուղաթ կենան կը, չեն թողնէ ինսան օղլանի մօտենալու:

«Օղուլ, ըսաց ատ մարդը, քուկդ մէ հրաշք բանմ է օր ատ-տից ազատուեր ես. է՛հ եփ օր դու ատքան ղօչաղ էս էղէ, թը գուգես արի մեզի տղա էղի, մենք առանց տղի ենք մնացէ, դու արի մեզմով մխիթարուէ, մենք ա քեզմով»:

Ատ օրէն ես անոնց տղայ էղայ: Անցաւ մէ քանիմ վախթ տեսան օր ես սանէաթ չիտեմ, տարան ինծի մէ սարաճիմ քով ուստա տուին: Քանիմ տարի ետե, ոսնեաթս լաւ սորվայ:

Մէ օրմ կանուխ քնացեր էի մեր տանը պախչան պտտելու: Աշեմ վիրէն իրեք դոխ (աղաւնի) գիջնին, հրմը ի՛նչ դոխ, աչք պիտի ըլլի՛ր՝ օր տեսնիր, բերան պիտի ըլլի՛ր՝ օր պատմէր, անկաճ պիտի ըլլի՛ր՝ օր իմանար, ի՛նչ օրա, ասոնք օր վար իջնելու է-դան պախչան, ես պահ մոյ ծառին քօքին տակը: Ասոնցէն էր-կուսը իջան, մէկալը չէր իջնի, կըսէր թը մարդու հոտ քուքայ, աստեղ մարդ կայ: Ընկերները շատ հերսոտան թը՝ անքան օր մէննակ դու հոտ կառնես: Նայիսա իջուցին վար, ես հեռուէն սէ կէնէի, հրմը ալ հոգիս բնէն էլաւ, աշեմ օր, ի՛նչ, աս դօխերը վրայի փետուրները հանեցին, մէկ մէկ աննման, հրեշտակի պէս ըռնտիկ աղջիկ դառան մտան հաւուզը լողացան, ես է հրմը չփխի ճօթով ատոնց մէկին թեպուլները քաշեցի ինծի, վերուցի պահեցի: Ասոնք լողացան պրծան, էլան թեպուլները առնելու, էրկուսը հագան քընացին, մէկը չպլաղ մնաց: Աստիս գըյնի, ան-թին գըյնի, չի կրնը գտնի, ես ալ չդիմացայ, էրեցայ աչիցը, ըսի. «Իմ քովս է թեպուլներդ, հրմը չեմ տայ»: Ասիկ ի՛նչ կաղա-չէ, ես հէչ անկաճ չէրի, գնացի մեր տնէն մէ ձեռքմ լաւ մարդ-րիտներով կարած հալաւմ բերի. ասոր հագցուցի, տարայ տուն, քանիմ օր անցաւ ասոր հետ պսակուայ, օխթը զօր, օխթը գի-շեր քէֆ էրինք, հարսնիքը պրծանք: Քանիմ տարի անցան ան մարդիքն օր ինծի հոգևորդի էին էրէ, էրկուսն ալ մեռան: Անոն-ցէն հոտ ատտեղ մնալս էլ նաֆիլա էր, չիւնքի քանի մարս ու ախպրտիքս միտքս գըյնէին՝ մուխը քթիս պընչընիւրէն գելէր, ալ բանիմ չաշեցի, տունս ու պախչաս ծախեցի, ծխեցի, կնկանս հետ ճամփայ ընկայ, զօր գիշեր քնացի՝ քառսուն օրուան հասայ մեր գեղը: Խեղճ մարս շատ լալուն, տրորվելուն էրկու աչքերն ա քօռցեր էին:

Թախ մօրս քովը գալը կնիկս բերեր էր իրեք տղայ, ատոն-ցէն մինծը շան լակոտ էր, օրթանճան՝ խոզի ձագմ, անմէնքէն պզտիկը՝ օր աղջիկ էր՝ կատուի ձագ էր: Ատ վախթերը կնիկս

շատ աչքէս ընկեր էր, չէի ուզեր օր վրան աշէի, էրեսն օր կաշէի, գիտես թէ գրողմ գէմս գելլէր: Աւուր մէկը կնիկս ինծի ըսաց. «Քն, ինի իմ հաւքի թեպուլներս պահէր ես նէ տու, ես անոնցով մօրդ աչվիքը լաւցնեմ»: Ես հաւատալով կնկանս խօսքին՝ վերուցի տուի, ատ օրն անցաւ, էքսի սապախտանը (առաւօտեան) աշեմ օր կնիկս չկայ, անոր տեղը մէ դոխմ կայնեմ է իրեք ձագ ա հետը: Ատիկ իջաւ մօրս աչքերուն, թրջեց, թեպուլովը սրբեց, մէմս մօրս աչվիքը բացուան. դոխը ձագերուն հետ քնաց կայնաւ փանջարէն ու ըսաց թը, թակար դու մեզի կուզես, հագի էրկթէ օտըման, առ էրկթէ դըգընակ, գլոխդ դի էրկթէ քիւլլահ ճամփայ ընկի, պտըտի տօր ատոնք մաշի, եփ օր մաշաւ, մեզի գտնիս կը: Աս ըսելն ու ձագերու հետ թոնել էրթալը մէմ էղաւ: Ես ամէն ինչ հասկըցայ, հըմը ալ ինչ պիտի էնէի, ատ օրը տօր իրուկուն նստեր գուլայի կը Մէկալ օրը ալ չհամբերեցի, գնացի հագայ էրկթէ չարուխ, առայ էրկթէ դըգանակմ, գլոխս ա դրի էրկթէ քիւլլահմ ու ճամփայ ընկայ: Գնացի, գնացի շատն ու քիչը Աստուած գիտէ, հասայ ջրիմ քանար. ատ տեղ իրեք ախպար իրար հետ կուէին կը: Ինծի, օր տեսան՝ կանչեցին ու ըսին թէ, մենք իրեքս ախպար էինք, մեր հարը մեռաւ, այսի իրեք բանը թողեց. մէկը այսի էրկթէ փափաղն է օր վեզ ծածկէ մարդ չի տանի անոր, մէկն ա այսի էրկթէ չարուխներն էն՝ օր վեզ հագնի՝ դախըվանմ մէջ քաղքներ, ծովեր կանցնի, մէկն ա այսի կարպետն է, անպէս օր, ինչ օր չուզես՝ ասօր միջէն գելլէ կը, հիմի մենք չիտենք թը ապոնք ինչը բաժնենք, քեզի Աստուած էր հասուց, հիմի դու պիտի բաժնես մեզի: Ատ բաները իմացայ, ալ ես ինծի կորուցի, աշեցի օր ինծի շատ չարէ փրկեն կը, սատանութենմ մտածեցի, ըսի, թը ես եայեղս (նետուանեղ) թապլէմ կը, առաջինը վեզ օր բերէ՝ փափախը անոր, էտե մէկալըն ա չարխները, վերջինին ա կարպետը: Աստոնք հաւնան խօսքիս, հայեղս թապլեցի՝ ու հըմը իմոնքս վար թափեցի ատոնց քիւլլահը գլոխս դրի, չարխները հագայ, կարպետն ա վրաս առայ ու հայ դէ օթին միջէն թոչելով անպէս կերթայի օր թօփ ըլի՝ չէր հասնի, հաւք ըլի՝ չէր կրնը թոչի: Թոայ թոայ, մէմ ա դէմս մէ տունմ էրեաց, տունմ, անպէս տունմ, օր պատերը օսկեցէ էր, վրան ալմաս ու եաղութ:

Գնացի ատոր դռան առաջը կայնայ՝ չարխներս հանեցի, կամաց կամաց նեւ մայ, ինչ տեսնեմ, կնիկս ու իրեք տղայ: Նստեր հաց կուտեն, ես ա գնացի, անոնց սուֆրին նստայ, հետները հաց կուտէի կը: Կնիկս քշուաւ ֆնաց ու մաթ մաթ բոլորը կաշէր: Կերակուրը իրենք ձեռք չտուած՝ պարպիր կը: Ալ ճարը

կտուաւ, տղոցը զրկեց քառսուն հատ խնձոր բերել տուեց, օգին էրէսը սափմիշ էրաւ (ցրուեց), ես է հաւարով կուտէի, անքան անուշ էր օր համէն հոտէն չէի կշտանայ: Էտե պաշլայեցին (սկըսեցին) ժողվել խնձորը, կնիկս համրեց տեսաւ օր, տասերկու հատ պակսեր է, մատը խածեց՝ դարձաւ ըսաց թը, հրեշտակ ես, դե ես, մարդ ես՝ էրեցի, ինչ օր գուգես՝ կուտամ: Սիրտս ալ չդիմացաւ՝ փափախս գլխէս վար առայ թըչը, կնիկս ու տղաքս վրաս թափան ու լացին: Քիչ քիչ ատոնց սրտերն առայ, նստանք անուշ անուշ զրցեցինք: Ատ օրն անցաւ՝ մէկալ օր սապախտան էլլեմ օր մեծ մանչս մեռեր է: Էհ, ինչ պիտի էնէի, փառք կամեցածին, էտըթին էրկու տղա ա ունէի: Մէկալ գիշերն ա անցաւ՝ սապախտան աշեմ օր օրթանճա մանչս մեռեր է: Ատոր ա շատ լացի, հըմը ինչ օգուտ. կէնա ախշիկմ ունէի՝ անիկա հերիք էր: Խուլասա ինչ էրկնցնեմ մէկալ օրն ա ախշիկս մեռաւ. վրայ չորս օրն ա աշեմ կնիկս ա մեռաւ: Էհ ալ ինծի ինչ մնաց աշխրբին էրեսը. տղաքս մեռան, կնիկս մեռաւ, ալ ճեմ հմար ապրիմ, կերթամ ես ա ծովը ընկնիմ խեղթիմ կը: Ատ մտքով գնացի ծովին քանարը, ես ինծի ծովը քցեցի, մէմ ա ուրտից էր ուրտից չէր մէ մենծ ջանաւարմ ինծի բերանն առաւ, կուլ տուեց ու մտաւ ծովին տակը: Զիտեմ ալ ինչքան եմ մնացէ ջանաւարին փորը՝ աւուրը մէկը աշեմ ջանաւարին փորին միջէն լուս էրեաց, հըմը կամաց կամաց սողամ ու լուս աշխարհք էլնեմ: Կամաց կամաց քալելով էկայ աս քաղաքն ընկայ, բըռնեցի աս խանութը ու նստի սառճութեն կէնեմ կը, լաւ աեարներ շինեմ կը, վրան քաշեմ կը կնկանս ու տղոցս սըֆատները (պատկերները): Քանի վրան կաշեմ կը՝ սիրտս կտոր կտոր գըլլի, ուշքս վերնայ կը, մարած գըյնիմ վար, էտե խելքս գլոխս քուքայ կէնայ վրան կաշեմ սիրտս թալկտիկը, հերսս գեղէ կառնեմ ուրաքը կտոր բրտուշ կէնեմ վար լըլեմ կը ու նստեմ գուլամ:

Խեղճ մարդն օր աս բաները պատմէր կը՝ գուլար ու հեծեծար կը, եփ օր խլսցուց (աւարտեց) աչքերը շօլրտեց ու մարաւ ընկաւ վար *):

*) Պատմեց ինձ Ախալքալաքի գաւառի Կաբժտիս գիւղում 1888 թուի Մարտի 26-ին մի անգրագէտ ծերունի:

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՏԱՃԱՐԸ

ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԵՒ ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆ *)

Թ. Թօրամանեանի

(Նուէր պ. Սիմէօն Հայրապետեան Հախումեանին)

Զմիածնի տաճարը հայ ազգի իբրև դարա-
ւոր հայրապետական աթոռ, բնականա-
բար գիտնականներու և բանասէրներու
ուշադրութեան առարկայ պիտի դառնար՝
մասնաւորապէս տաճարի շէնքը՝ որ ա-
ւանդաբար հայոց քրիստոնէութեան ա-
ռաջին շրջանին կը վերագրուի Տրդատի
և Ս. Գրիգորի ձեռքով շինուած 303
թուականին, այդ պատճառով ալ բացի
պատմական ուսումնասիրութենէ, ճարտարապետական տեսակէտով
ալ հետաքրքրական պիտի լինէր:

*) Սոյն աշխատութիւնս առաջին անգամ լոյս տեսաւ ռու-
սերէն լեզուով Ռուսաց Կայսերական Հնագիտական ընկերութեան
Записки Вост. отд. Импер. Русскаго Арх. Общ.-ի մէջ մեծ.
գիտական պ. Ն. Մառի թարգմանութեամբ. այժմ ալ հայերէն
լեզուով հրատարակութեան համար, յարգելի գիտնականի միջնոր-
դութեամբ մեր տրամադրութեան տակ դրուած են ռուսերէն
թարգմանութեան համար պատրաստուած պատկերներու քիչէնե-
րը, որոնք փոխաբէն կը յայտնեմ իմ խորին շնորհակալութիւններս:
Այս առթիւ նախ պարտք կը համարիմ առանձին շնորհակա-
լութիւն յայտնել մեծ. պ. Ն. Մառի՝ որ բարեհաճեց այս աշխա-
տութեանս մէջ յիշատակածս պատմական վկայութիւններու ամ-
բողջական հատուածները դնել իբրև ծանօթութիւն ռուսերէն
թարգմանութեան մէջ, որով պիտի օգտուի ներկայ հայերէն
հրատարակութիւնը:

Շէնքի մասին պատմական շատ քիչ տեղեկութիւններ կան մինչև 7-րդ դարու կէսը. իսկ անկէ աստին մինչև 17-րդ դար զրեթէ բոլորովին մթութեան մէջ թաղուած է:

Առաքել վարդապետ Դաւրիժեցի 17-րդ դարուն, իր նախորդներէն համեմատաբար քիչ աւելի մանրամասնութեամբ կը նկարագրէ թէ իրեն օրով տաճարին ունեցած աւերակ վիճակը և թէ Մովսէս կաթողիկոսի ու անոր յաջորդներու մէկ քանին ձեռքով կրած նորոգութիւնները:

Իբրև հնագոյն եկեղեցի և հայրապետական աթոռ, սկսած 17-րդ դարէն գիտնական ճանապարհորդներու ուշադրութիւնը գրաւած է միշտ, որոնք աւելի կամ նուազ չափերով արձանագրած են իրենց տեսութիւնները և տպաւորութիւնները:

Առ հասարակ, քննողներէն ամենն ալ թեր ու դէմ ենթադրութիւններէ յետոյ, զրեթէ բացարձակապէս համաձայն են մի կէտի վրայ, թէ էջմիածնի տաճարին յատկապէս ձևն է միայն որ անփոփոխ պահուած է 4-րդ դարէն մինչև այսօր:

Ես ալ իմ կարգին ցանկացայ հետազօտել և մինչև այժմ եղած կարծիքները համեմատել շէնքին հետ, յուսալով որ թերևս յաջողուի ինծի ալ քայլ մը աւելի յառաջ երթալ դէպի ստուգութիւն:

1908 թուականին մարտ ամսոյ մէջ երբ էջմիածին կը գլուխուէի, սկսեցի յատկապէս քննել շէնքի իւրաքանչիւր մասերու վրայ եղած նորոգութիւններն ու փոփոխութիւնները: Այս միջոցին ամենէն առաջ ուշադրութիւնս գրաւեցին հիւսիսային ճակատի դուրս ցցուած abside-ի երկու կողմի պատերու կատարին մօտ, երկու fronton-ներու հետքերը, որոնք պարբերաբար եղած կարկատաններու մէջ զրեթէ անյայտանալու վրայ էին: Այդ ներդաշնակութիւնը ինծի անմիջապէս յիշեցուց Անիի Առաքելոց եկեղեցիի արևելեան ճակատը 1) որ նմանապէս կազմուած է միջին մեծ և կողմնակի երկու փոքր fronton-ներով:

Յարգելի գիտնական մեծ պր. Ն. Մառիաջակցութեամբ 1906 թուականին վերակազմեր էի Անիի Առաքելոց եկեղեցին, որովհետև փլատակները պեղելու և կորսուած մասերը ամբողջացնելու համար պ. Ն. Մառ հաճութեամբ դրաւ իմ տրամադրութեան տակ

1) Անիի Առաքելոց եկեղեցիի փոքր frontonները էջմիածինին նման ամբողջ կողմնակի մասերը գրաւած չեն. երկու քովերէն փոքրիկ դատարկութիւններ թողուած կան, որոնց վրա frontonներէն ցած թեք տանիքներով ծածկուած են. սակայն այս տարբերութիւնը մեծ նշանակութիւն չի կարող ունենալ:

մշակներ, որով ես հնարաւորութիւն ունեցայ ըստամենայնի ամբողջացնել Առաքելոց եկեղեցիի պակաս բեկորները:

Տեսնելով Էջմիածնի տաճարին հիւսիսային ճակատի շատ մօտ նմանութիւնը Անիի Առաքելոց եկեղեցիի արեւելեան ճակատի հետ, և այս երկու եկեղեցիներու յատակագծի համանման յատկութիւնները, իսկոյն զգալի եղաւ Էջմիածնի տաճարին չորս պատերէն դուրս ցցուած abside-ներու անպատշաճութիւնը և անհարազատութիւնը: Այս համոզումս աւելի մեծ հաստատութիւն գրտաւ երբ նկատեցի absideներու քարերուն՝ թէ չափերով և թէ որակով կողմնակի պատերու քարերէն ունեցած մեծ տարբերութիւնները: Համոզուեցայ նաև որ նախնական ձևին վրայ գաղափար կազմելու համար ստուգագոյն և դրական ապացոյցներ գրտնելու ժամանակը դեռ չէր անցած, մանրամասն և լուրջ քննութիւնները կարող հին նոր լուսաբանութիւններ ընծայել մինչև այժմ մոլթ մնացած կէտերուն:

Ի նկատի ունենալով մանաւանդ այն հանգամանքը որ շուտով վերանորոգութեան համար պիտի քանդուէր շէնքը, պէտք էր շտապել ժամ առաջ արձանագրել անոր հին ձևերը ապացուցանող կարևոր մասերը, որոնք գուցէ ոչնչանային առանց գիտական հետազոտութեան ենթարկուելու:

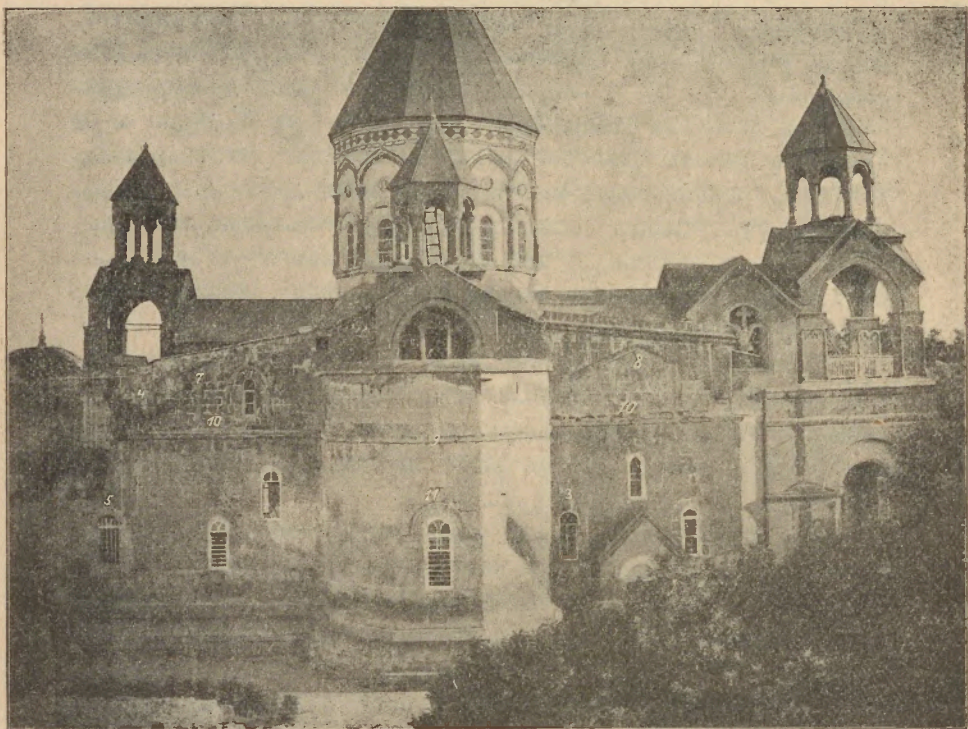
Այս խնդիրը հրապարակի վրայ դնելով միևնոյն ատեն անկեղծ ցանկութիւն պիտի յայտնեմ, որ շէնքը քանդուելու ժամանակ, հսկող արուեստագէտներու կողմէ ուշադրութիւն դարձնուի այն մասերուն վրայ, որոնք իմ այժմեան ենթադրութիւններս հաստատելու կամ հերքելու պիտի ծառայեն:

Թէև ինքզինքս առաջինը կը կարծէի այս հետաքրքրական երևոյթը նշմարող, սակայն յետոյ տեսայ, որ ինձմէ շատ առաջ Ստչիգովսկիի ըսելով Տիւպուա նկատեր և գծագրեր է մի պատկեր իբրև հին ձև Էջմիածնի տաճարին արտաքին ճակատին, որն որ բաւական տարբեր է այսօրուան ձևէն 1): Հայր Ալիշանի Այրարատի երես 214 հին ձեւ կաթողիկէին Էջմիածնի խորագրով 84 պատկերը ընդօրինակուած է Տիւպուաի գծած պատկերէն 2):

1) Chardin-ը նոյնպէս Էջմիածնի իւր նկարի վրայ ցոյց է տուել փոքրիկ fronton-ներէից մինը, որ մնացել է յետագայ շինուածքի տակ, այն է տաճարի հարաւային կողմի արեւմտեան ծայրում, (Voyages du chevalier Chardin en Perse, հրատ. Langes, Atlas, pl. X) սակայն այստեղ սրանց նշանակութիւնը չի բացատրուում: Ծան. ուսերէն թարգմ.

2) Dubois de Montpéroux, Voyage autour du Caucase, Paris, 1839 Atlas, sér. III. pl. VII, fig. 1. ծան. ուս. թարգմ.

Որչափ որ Ստչիգովսկի 1) Տիւպուայի այդ պատկերը կամայական կը գտնէ և անոր կարծիքը կը քննադատէ, այնուամենայնիւ հանգէպ Տիւպուայի բանաւոր և իրական տեսութեանց՝ Ստչիգովսկիի քննադատութիւնը միանգամայն անտեղի կը մնայ:

Պատկ. Ա. Էշմիածնի տաճարը՝ հիւսիսային կողմից:

Որովհետև, գուցէ ինքը չէ տեսեր այն բոլոր մնացորդները, որոնք խոր հնութիւն կապացուցանեն և թէ զուտ հռոմէական ոճի նկարագիրն ունեն, որոնց վրայ հիմնուելով Տիւպուա կազմեր է իր կարծիքներն ու շէնքին հին պատկերը 2):

Յայտնի է, որ Տիւպուա յատկազօծի ուսումնասիրութիւնով չէ զբաղուած, զինքը հետաքրքրեր են միայն faÇade-ի մանրամասնութիւնները, այդ պատճառով ալ նա միայն հին faÇade-ը

1) Strzygowski, Das Etschmjadzin-Evangeliar, Wien. 1891-
եր 3. ծան. ուս. թարգմ.

2) Dubois de Montpéroux յ. գ. հ. III երես 371.

վերակազմեր է ընդունելով միևնույն ատեն որ չորս կողմէն դուրս ինկած abside-ները ևս այնչափ հին են որչափ տաճարի սկզբնական շինութիւնը 1):

Պէտք է խոստովանեմ որ եթէ ևս նախապէս Առաքելոց եկեղեցիի հետազոտութեամբ զբաղած չի լինէի, հազիւ թէ ես ալ, բացի façadeէն, յատկաձեւին վրայ ևս այնքան լուրջ ուշադրութիւն դարձնէի ինչպէս այժմ:

Իսկզբան իջմիածնի տաճարը արտաքուստ ունեցեր է պարզ ուղղանկիւն քառակուսի ձև՝ առանց դուրս ցցուած absideներու, ասոր ապացոյցներէն մէկը, ինչպէս վերև նկատեցի, քարերու շարուածքին և որակին միւս պատերուն հետ ունէ կապ չունենալն է. մէկ նայուածքով կարելի է տեսնել այդ տարբերութիւնը նոյն իսկ լուսանկարին վրա (պատկ. Ա. և Բ.): Բացի այս տարբերութիւններէն կայ մի ուրիշ ընդունելի երևոյթ ևս. հարաւային ճակատի abside-ին անմիջապէս յաջորդող պատուհաններուն archivolt-ները մնացեր են մասամբ abside-ի յետնագոյն շինուածքի ետեւը (պատկ. Բ. 1, 2): Նոյն բանը պատահեր է նաև հիւսիսային ճակատի վրայ մտից դրան արևելակողման պատուհանին (պատկ. Ա. 3):

Կը թողում այժմ ուրիշ մանր մունր ապացոյցներ և պիտի քննեմ ճարտարապետական ու շինարարական տեսակէտով այն մասերը, որոնք անվրէպ ընդունուած օրէնքներ էին հայոց մէջ և թէ անոնցմէ մեծ մասը տակաւին օրէնք է ներկայ ճարտարապետական արուեստի մէջ:

Տաճարի ներքին կողմէն, առանց absideներու խորութեան, արևելքէն արևմուտք ամբողջ երկայնութիւնն է 22,55 մետր. իսկ լայնութիւնը հիւսիսէն հարաւ, նոյնպէս առանց absideի խորութեան 20,72 մետր: Արևելքէն արևմուտք ձգւող երկայնութեան վրայ աւելցնելով արևելեան և արևմտեան ճակատներու պատի թանձրութիւնները, արևելքէն 80 սնթ. 2) արևմուտքէն 1,15 մետր հիւսիսային ճակատի արտաքին երկայնութիւն կունենանք $22,55 + 80 + 1,15 = 24,50$: Նոյնպէս լայնութեան վրայ աւելցնելով պատերու թանձրութիւններ $20,72 + 1,15 + 1,15 = 23,02$ կունենանք արևելեան և արևմտեան ճակատներու արտաքին երկարութիւն:

1) յ. գ. Atlas, ser. III—VII fig. 1 ծան. ուս. թարգմ.

2) Տաճարը արևելակողմի քառակուսի աւանդատունէն բաժնող պատի թանձրութիւնը ոչ թէ 80 սնթ. է այլ 1,32. Բայց ինչպէս պիտի տեսնուի քիչ յետոյ, քանի որ երկու շինութիւնները

Նախապէս պէտք է գիտնալ որ յաճախակի նորոգութիւններու և անկանոն կարկատաններու մէջ, տաճարին արևելքէն արևմուտք երկայնութիւնը ճշդիւ որոշող մի նշան մնացած է, այն է շէնքին երկայնութիւնը վերջանալէն անմիջապէս յետոյ մի

Պատկ. Բ. Էջմիածնի տաճարը՝ հարաւային կողմից

ուրիշ շինութեան սկզբնաւորութիւնը, այս երկու շինութեանց կցուածքի գիծը նկատելի է բարձրէն: Երկրորդ շինութիւնը ա-

իրարմէ բաժնող գծին զւղղութիւնը կանցնի 80 մմթ. թանձրութիւն թողելով տաճարին կողմը, այդ պատճառով ալ 80 մմթ. հաշուեցի. յայտնի բան է որ այժմեան 1,32 մմթ. թանձրութիւնը յիտնագոյն նորոգութիւններու արդիւնք է:

Այս առթիւ պէտք է ըսեմ նաև, որ տգէտ արհեստաւորներու ձեռքով անընդհատ հղած նորոգութիւններու պատճառաւ, այնպիսի ծուռութիւններ և անկանոնութիւններ յառաջ հկեր են շէնքին ամեն կողմին վրայ, որ գրեթէ անհնար է ուղիղ չափել և գծել առանց միջին ճանապարհը ընտրելու. պատկ. Ժ-ի վրայ գրուած իսկական չափերէն կարելի է եզրակացընել, թէ ոչ մի համեմատական ուղիղ չափ չէ մնացած. նոյն իսկ տաճարին երկայնութիւնը հարաւային կողմէն 40 մմթ. երկայն է:

ւելի ցած է տաճարէն, որուն բովանդակ ճակատը պսակող frontonին սկիզբը միայն մնացած է տաճարի արեւելեան կողմի անկիւնին կից. (պատկ. Ա. 4): Միեւնոյն անջատման գիծը կերևայ նաև հարաւային ճակատին վրայ (պատկ. Բ. 6): Այս մնացորդները կապացուցանեն, որ տաճարին արեւելեան կողմին կից, անոր բովանդակ լայնութեան հաւասար գոյութիւն ունեցել է մի ուրիշ շինութիւն՝ որը մի ժամանակ քանդուելով տաճարին կից մի մասը մնացեր է. նորոգութեան ժամանակ օգտուեր են նոյն պատի մնացորդներէն և կազմեր են այժմեան խորանի երկու կողմի քառակուսի սենեակները, որոնք կը ծառայեն իբրև աւանդատուն: (պատկ. Գ. 1,1): Աւանդատուններու մէջ զտնուած պատուհանները անտարակոյս ի հնունձ կը վերաբերէին յարակից շինութեան: Սոյն յարակից շինութիւնը դատելով իր frontonի թեքութեան աստիճանէն և գրաւած դիրքէն պէտք էր որ բաւական լայնութիւն ալ ունենար: Ի՞նչ բանի էր ծառայած այդ շէնքը, իհարկէ չէ կարելի հաստատ գիտնալ, միայն թէ երկու եզրակացութիւններ պիտի հանեմ, որոնցմէ մէկը դարձեալ իբրև ապացոյց պիտի ծառայէ այժմեան absideներուն յետնագոյն ժամանակի մէջ արտաքին պատերէն դուրս հանուած լինելուն:

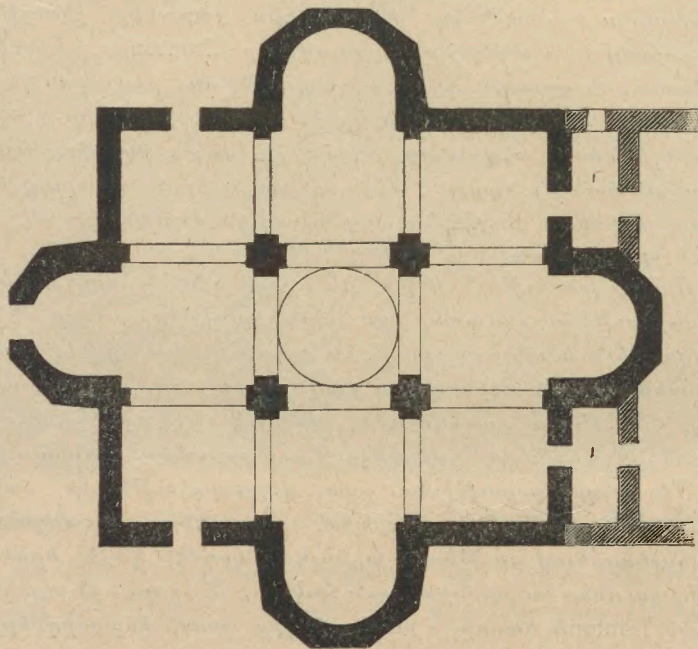
Որչափ խորութիւն և լինչ ձև ալ որ ունենար տաճարի ամբողջ լայնութեան հաւասար այս յարակից շէնքը, անոր մէջ մեծ անտեղութիւն և անյարմարութիւն պիտի ներկայացընէր տաճարին արեւելեան absideին դուրս ցցուելը. ուստի պարզ է որ յարակից շինութիւնը քանդուելէն յետոյ է որ դուրս հանուած են abside-ները առանց ունէ անտեղութեան պատճառ տալու:

Միւս եզրակացութիւնս, շատ վերապահութեամբ սակայն, պիտի կապեմ էջմիածնի Իւչքիլիսէ անուանելու աւանդութեան հետ. ենթադրելով որ թերևս արեւելեան կողմէն կային երկու ուրիշ մատուռներ ևս, որոնց մէկուն ճակատի մնացորդն են այսօրուան երեցած frontonի կտորը և տաճարի կից պատի մնացորդները:

Զգիտեմ որչափ հաւանական վկայութիւն կարելի է համարել Տեկտանդէրի գրածը այս մասին, որնոր այնտեղ կուգէ տեսնել երեք եկեղեցիներ, որոնցմէ մէկը միայն կանգուն էր իր այցելութեան ժամանակ: Արդեօք տեսաւ այդ մատուռներու մնացորդներէն այն ժամանակ, որ ըստ Առաքել վարդապետ Դաւրիժիցիի վկայութեան, եօթը կանգուն բարձրութեամբ փլատակներ կային տաճարին շուրջը: Թէև Տէկդանդերի այցելութեան ժամանակ այդ շինութեան գոյութիւնը հաւանական չեմ կարող համարել՝ քանի որ absideները աւելի հին ժամանակ դուրս հանուած լինելու փաստեր շատ կան:

Ոմանք կը կարծեն որ Իւջքիլիսէ անունը ստացած է Հռիփսիմէի եւ Գալիանէի տաճարներու Էջմիածնի անմիջապէս մօտ գտնուելուն պատճառով, սակայն այս կարծիքը ամենեւին հաւանական չէ, որովհետեւ եթէ Հռիփսիմէի եւ Գալիանէի տաճարները Էջմիածնի տաճարին հետ կապել հարկ չի նէր, պէտք էր որ միեւնոյն աւանդութիւնով սրբազործուած ժամանակակից Շողակաթն ալ միացուէր անոնց, ահա այն ատեն ալ փոխանակ երեքի՝ չորս պիտի լինէին: Ըստիս անպայման պէտք է ընդունել որ Մայր տաճարին արեւելեան կողմի կցուած շինութիւնը երկու ուրիշ մատուռներ էին եւ անոնցմով ծագում առած է աւանդական Իւջքիլիսէ անունը:

Այս միջանկեալ նկատողութենէն յետոյ անցնենք դարձեալ բուն տաճարի հետազոտութեան:

Պատկ. Դ. Այժմեան Էջմիածնի մակարդակը:

Ըստ շինարարական օրէնքի, եթէ տաճարի հիւսիսային պատի բովանդակ երկայնութենէն զեղջենք փոքր frontonներու գրաւած լայնութեան չափերը $7,03 + 7,03 = 14,06$ (պատկ. Ա. 7,8) (պատկ. Դ. 1,1...) մնացորդ 11,14 լայնութիւնը ամեն կողմի միջին մեծ frontonներուն լայնութեան չափը ներկայացընելէն զատ,

նաև կորոշէ գմբէթի խարխիւի տրամագծին 1) իսկական սահմանը. որովհետև այս լայնութիւնն է որ տանիքի միջոցաւ հիւսիսէն հարաւ, արեւելքէն արեւմուտ երկնալուծ խաչաձևութիւն յետոյ (պատկ. Դ. 2,2...) մէջտեղը կազմուած քառակուսին վրայ միայն կը հանգչի գմբէթը (պատկ. Դ. 3,3...): Այս լայնութեան մէջ կը գտնուի նաև frontonները կազմող պատերուն թանձրութիւնները: (Պատկ. Դ. 4,4): Հետևաբար տաճարի մէջ գմբէթակիր մեծ սիւներու դասաւորութեան սահմանն ալ պիտի լինի այս 11,14 լայնութեան մէջ (պատկ. Դ. 5,5...)

Պատկեր Դ.1 1,1... թուանշանները կէտաշար գծերու վրայ frontonներու տանիքներուն զիրար խաչաձևող ընթացքը ցոյց կուտան. ուրեմն այս հաշուով գմբէթի խարխիւն ալ պէտք է որ 11,14 լայնութիւն կամ տրամագիծ ունենայ, որով կստացուի մօտաւոր համեմատական չափ հայկական ոճի լայնանիստ գմբէթներու հակառակ այժմեան զգալի կերպով նեղցած տրամագծին: Այս անվիճելի կանոնին հետ համեմատելով այսօրուան խառնաշփոթուած մասերը, պարզ կը տեսնուի որ ոչ միայն տաճարին դուրսը, այլև ներսն ալ մեծամեծ փոփոխութիւններու ենթարկուել է:

Եթէ մենք ի ձեռին չունենայինք արուեստագիտական այս անվրէպ ապացոյցը, դարձեալ մեզ նկատելի պէտք էր լինէր մի ուրիշ բնորոշ հանգամանք, այն է ներքին գմբէթակիր մեծ սիւներու դասաւորութեան կապը, որոնք կը ղեկավարուին միշտ գմբէթի տրամագծով և միջին մեծ frontonներու տանիքներու խաչաձևումով: Արդ այժմ կը տեսնենք որ այդ գմբէթակիր չորս մեծ սիւներու դասաւորութիւնը (պատկ Գ.) ոչ միայն հայկական ոճի չի պատկանէր մինչև 17—18-րդ դարերը, այլև ուրիշ քրիստոնեայ ազգաց եկեղեցիներու մէջ ալ հազիւ թէ պատահած լինի նոյնօրինակ դասաւորութիւն, այսինքն երեք nefերը հաւասար լայնութեամբ:

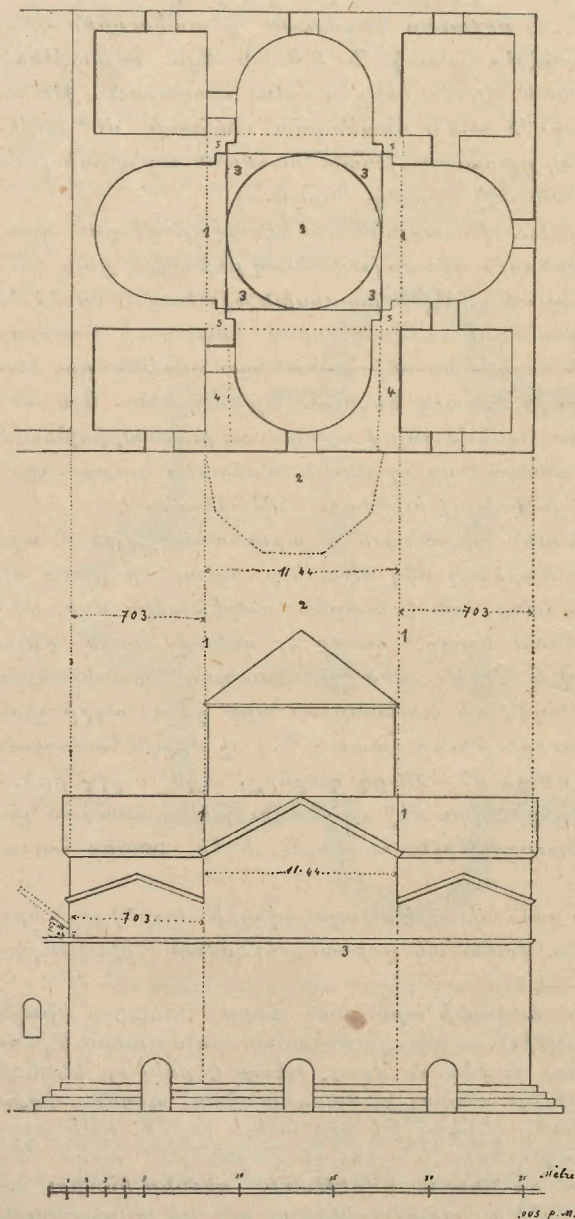
Այս մասին ևս շատ սխալ է Ստչիգովսկիի կարծիքը, երբ զայն «Յուստինիանու ժամանակ գործածուել սկսող բիւզանդա-

1) Հիւսիսային ճակատի արեւելեան փոքր fronton-ը միայն չափելու հնարաւորութիւն ունենալու համար, բոլոր տեսութիւններս հիմնած եմ անոր չափերուն վրայ. պէտք է ըսել որ absideի կողմի վերջաւորութիւնը անորոշ է. հանդիպակաց կողմի փոքր fronton-ը աչքով այնպէս կիրևայ, թէ քիչ աւելի լայն է. եթէ այդպէս լինի, ենթադրութիւններէս ոչինչ չի փոխուելէն զատ, հետևանքը այն կըլինի որ ներքին գմբէթակիր սիւներ իրարու աւելի մօտենալով, գմբէթի տրամագիծն ալ քիչ կը փոքրանայ և ճիշտ Անիի Առաքելոց եկեղեցիի չափերուն կը հաւասարի:

կան գմբէթաւոր եկեղեցիաց առաջին կաղապարին նման» կը համարի. մինչդեռ Այա Սօֆիան, որ մայրն է բիւզանդական գմբէ-

թաւոր եկեղեցիներու, այս համեմատական դասաւորութիւնն է, և կողմնակի զգալի կերպով նեղցած nefեր ունի:

Հայոց եկեղեցիներու մէջ աւելի շատ շեշտուած է միջին ոնքերու լայնութիւնը քան բիւզանդական եկեղեցիները, ինչպէս Տիկօր, Մըրբն, Անիի մայր եկեղեցին, որոնք անհամեմատ նեղ կողմնակի թեք ունին, և այդ իսկ պատճառով ալ միշտ լայնանիստ եղած են հայոց եկեղեցիներու գմբէթները: Անիի մայր եկեղեցին, որուն լայնութիւնը աւելի է քան էջմիածնի տաճարը, ներքին զըմբէթակիր մեծ սիւները այնքան մօտ դրուած են հիւսիսային և հարաւային պա-

Պատկ. Դ. Էջմիածնի սկզբնական մակարդակը եւ ճակատը՝ հիւսիսից:

տերուն՝ որ մի օր, նորոգութեան մը ժամանակ ստիպուեր են որմասիւններու խարիսխի յառաջակարկառ moulureներէն մէկ մասը տաշել անցքը լայնցընելու համար *):

Հետեւելով նոյն իսկ նախապէս գտնուած 11,14 միջին լայնութեան չափերուն, որոնց խաչաձևումէն յառաջ եկող քառակուսին projection-ը գետնի վրայ կուտայ թէ սիւններու մէկզմէկէ և թէ իրենցմէ դէպի պատը եղող հեռաւորութեանց չափը, դարձեալ միջին թեւ՝ հայկական եկեղեցիներու համաչափութեանց հակառակ խիստ նեղ է:

Այս արտասովոր երեոյթը լուսաբանելու համար, նախ ի նկատի ունեցայ հին պատերու քառակուսի շրջանակին մէջ, այսօրուան սիւններու դասաւորութեամբ գմբէթաւոր մի եկեղեցի՝ առանց կողմնակի absideներու. և արեւելեան abside-ը պատէն ներս ամփոփուած, բայց այս նկատումը շատ անհեթեթ արդիւնք տուաւ. abside-ի բերանը կը հասնէր և գրեթէ կը միանար արեւելեան կողմի գմբէթակիր սիւններուն և երկու քովերը կը թողէր խորութիւններ իբրև խորշ, որոնք բոլորովին օտար էին քրիստոնէական եկեղեցիներու. իսկ մնացած մասն ալ հիւսիսէն հարաւ աւելի լայն քան արեւելքէն արեւմուտք երկայն սրահի մը ձևը կստանար: Այս անյարմարութեան առջև կը մնար միայն ենթադրել թէ գուցէ արեւելեան կողմէն միայն խորանի abside-ը դուրս հանուած էր, սակայն այս ալ անկարելի էր նախ վերը յիշուած պատճառներով, յետոյ ալ բոլորովին հակառակ էր հայոց եկեղեցիներու յատկագծային ոճերուն, որոնց մէջ ընդհանրապէս absideները ծածկուած են արեւելեան պատէն ներս: Թէև կան իբրև բացառութիւն դուրս ընկած արեւելեան abside-ով եկեղեցիներ, ինչպէս Տիկորի, Մրենի, Քասաղի եկեղեցիները, սակայն առհասարակ ամենն ալ ըստ իս քննութեան կարօտ են, շատ պատճառներ կան համոզուելու, որ անոնք յետնագոյն յաւելուածներ են: Թալինի Ս. Աստուածածին **) եկեղեցիին վրայ պարզապէս յայտնի է որ կողմնակի բոլոր absideները յետոյ են աւելցուած, հաւանականաբար 10-րդ դարաշրջաններուն կամ աւելի յետոյ: Ուստի պէտք էր որ ընդունէինք արեւելեան abside-ը անպայման արեւելեան պատէն ներս և աշխատէինք միւս մասերուն վրայ յառաջ եկած անյարմարութիւններուն պատճառները փնտռել: Արդ վերստին հարկ կը լինէր դիմել Անիի Առաքելոց եկեղեցիին և

*) Յիշ. գ. եր 5.

**) Տէր Մովսիսեան էջմիածին և Հայոց հնագոյն եկեղեցիներ (Ազգ. Հանդ. գ. XVI. տախտ XXI).

անոր յատակագծին հետ համեմատելով լուծել հանգոյցը (պատկ. Ե), որուն համաչափական ուղղութիւնները և յարամատունքները իրագործելով էջմիածնի տաճարի պատերու սահմանին մէջ կըստանանք պատկ. Դ. յատակագիծը, որը ոչ միայն ընդհանուր տըպաւորութեամբ կը համապատասխանէ Առաքելոց եկեղեցիին յատակագծին, այլև վերին աստիճանի պատշաճութիւն և համանութիւն կատանայ նաև չափերով (պատկ. Դ.):

էջմիածնի տաճարին արտաքուստ երկայնութեան չափն էր 24,50 և լայնութիւնը 23,02 որով կը տեսնենք թէ ուղիղ հաւասարակողմ քառակուսի չէ շէնքը, արևելքէն արևմուտք 1,48 մետր աւելի երկայն է:

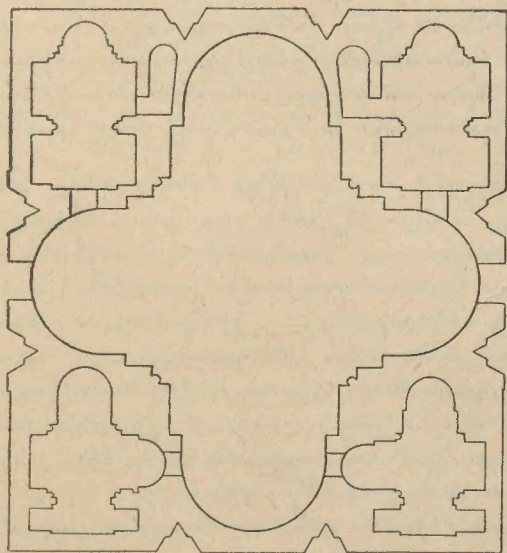
Առաքելոց եկեղեցիի երկայնութիւնը արևելքէն արևմուտք 21,64. լայնութիւնը 19,68 մետր, ասոնց տարբերութիւնն է 1,96 մետր: Ուրեմն աննշան տարբերութեամբ էջմիածնի տաճարի համաչափութիւնը պահուած կը տեսնենք Առաքելոց եկեղեցիի մէջ 1): Ուստի վերև կատարուած թէ շինարարական և թէ եկեղեցական ճարտարապետութեան քննութիւններէ յետոյ, հրը չափերու մէջ ալ շատ մօտ նմանութիւն կը գտնուի էջմիածնի տաճարի և Առաքելոց եկեղեցիի մէջ, այն ատեն մի քիչ աւելի համարձակօրէն կարելի կը լինի ըսել, թէ էջմիածնի տաճարը, իսկզբան Վահան Մամիկոնեանի օրով կառուցուածը, եղած է Անիի Առաքելոց եկեղեցիի նման, ի ներքուստ խաչաձև կիսաբոլորակ վերջաւորուած թեքով, և արևելքէն արևմուտք փոքր չափով երկայն քան հիւսիսէն հարաւ, ինչպէս պատկ. Ե. և պատկ. Ը:

Որպէսզի աւելի ապահով համարուի սոյն եղբակացութեան ստուգութիւնը, ես պիտի ներկայացնեմ նաև հետեւեալ փաստերը, որոնք ոչ նուազ դրական են համոզումներս հաստատելու համար:

Առհասարակ հայոց եկեղեցիներու մէջ կիսաբոլորակ absidenները իրենց շառաւիղի երկայնութենէն աւելի խոր են, այս համեմատութեամբ ալ երբ 11,14 մետր լայնութեան մէջ պատերու թանձրութիւնը թողելէ յետոյ կիսաբոլորակը կը գծենք, կստանանք ուղիղ համաչափութիւն խաչաձև եկեղեցիի absidenներու ալ պատշաճ խորութեամբ. միայն մի քիչ կը նեղնայ գմբէթին տրամագիծը այս գործողութեամբ և այս ալ բնական երևոյթ է բոլոր խաչաձև եկեղեցիներու մէջ. եթէ խաչաձևի պահանջը չի լինէր, անպայման պէտք էր որ ներքին գմբէթակիր սիւնները

1) Անիի Գաբկաշէն ս. Գրիգորը, որ ուղիղ ընդօրինակութիւն է Զուարթնոց եկեղեցիի, բացի զանազան ակամայ տարբերութիւններէ՝ տրամագիծն ալ 60 սնթ. տարբերութիւն ունի:

իրարմէ աւելի հեռու և արտաքին պատերուն աւելի մօտիկ դը-
րուէին ըստ հայկական ոճի անհրաժեշտ պահանջի, որով թէ զըմ-

բէթին տրամագիծը պիտի մեծանար սո-
վորական ուղղան-
կիւն եկեղեցիներու
գմբէթներուն նման
և թէ միջին fron-
ton-ը պիտի լայն-
նար աւելի քան
11,14:

Դարձեալ մի ու-
րիշ ապացոյց են
չորս անկիւններու
վրայ չորս սենեակ-
ները, որոնց գոյու-
թիւնը անվիճելի է
հետեւեալ պատճառ-
ներով:

Այժմիս մտից
դռները ամենեւին
իրենց օրինական
տեղին վրայ չեն,

Պատկ. Ե. Անիի ս. Առաքելոց եկեղեցու
մակարդակը: *Ami*

նոյն տեղերուն վրայ մտից դռներ առանց բացառութեան
մենք չենք կրնար գտնել բոլոր հայոց եկեղեցիներու մէջ,
մանաւանդ անոնց չափերու փոքրութիւնն ալ ապացոյց է որ զըլ-
խաւոր դռները չէին, այլ չորս անկիւնի չորս սենեակներու դռ-
ները: Հարաւային ճակատին վրայ այսօրուան գործածական եղող
դրան կատարեալ համաչափութեամբ զետեղուած է հանդիպակաց
անկիւնի մօտ փակուած դուռը (պատկ. Բ. 7) որնոր կը բացուի
ուղղակի արեւելեան հարաւային սենեակի վրայ. կասկած չիկայ
որ հիւսիսային կողմէն ալ դէմ առ դէմ գտնուած սենեակին մէջ
ալ կար այս դուռը, բայց փոփոխութեանց ժամանակ գոցուած է
բոլորովին: Օրինական կերպով՝ անկասկած գլխաւոր դռները բա-
ցուած էին շէնքի երեք ճակատներուն վրայ ճիշտ մէջ տեղերէն,
ինչպէս միւս բոլոր հայկական եկեղեցիները. և սա այնպիսի ան-
բնարարելի պահանջ էր որ նոյնիսկ 7-րդ դարէն սկսեալ մեզ
հասած արտաքուստ շնչողուած absideներով խաչաձև բոլոր եկե-
ղեցիներուն վրայ մտից գլխաւոր դռները բացուած են դարձեալ
մէջտեղէն, այսինքն abside-ներու կեդրոնէն (պատկ. Դ. յտկգիծ):

Ուստի շատ պարզ է որ absideներուն դուրս հանուելու ժամանակը երբ քանդուեցան ներսի հին absideները, քանդուեցան նաև դռները և օգտուելով սենեակներու դռներէն աւելորդ համարուեցաւ նորոգ յաւելուած absideներուն վրայ դռներ բացուելը, նոյնպէս աւելորդ էր հարաւային ճակատի վրայ դէպի արեւելեան անկիւնի մօտի դուռը՝ որ շատ պնդատշաճ կերպով սեղանին մօտ կը բացուէր՝ սենեակները ևս abside-ներուն հետ քանդուելէ յետոյ (պատկ. Բ. 7):

Էջմիածնի տաճարին մէջ չորս անկիւնի սենեակները թէև իրենց պարզութեամբ կը տարբերին Անիի Առաքելոց եկեղեցիի խորանագարդէ ձևերէն, սակայն այս յատկութիւնը ամենևին չի փաստեր ենթադրութեանս հաւանականութեան, որովհետև նախքան 10-րդ դար հայոց եկեղեցիներու մէջ ամենևին չիկան abside ունեցող կողմնակի սենեակներ, եթէ գտնուին ալ, պէտք է համարիլ որպէս յաւելուած 10-րդ դարու։ Անիի Առաքելոց եկեղեցւոյ հետ կարելի է միաժամանակ շինուած ընդունել նաև կողմնակի սենեակներու absideները, որովհետև անոր շինութեան ալ ամենահաւանական ժամանակն է 10-րդ դարը։

Էջմիածնի տաճարին մէջ ինչ բանի կը ծառայէին արեւմտեան կողմի սենեակները, այդ բանը թող բացատրեն Ներերուքի, Հռիփսիմէի և այլ նմանը ունեցող տաճարներ, իմ կարծիքս այն է որ, այդ սենեակները հայոց նախնական եկեղեցիներու մէջ թերևս ծառայած են իբրև հեթանոսական գաւիթներ, քանի որ արևմտեան եկեղեցիներու նման, հայերը այդ խորհուրդին համար որոշ բաժին չունին իրենց եկեղեցիներու մէջ։ Այս կարծիքը կը յայտնեմ իմ ծննդավայրիս Շապին-Գարահիսարի և շրջակայից մէջ տարածուած աւանդութեան մը վրայ հիմնուած։ Ինչպէս Փոքր Ասիոյ շատ կողմերը, նոյնպէս և Շապին-Գարահիսարի մէջ կայ մի եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, որուն արևմտակողման այդ բաժինները, փոխանակ զոց պատի, վանդակորմով անջատուած են տաճարէն, և յատկով ալ բարձր են երկու աստիճան քան տաճարին յատակը. այդ բաժիններուն ժողովուրդը աւանդաբար պէյնամազ (պի նամազ) սէքիւսի անունը կուտայ, այսինքն անաղօթքներու կամ աղօթքէ զրկուածներու գաւիթ։ 1)

Գուցէ առարկուի թէ արտաքուստ դուրս հանուած abside-ներով խաչաձև եկեղեցիներ սովորական եղած են հայոց մէջ և բաւական թուով օրինակներ ալ մեզի հասած են, ինչպէս Մաս-

1) Սէքի բառը թուրքերէն է. համապատասխան բառ հայերէն չեմ կարողացած գտնել, գաւիթ չի նշանակիր. աւելի մօտ իմաստը կուտայ plate-forme բառը։

տարա, Թալին, Բագարան, Ալաման և այլն, ուստի կարող էր էջմիածինն ալ նոյն ձևը ունենալ ի նկզբան, և միւսները հետեւողութիւններ լինէին:

Այս առարկութիւնը կարող էր համոզիչ լինել՝ եթէ վերջիններուն մէջ էջմիածնի բոլոր համաչափութիւններ պահուած գըտնէինք: Մինչդեռ էջմիածինէն զատ միւս բոլոր խաչաձև եկեղեցիները կանոնաւոր ոճի և համաչափութեան մը հպատակած են և էջմիածինը անոնց բռնի նմանելու ճիգերը ցոյց կուտայ:

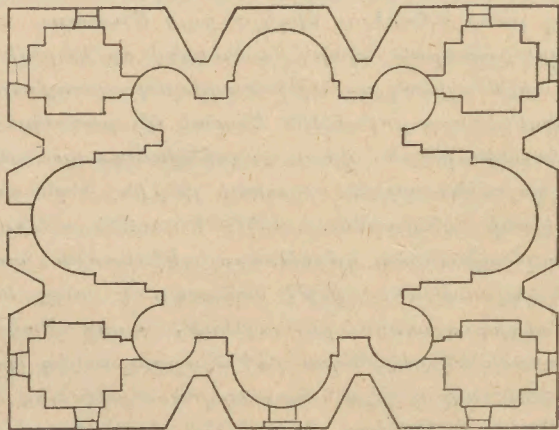
Առանց նոյն իսկ չափելու, պարզ հայեացքով մը կարելի է տեսնել, թէ 7-րդ դարէն սկսեալ գոյութիւն ստացող արտաքուստ յայտնի խաչաձև եկեղեցիները բոլորովին ձևուած են քառակուսի եկեղեցիներու համաչափութեան վրայ, այսինքն դուրս ելած absideները այնչափ լայն են, որչափ որ պիտի լինէին նոյն տարածութեամբ քառակուսի եկեղեցիներու միջին frontonները և նոյն համեմատութեամբ ալ լայնանիստ գմբէթները: Էջմիածնի տաճարին absideներուն լայնութիւնը գրեթէ հաւասար է անոր երկու կողմը մնացած ուղիղ պատերու լայնութեան, ասոր հակառակ միւս բոլոր խաչաձև եկեղեցիներու մէջ մնացորդ ուղիղ պատերը շատ անգամ absideներու կէսին հաւասարելու չափ նեղ են և առանց բացառութեան absideներու կեդրոնին վրայ են զլիսւոր մտից դռները:

Այժմ կարելի եղածին չափ քննել փորձենք թէ երբ և ի՞նչ ժամանակի մէջ այս ներքին և արտաքին փոփոխութիւնները կատարուած լինելը հաւանական է:

Որովհետև արեւելեան և արևմտեան պատերը զանազան շինութիւններով ծածկուած են, կը մնայ դատել հիւսիսային և հարաւային պատերու վրայ զանազան դարերէ մնացած ճարտարապետական նմոյշներէն:

Հիւսիսային պատի փոքր frontonները իմ կարծիքով պէտք է համարել նոյն իսկ Վահան Մամիկոնեանի շինածը, որովհետև այդ frontonները, ինչպէս քննողներէն Տիւպուա ալ նկատեր է, զուտ հոռմէական ոճի յատուկ է, թէև այսօր բոլորովին մաշուած, սակայն իր յատկութիւնը պարզող մասեր դեռ պահուած են: Այդ fronton-ի corniche-ին վերին եզերքին վրայ իր ոճին յատուկ moulure-ները քանդակուելէն յետոյ անոնց յաջորդած է յառաջակարկառ ճակատը (face de larmier), որուն տակ շալուած են կանոնաւոր համաչափութեամբ modillon-ներ. սոյն modillon-ներուն երկու հատին վերին մասերը բոլորովին անաղարտ են, միայն մաշուած են ներքեւիները, որով անյայտ է թէ ունէին արդեօք տակէն ալ նոյն ոճի յատուկ տերևաքանդակները. թէև ա-

ռանց այդ ալ ոչ մի կասկածի տեղի չիկայ դատելով վերի ան-
վնաս մնացած մասերէն: Այս գծերով corniche բոլոր հայոց յիշա-
տակարաններուն մէջ միակ երևոյթ է էջմիածնի տաճարին վրայ-
արեւմտեան ոճերով ճոխացած Զուարթնոցի մէջ անգամ այս չափ
մաքուր հոմմէական գծեր չեն տեսնուած: Հետեւաբար այս երե-
ւոյթը երբէք պատահական չէր կարող լինել: Պատմականօրէն

Պատկ. Զ. Ս. Հռիփսիմէի տաճարի մա-
կարդակը:

բացատրելով
սլիտի ըսեմ,
թէ այդ միակ
շրջանն էր որ
հայկր ըստ ա-
մենայնի արեւ-
մուտքի ազդե-
ցութեան են-
թարկուած էին
Բիւզանդիոնի
և արեւմուտքի
զանազան մա-
սերուն մէջ
կրթութիւն
ստացող Մես-
սոպեան խում
բերէն շատե-
րը դեռ կենդանի էին, որոնց մէկն էր Վահան Մամիկոնեանի սի-
րելի Ղազար Փարպեցին և երբեմն խնամակալ նոյն տաճարին.
քնականաբար, տարօրինակ բան չէր լինէր կարծել, որ նոյն ժա-
մանակ արեւմտեան ճաշակով զարգացած գիտնականներու գոյ-
ութիւնը կարող էր ուղղակի ազդեցութիւն ունենալ վերաշինուած
տաճարին ներքին և արտաքին ոճերուն և զարդաքանդակներուն
վրայ:

Հիւսիսային ճակատի արեւելակողման փոքր fronton-ին ան-
միջապէս ներքեւ եղած պատուհանին պսակը զժաղդաբար չի
կարողացայ քննել, բայց ըստ երևոյթին սա ևս անփոփոխ մնա-
ցած կը կարծեն: Այս երկու նշաններէն զատ հիւսիսային ճակա-
տին վրայ ուրիշ բան չէ մնացած, որ եկեղեցիի սկզբնական շինու-
թեան պատկանի (ի հարկէ բացի սրբոց քանդակներէն և արձանա-
գրութիւնէն, որոնց քննութիւնը ձեռնհասներու կը թողում): *)

Հարաւային ճակատի վրայ գոցուած դուռը որոշ չափով պա-

*) Shu J. Stzygowski j. գ. եր. 5 ծան. ուս. թարգմ.

հեր է իր հնութեան դրոշմը: Երերուքի տաճարի դռներու նման իւր կամարին վրայ երբեմն կրեր է եռանկիւնի fronton, որուն հետքը դեռ չէ կորած և պարզ նկատելի է լուսանկարի վրայ ևս (պատկ. Բ. 7):

Ինծի կը թուի թէ 7-րդ դարու սկիզբը Կոմիտաս կաթողիկոս իր կատարած նորոգութեանց ժամանակ ներքին ձևերուն մէջ ոչ միայն փոփոխութիւն չի մտցուց և բաւականացաւ միայն տանիքն ու զմբէթը քարաշէն կառուցանելով, այլև էջմիածնի տաճարին նուիրագործուած յատակագիծը յաւերժացընելու համար իր նորոգ կառուցած Հռիփսիմէի տաճարն ալ անոր նմանցուց:

Հռիփսիմէի տաճարին յատակագիծը (պատ. 2) որուն նախնական ձևը անպայման պահուած է, համեմատելով էջմիածնի յատակագիծին հետ, կը գտնենք շատ մօտ նմանութիւն իր խաչաձևով և կողմնակի չորս սենեակներով. նաև նմանութիւն Անիի Առաքելոց եկեղեցիի հետ, բացի մէկ երկու փոքրիկ շեղումներէ:

Հռիփսիմէի տաճարին մէջ, առաջին շեղումն այն է որ արեւելքէն արևմուտք երկայնութիւնը աւելի շեշտուած է. երկրորդը կիսաբոլորակ absideներու մէջտեղերը փոքր absideներ ևս աւելցած են. սակայն այս տարբերութիւնները ընդհանուր յատկութեան չի փոխելէն զատ՝ աւելի կը մօտեցընէ վերև բացատրուած հայկական եկեղեցիներու առանձնայատուկ ոճին:

Կոմիտաս կաթողիկոսէն 20 տարի յետոյ, Ներսէս Շինողն է էջմիածնի տաճարին վրայ նորոգութիւններ կամ շինութիւններ կատարող, բայց թէ ի՞նչ էին Ներսէսի շինածները կամ կատարած նորոգութիւնները, որոշ տեղեկութիւններ չկան:

Որովհետև Սեբէոսի և Յովհաննէս կաթողիկոսի միջոցաւ գիտենք, թէ Կոմիտաս կաթողիկոս մեծ նորոգութիւններ կատարեց, մանաւանդ կտուրը և զմբէթը բոլորովին նոր շինեց, հետեւաբար, 20 տարուան մէջ տաճարը չէր կարող այնքան մաշուած և փլուզուած լինել, որ գրելու կողմանէ վերին աստիճան սակաւագետ հայ պատմագիրներու համար յիշատակութեան արժանի նորոգութիւններ կատարէր Ներսէս Շինող: Բնականաբար նորանոր յաւելումները պէտք էր լինէին Ներսէս Շինողի գործերը: Ժողովոց պատմութեան մէջ *) արձանագրուած «Երկասիրաբար յարդարեալ շինէ զ Ս. Շողակաթն ի Նոր քաղաք» ընտրող բառերը ցոյց կուտան թէ Ներսէսի երկասիրութիւն համարուելու չափ նոր շինութիւններ և յաւելումներ կատարուեցան անոր ձեռքով:

*) Շախաթունեան Ստորագրութիւն կաթողիկէ էջմիածնի I. երես 23.

Արդ քանի որ ուրիշ մասեր բոլորովին նոր էին՝ կը մնայ ենթադրել որ այդ յիշատակութիւնը կը պատկանի ներքուստ սենեակները և absideները քանդուելուն և արտաքուստ նոր absideներ աւելցուելուն: Այս գործողութիւնն ալ արդէն ըստ բաւականի յիշատակութեան արժանի աշխատութիւն կարող է համարուել Ներսէս Շինողի համար:

Պէտք է խոստովանիմ սակայն, որ դատելով Ներսէսի Զուարթնոցի մասին ունեցած ճաշակէն, էջմիածնի վրայ չեմ գտներ այնպիսի մի մնացորդ, որ Զուարթնոցը և կամ Ներսէսի ճաշակը յիշեցնէ. թերեւ գտնուին Ներսէսի ուրիշ երկասիրութիւններու վրայ այս կասկածը փարատող նմոյշներ, որոնք տակաւին ինծի չէ յաջողուած տեսնել:

Ներսէս Շինողէն յետոյ էջմիածնի տաճարին ճակատագիրը մթութեան մէջ է մինչև 17-րդ դար, ուստի մնացած մասերուն վրայ եզրակացութիւններ հանելու համար դարձեալ պիտի դիմենք սակաւաթիւ մնացորդ ճարտարապետական հատուկոտորներու:

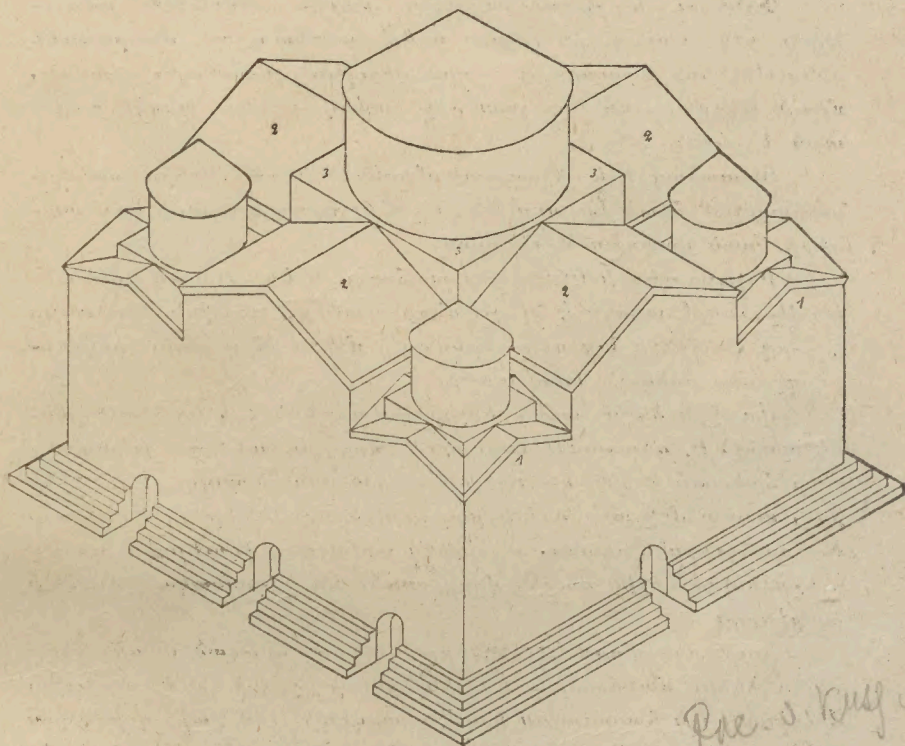
Absideներու յաւելման ժամանակէն մնացած կայ corniche մը (պատկ. Ա. Բ. 9, 9 պատկ. Դ. 3, պատկ. Ժ 1, 1,) որով նորակառոյց absideները պսակուելէն յետոյ, պատշաճութեան համար շրջապատեր են ամբողջ շէնքը, և շարունակութիւնը արդէն կանգուն պատերու մէջ ագուցանելու համար, ինչպէս կը տեսնուի, պատկ Ա. 10, 10, absideներու cornicheներու 1) հաւասար բարձրութեամբ քանդեր են մէկ կարգ քար, և այդ քանդուածքին մէջ cornicheները տեղաւորելէն յետոյ վրայի դատարկութիւնները լեցուցեր են 2) մանր քարերով: Ահա այս moulureները ունեցող cornicheներ գործածական են հայ ճարտարապետութեան մէջ մինչև 10-րդ դար: Իբրև վերջին նմոյշ կարելի է համարել Առաքելոց եկեղեցիի cornicheները բաւական մօտ նմանութեամբ էջմիածնի cornicheներուն:

Հին եկեղեցիներու վրայ մօտաւոր ձևերը կան Թալինի Ս. Աստուածածնի և Տիկորի տաճարներու վրայ, բայց ասոնց շինութեանց հետ ժամանակակից լինելը կասկածելի է. որովհետև

1) Արժէր մանրամասն չափազրել և զծագրել այս cornicheը, սակայն այնչափ էր ինծի համար: Երանի թէ նորոգութեան ժամանակ շէնքին վրայէն խնամքով հանուէր և պահուէր:

2) Միևնոյն գործողութիւնը կատարուած է Թալինի Ս. Աստուածածնի եկեղեցիի վրայ (Մեսրոպ վարդապետ, էջմիածին և հայոց հնագոյն եկեղեցիներ, պատկ XXI Ա. զգ. Հանդէս գ. XVI) բայց այնտեղ բաւականացած են միայն abside-ը պսակելով, առանց շարունակելու կողմնակի պատերուն վրայ:

7-րդ դարէն մեզ հասած cornicheներու սովորական ընդհանրացած ձևերը պարզ ատամնաշարեր են վերևից լարերով կամ ժապաւեններով պսակուած, որպիսիքն են Երեւուքի, Մաստարայի, Բագարանի, Թալինի և Մրենի եկեղեցիներու cornicheները: Վերջապէս Էջմիածնի տաճարին մէջտեղէն շրջապատուած cornicheները 7-դ էն 10-րդ դարաշրջաններու գործ են, և թերևս անելի մօտիկ 10-դ դարին:

Պատկ. Է. Էջմիածնի տաճարի սկզբնական տեսքը հիւսիս-արեւմուտքից

Գաղափարական perspective գծուած է. պատկերը, որ ըստ իմ ենթադրութեան Էջմիածնի հին ձևն է, միջին corniche-ը չեմ դրած, որովհետեւ հայ ճարտարապետութեան ամբողջ տեղումբեան շրջանին մէջ երբեք չէ ընդունուած շէնքին կէս բարձրութիւնէն corniche-ով շրջապատելու ոճը, ինչպէս տեսանք Էջմիածնի մէջ ալ absideներու յաւելման ժամանակ պատշաճութեան համար ազամայ դրուած են անոնք:

Հիւսիսային abside-ի պատուհանի պսակը, որ միաժամանակ abside-ի հետ շինուած կերևի, դարձեալ յատուկ է 10-դ դարէն առաջ եղած ձևերու, որովհետև, երբ 10-ր դարէն սկսեալ հարթ երեսի վրայ մանուածոյ քանդակազարդ շրջանակներու և պսակներու գործածութիւնները սկսուեցան, այլևս շատ ցանցառ կերպով կերևնան moulureներով պատուհաններու շրջանակներ և պսակներ:

Դռներու և պատուհաններու մասին առանձին տեսութիւն չեմ կարող ընել, առ այժմ անոնց վրայ մանրամասն քննութիւններ կատարելու հնարաւորութիւն չունենալուս համար, միայն թէ մտից դռները շատ քիչ չափով իրենց տեղէն խախտած կերևին:

Յատակադէի և շրջապատի մասին տեսութիւններս սահմանափակելով՝ հարկ կը տեսնեմ քիչ մ'ալ զբաղիլ ծածքի կամ տանիքի կրած փոփոխութիւններով:

Ինչպէս կերևի էջմիածնի տաճարը երեք տեսակ ձևափոխութիւններէ անցեր է մինչև մեզի հասնելը, առաջին ձևը տևեր է 5-րդ էն մինչև 7-դ դար. երկրորդը մինչև 17-դ դար, իսկ երրորդը մեր օրերուն տեսնուածը:

Առաջին ձևին համար ինչոր հաւանական էր, կը ներկայացնէ պատկ. է. գծագրութիւնը, որուն վրայ կը տեսնուի իւրաքանչիւր ճակատի կողմնակի կտուրները պսակուած փոքր frontonներով, ասոնց մէջ տեղ աւելի բարձր մեծ frontonներ՝ որոնց վրայի ծածքը հիւսիսէն հարաւ, արևելքէն արևմուտք ձգուելով և զիրար խաչաձևելով միջին մասին վրայ տուեր են կեդրոնական գմբէթի խարիսխը:

Կողմնակի փոքր frontonները և անոնց գրաւած մասին ծածքերու ձևերը մանրանկար են ընդհանուր շէնքի մեծ ծածքին: Հիւսիսային և հարաւային կողմէն արդէն այժմ ալ գոյութիւն ունին frontonներ և բնականաբար նոյն թեքութեամբ ալ ծածկուած էին կտուրները. իսկ արևելեան և արևմտեան կողմերուն վրայ թէ frontonներու և թէ խաչաձևուած տանիքի գոյութիւնը ընդունելուս ապացոյցներ չեն պակսեր. բացի թէօրիի վրայ հիմնուած պատճառներէ՝ կայ մի դրական պատճառ ևս: Արևմտեան ճակատի վրայ նոյն փոքր frontonներու համապատասխան մասերու մէջ դեռ կան հին քարերու շարուածքներ, որոնք միջին կէտին վրայ կը հասնեն հիւսիսային ճակատի փոքր frontonներու բարձրութեան, ուր եղեր են նաև ի հնումն փոքր պատուհաններ. (պատկ. է. 1, Ը. 1, Թ. 1). վերջին ժամանակներ երբ ծածքի տեսակը փոխեր են, այն ժամանակ ազատ տեղի պատճառով նոյն

պատուհաններու շրջանակները մեծցուցեր են, թէև յետոյ ալ բոլորովին փակեր են:

Զորս փոքր զմբէթները ցոյց եմ տուած առանց ունէ դրական ապացոյցի, հետեւեր եմ միմիայն Անիի Առաքելոց եկեղեցիին, որուն վրայ այժմ ալ դեռ կը մնան նոյն մասերու վրայ փոքր

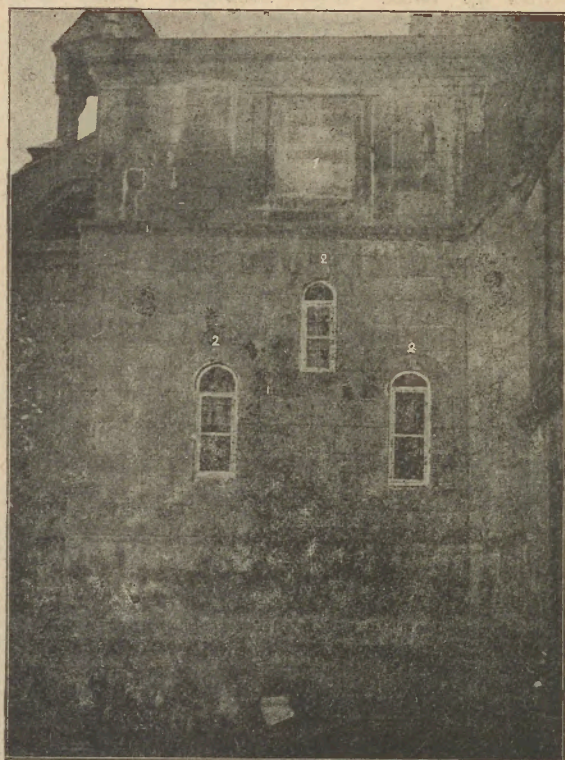

Պատկ. Ը. Էջմիածնի տաճարի տեսքը հարաւ-արեւմուտքից:

զմբէթներու մնացորդները: Այս զմբէթները հին Էջմիածնի վրայ ցոյց տալ թոյլ տուի ինձի այն պարզ պատճառով, որ երբ ուրիշ մասերու մէջ ըստ ամենայնի նման են այս երկու տաճարները, չէր կարող այդ փոքրիկ տարբերութիւնն ալ ունենալ: Հին աւան-

դուրսեան մը շարունակութիւնը չէ արդեօք այսօրուան էջմիածնի վրայ հինգ գմբէթներու գոյութիւնը, թէև տեղափոխուած:

Երկրորդ ձևի համար գծուած է պատկ. Ժ. որուն վրայ ցոյց տուած եմ այժմեան յատակագծէն մաս մը բաղդատութեան հա-

Պատկ. Ժ. Տաճարի արեւմտեան պատի հիւսիսային մասը:

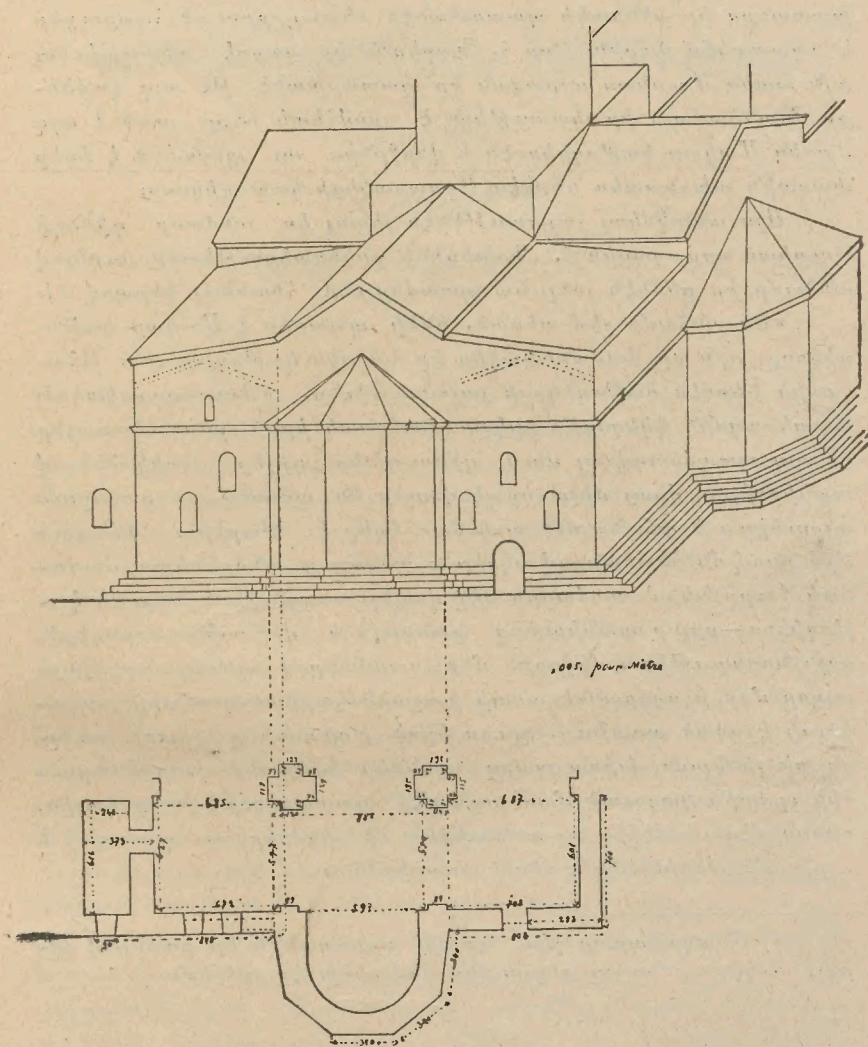
մար. faÇade ին վրայ կէտաշար կը տեսնուին նախկին փոքր frontonները, որոնց վրայ յետոյ պատի հիւսուած քըշարունակութեամբ վերածուել են թեք տանիքներու. այս փոփոխութիւննանշուշտ բնական հետեանքէրնախկին բարդ ձևով շինուած տանիքներու պատճառած անտեղութեանց, որոնց վրայ գտնուած թեքումներ, անկիւններ և խորշեր անձրևի ջուրերուն ուղիղ ընթացքը կարգելէին և վնասա-

կար հետեանքներու պատճառ կը դառնային:

Միջին frontonները աւելի նեղցած են ներքին փոփոխութեանէն գմբէթակիր սիւններու ստացած նոր դասաւորութեան համաչափութեամբ. adsideները դուրս ինկած և վրաները ծածկուած են կոնաձև տանիքներով: Սոյն պատկ. է. ի վրայ երեցածներէն դուրս ինչ որ կերևին այսօրուան տաճարին վրայ, ամենն ալ կը վերաբերին երրորդ ձևափոխութեան, որ կսկսի 17-դ դարէն յետոյ, որուն մասին խօսել իմնապատակէս դուրս է:

Էջմիածնի տաճարին նախնական ձևերուն վրայ համառօտ տեսութիւնս վերջացած համարելով հարկ կը համարիմ աւելցընել

նաև մի կենդանի վկայութիւն, որն օր իմ կարծիքներէս մէկ մասը հաստատելու բնոյթը ունի, թէև չեմ պահանջեր զր անպատճառ վաւերական փաստ համարուի սոյն վկայութիւնը, այ-

Պատկ. Ժ. Էջմիածնի տաճարի հին տեսքը՝ հիւսիս-արեւելքից եւ նրա apside-ի մասի մակարդակը.

նուամենայնիւ գէթ մղում կուտայ մանրակրկիտ հետախուզութեան, երբ վերանորոգութեան համար կսկսին քանդել տաճարի պատերը:

Այս անգամ էջմիածին գտնուած միջոցիս հիւր եղայ Արժ. Գարեգին վարդապետ Յովսէփեանի. մեկնելէս երկու օր առաջ հ. Գարեգին յայտնեց ինձ որ Սուքիաս սրբազանը տեսնելով աշխատանքս իր սենեակի պատուհանէն, հետաքրքրուած հարցուցեր է նպատակիս մասին: Երբ հ. Գարեգին կը պարզէ տեսութիւնս, բայն ատեն Սուքիաս սրբազան կը պատասխանէ թէ այդ կարծիքը միանգամայն իրականութիւն է, որովհետեւ ինքը լսած է այդ մասին Մակար կաթողիկոսէն և վերջինիս ալ պատմած է եղեր փաստին ականատես Ներսէս Աշտարակեցի կաթողիկոսը:

Այս անակնկալ յայտնութենէն յետոյ ես անձամբ դիմեցի Սուքիաս սրբազանին հ. Գարեգինի ընկերակցութեամբ, ուզելով անձամբ իր բերնէն լսել, Նա պատմեց ինձ հետեւեալ կերպով 1):

«Ես անձամբ չեմ տեսած, ինձի պատմեր է Մակար կաթողիկոսը, որն որ ժամանակակից էր Ներսէս կաթողիկոսին: Ահաւասիկ Ներսէս կաթողիկոսի յայտնութիւնը. «Ռուս-պարսկական պատերազմին եկեղեցին երկար ժամանակ իբրեւ բերդ ծառայեր է, այդ պատճառով ալ ռուս զինուորներ գիշեր ցերեկ մնալով տանիքներու վրայ միշտ կրակ վառեր են այնտեղ, որ քարերուն աշրուելուն և փճանալուն պատճառ եղեր է: Քարերու փճացումին բնական հետեանքով սկսեր է տեղացող անձրևներու ժամանակ ջուրը ներս՝ տաճարին մէջ վազել, ուստի կըսէ Ներսէս կաթողիկոս—բոլոր տանիքները քանդեցի և վերստին նորոգեցի, սոյն նորոգութեան միջոցին մեծ զարմանքով տեսայ որ մինչև այսօր մեր ի սկզբանէ անտի խաչաձև կարծած տաճարը քառակուսի է եղած առաջուց, դուրս ելած խորանները յետոյ աւելցուած լինելուն, խիստ պարզ նշաններ երևցան, խորաններուն հին պատին կպցուած մասերուն մէջ դատարկութիւններ կային, որոնց մէկուն մէջէն ալ գտնուեցան մի փղոսկրեայ գաւազան և ուրիշ մի քանի եկեղեցական առարկաներ:

1) Բնականաբար չեմ կարող սրբազանին իր բառերով գրել, սակայն իմաստը բոլորովին անփոփոխ կը պահեմ:

ԿԱԹՈՒՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆ

ԵՒ

Ս. ՕԺՈՒՄՆ

Գարեգին վարդ. Յովսէփեանի

Ա.

Հայոց եկեղեցւոյ աւանդութիւնների համաձայն կաթողիկոսական ընտրութիւնը կատարուել կարող է նախորդի թաղումից անմիջապէս յետոյ, կամ երբ յարմարութիւն լինի: Բայց Պօլոժենիայի հաստատութիւնից յետոյ՝ ուղիղ թէ սխալ հասկացողութեամբ՝ սովորական է դարձել նախորդ կաթողիկոսի թաղումից մի տարի յետոյ նշանակել: Ընտրութեան մասին կարգադրութիւն է անում ս. Էջմիածնի Սինօդը այսպէս կոչուած «Ժանուցողական հրովարտակներով»: Սինօդում յատուկ օրագրութիւն է կազմուում կաթողիկոսական ընտրութեան օրը որոշելու և բոլոր թեմերին յայտարարելու համար: Ծանուցողական հրովարտակի մի մի օրինակ անմիջապէս ուղարկուում է Ռուսաստանի հայ առաջնորդներին, իսկ Տաճկաստանի և Պարսկաստանի թեմերին Կովկասի փոխարքայի, արտաքին գործոց նախարարի և յիշեալ տէրութիւնների մէջ եղած ռուս դեսպանների միջոցով: Տաճկաստանի առաջնորդները, Երուսաղէմի պատրիարքը, Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսներն ստանում են Կ. Պօլսոյ պատրիարքի միջնորդութեամբ, իսկ Պարսկաստանի առաջնորդները դեսպանից անմիջապէս: Բայց մի և նոյն ժամանակ ս. Սինօդը մի այլ թղթով յայտնում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքին և Պարսկաստանի առաջնորդներին, թէ ծանուցողական հրովարտակներն ուղարկուած են կառավարութեան ձեռքով, որպէս զի նոքա նախօրօք իրազեկ լինին:

Ծանուցողական հրովարտակի մէջ ս. Սինօդը առաջնորդներին և նրանց միջոցով ամբողջ ժողովրդին միանգամ ևս յայտնելով կաթողիկոսի մահուան մասին, նշանակում է յաջորդի ընտրութեան օրը և հրաւիրում ներկայ լինել Մ. Աթոռում թեմի ժողովրդի կողմից ընտրուած մի պատգամաւորի հետ, հակառակ

դէպքում գրաւոր կարծիք յայտնել ս. Սինօդին իրենց թիկնածուի մասին:

Ռուսաստանի առաջնորդները ծանուցողական հրովարտականերն ստանալուց յետոյ տեղական նահանգապետի գիտութեամբ՝ ընտրութիւն են նշանակում նախ պատուիրակներին և նրանց ձեռքով ամբողջ թեմի կողմից մի աշխարհական պատգամաւոր ընտրելու համար. թեմի առաջնորդն ի պաշտօնէ համարուում է ամբողջ հոգևոր դասի ներկայացուցիչ: Տաճկաստանում աշխարհիկ պատգամաւորն ընտրուում է Գաւառական ժողովի կողմից և պատրիարքարանի վկայութեամբ իրաւունք ստանում մասնակցելու ս. Էջմիածնում գումարուելիք ժողովին:

Հայրապետական ընտրութեան համար նշանակուած ժամանակից մի քանի օր առաջ սկսւում են հաւաքուել Մ. Աթոռում Տաճկաստանի, Պարսկաստանի և Հնդկաստանի, Ռուսաստանի թեմերի առաջնորդներն ու աշխարհիկ պատգամաւորները: Նախօրօք միաբանութեան անդամներից ընտրուում է մի Կարգադիր յանձնաժողով պատգամաւորներին պատուաւոր կերպով ընդունելու և հիւրասիրելու համար: Առաջնորդներին ընդունելու համար սովորութիւն էր ընդառաջ գնալ: Բոլոր առաջնորդներն ու աշխարհիկ պատգամաւորները իրենց համար յատկացրած սենեակներում տեղաւորուելուց յետոյ հիւրընկալ վարդապետի կամ յանձնաժողովի անդամներից մէկի առաջնորդութեամբ ներկայանում են տեղապահին և յանձնում իրենց ներկայացուցչութեան պաշտօնական թղթերը, իսկ վերջինս ս. Սինօդին՝ ցուցակի մէջ անցնելու համար: Չհաշուելով Եւրոպայի և Ամերիկայի նորահաստատ թեմերը, Հայոց եկեղեցու թեմերի թիւը ներկայումս 72 է, որից 64 տաճկահայոց, իսկ 2 պարսկահայոց, Տաճկահայոց թեմերից 44 Կ. Պօլսոյ պատրիարքի իրաւասութեան են ենթարկւում, 13 Կիլիկիոյ կաթողիկոսի, 5 Երուսաղէմի պատրիարքի, իսկ 2 Աղթամարի կաթողիկոսի: Բայց ողսաց կառավարութիւնն ընդունում է Տաճկաստանում միայն 47 թեմ, երկու կաթողիկոսութիւններն ու Երուսաղէմի պատրիարքութիւնը համարելով մի մի թեմ: Ըստ այսմ կաթողիկոսական ընտրութեան մասնակցել կարող են ընդամենը 55 թեմ, մի մի հոգևորական և աշխարհական պատգամաւորներով. բացի դորանից, ըստ պօլոժենիայի, ընտրութեան մասնակցում են Սինօդի անդամները, որոնց թիւը կարող է 8 լինիլ և միաբանութեան աւագագոյն 7 անդամները, ուրեմն ընդամենը 125 հոգի:

Ընտրութեան պաշտօնական գործողութիւնն սկսւում է աշխարհիկ պատգամաւորների երդմամբ: Նշանակած օրը բոլոր պատ-

գամաւորները հաւաքուեալ են վեհարան և այնտեղից եկեղեցի իջնում: Ամենից առաջ գնում է կաթողիկոսութեան տեղապահը, նորա կողքից կառավարութեան ներկայացուցիչը, ապա Երուսաղէմի պատրիարքի, Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսների, Կ. Պօլսոյ պատրիարքի ներկայացուցիչները, եթէ վերջիններս անձամբ չեն մասնակցում, Սինօդի անդամները ու միաբանութեան ներկայացուցիչները պրոկուրորի հետ, ձախ կողմից թիմակալ առաջնորդները կամ նրանց ներկայացուցիչները աւագութեան կարգով, ապա անշխարհական պատգամաւորները և ի վերջոյ Սինօդի ատենադպիրը, իւր օգնականներով: Իջման սեղանի առաջ դրւում է կարմիր մահուդով ծածկուած սեղան պատգամաւորների համար, վերան խաչ, աւետարան, երկու աշտանակ վառուող մոմերով և ընտրութեան վերաբերեալ օրէնքներ ու թղթեր: Պատգամաւորները պատարագը և Ն. Կայսերական մեծութեան համար կատարուած մաղթանքը լսելուց յետոյ՝ երգւում են Իջման սեղանի առաջ խղճի մտօք կատարելու իրենց պարտաւորութիւնը:

Երկրորդ օրը կատարւում է չորս թիկնածուների ընտրութիւնը, որոնցից ապա վերջնական ընտրութեան ժամանակ երկուսը, ի հաստատութիւն առաջարկելու համար: Հայոց եկեղեցու աւանդութիւնների համաձայն պէտք է միայն մէկին ընտրել, ձայնից առաւելութիւն ստացածն էլ ս. օծումն ընդունելուց յետոյ հռչակւում է կաթողիկոս: Չորս և ապա երկու վերջնական թիկնածուներ ընտրելու ձևը նորամուծութիւն է 1836 թ. պոլսեանեայի հաստատութիւնից յետոյ: Նշանակուած ժամին պատգամաւորներն դարձեալ հաւաքւում են վեհարան և հանդիսաւոր կարգաւորութեամբ եկեղեցի իջնում: Եկեղեցւոյ մէջ դրւում են սեղաններ կարմիր մահուդով ծածկուած և շարւում աթոռներ պատգամաւորների համար: Կենտրոնում նստում է տեղապահը, իրեսը դէպի Իջման սեղանը, աջ կողմից երկու կաթողիկոսների և երկու պատրիարքների ներկայացուցիչները և ապա ըստ աւագութեան մնացած հոգևորականութիւնը: Տեղապահի ձախ կողմից նստում են աշխարհիկ պատգամաւորները կոչման և աւագութեան համար դրւում է առանձին սեղան հարաւային սեան մօտ, իսկ ատենադպրի և իւր օգնականների համար հիւսիսային սեան մօտ: Ամենքն իրենց տեղերը բռնելուց յետոյ պատշաճաւոր աղօթքով բացւում է ժողովը: Տեղապահը, իբրև նախագահ, մի ճառով բացատրում է ժողովի կոչումն ու նշանակութիւնը և հրաւիրում ամենքին խղճի մտօք կատարելու իրենց վրա դրուած պարտաւորութիւնը: Սինօդի պրոկուրորը կարգւում է փոխարքայի առա-

Ղադրութիւնը ժողովի բացման մասին, իսկ ատենադպիրը բոլոր եպիսկոպոսների ցանկը, որոնք ընտրելի են համարուում: Ժողովականներից ցանկացողները յայտնում են իրենց կարծիքը թիկնածուների մասին և ապա քուէարկութիւն է սկսւում կրտսերագոյն աշխարհիկ պատգամաւորից: Պրոկուրորը մի առ մի արձանագրում է պատգամաւորների կարծիքները և վաւերացնում նրանց ստորագրութեամբ: Նախագահը բոլոր ձայները և գրաւոր յայտնած կարծիքները ի մի գումարելով՝ չորս առաւելագոյն քուէ ստացածներին հռչակում է թիկնածուներ վերջնական ընտրութեան համար:

Երկու թիկնածուների ընտրութիւնը կատարւում է հետեւել օրը. պատգամաւորները դարձեալ վեհարանից տաճար են իջնում նոյն հանդիսաւորութեամբ և գործողութիւնն սկսում պատշաճ աղօթքով: Մինչև վերջին ընտրութիւնը սովորութիւն էր, կառավարութեան կողմից հաստատուած հրահանգների համաձայն՝ ընտրութիւնը կատարել բաց քուէարկութեամբ, երբ կարգացւում էր աւագագոյն թիկնածուի անունը, պատգամաւորը վեր էր կենում և բարձր ձայնով արտասանում «ընտրեմ» կամ «ոչ ընտրեմ»: Բայց վերջին ընտրութեան ժամանակ փոխարքայի կարգադրութեամբ այդ գործողութիւնը կատարւում է զաղտնի քուէարկութեամբ: Ծառախօսութիւններ լինում են նախ քան ընտրութիւնը, եթէ ժողովականներից որ և է մէկը ասելիք ունի: Բայց մասնաւոր ժողովներում նախընթաց օրեր արդէն մտքերի փոխանակութիւն է կատարուած և պատգամաւորները որոշ եզրակացութեան հասած: Պաշտօնական կերպով մտքերի այդ փոխանակութիւնը կատարւում է և չորս թիկնածուների ընտրութեան ժամանակ: Այժմ պատգամաւորը խղճի և Աստուծոյ առաջ պատասխանատու՝ տալիս է իւր վերջնական որոշումը. սրբազան գործողութեան մի րոպէ, երբ ժողովրդի ձայնը նուիրագործւում է Տիրոջ սեղանի առաջ որպէս Աստուծոյ ձայն: Բացակայ պատգամաւորների գրաւոր կարծիքը գործնական նշանակութիւն չունի այս անգամ: Առաւելագոյն քուէ ստացող երկու բարձրաստիճան հոգևորականները ընդունւում են որպէս կաթողիկոսական աթոռի թիկնածուներ, որոնք պիտի առաջարկուին ի հաստատութիւն: Ընտրութիւնը վերջանալուց յետոյ, նախագահը բարձրաձայն յայտնում է ժողովի փակումը և երգում են «Թագաւոր փառաց Աստուած» շարականը, իսկ զանգահարութիւնը աւետում է ընտրութեան յաջող վերջաւորութիւնը. հեռագրներ են պատրաստում որ տեղապահը ժողովի կողմից շնորհաւորէ և յայտնէ ընտրեալներին ժողովի որոշումը: Ապա բացւում է տաճարի դուռը և պատգամաւորները դուրս են

գալիս զոյգ զոյգ, երգելով «Էջմիածինն ի Հօրէ» շարականը: Իսկ դուքսն սպասող ժողովուրդը ցնծութեան և «կեցցէնքի» աղաղակներով ողջունում է ընտրութեան բարի վախճանը:

Պատգամաւորների փոքր խնչ հանգստանալուց յետոյ՝ պաշտօնական ճաշի են հրաւիրւում բոլոր պատգամաւորներն ու պատուաւոր հիւրերը, միաբանութեան հետ: Ծաշկերոյթ լինում է վանքի ընդարձակ սեղանատանն ամենայն օր, բայց այս օրը աւելի շքեղ և հանդիսաւոր: Բաժակաճառերը, հասկանալի է, գլխաւորապէս լինում են նորընտիր հայրապետի, աթոռի, ընդհանուր հայութեան և միաբանութեան մասին:

Ապա պաշտօնական թղթերը մաքուր գրեւոյց և ստորագրութիւններով վաւերացնելուց յետոյ՝ մի եպիսկոպոսից և երկու աշխարհականներից կազմուած պատգամաւորութեամբ մատուցանւում է տ. փոխարքային՝ ներքին գործոց տ. նախարարի միջնորդութեամբ Ն. Կայսերական մեծութեան ի հաստատութիւն ուղարկելու:

Բ.

Հայրապետի ընտրութեան գործողութիւնից մինչև հաստատութիւնը մի քանի ամիս է տևում: Թէթէտ երկու թիկնածունքին էլ հաւասար են օրէնքի առաջ և կայսրը որին կամենայ կ'հաստատէ, բայց սովորաբար յարգւում է ազգի ցանկութիւնը և առաւելագոյն քուէ ստացողն է հաստատուում: Մինչև այժմ միայն մի բացառութիւն է կատարուել յանձին տ. Մակար կաթողիկոսի: Հաստատութեան հրովարտակը կայսեր կողմից ստորագրուելուց յետոյ՝ ներքին գործոց նախարարը յայտնում է այդ մասին փոխարքային և սա՝ տեղապահին: Վերջինս շրջաբերական հեռագրով յայտնում է Կ. Պօլսոյ պատրիարքին, Ռուսաստանի և միւս առաջնորդներին: Այդ առթիւ պատարագ է մատուցանւում Մ. Աթոռում և Հայաստանեսոյց բոլոր եկեղեցիներում, թագաւոր կայսեր անունը յիշելուց յետոյ՝ տեղապահը քարոզ է խօսում և հայրապետական աթոռի վրայից վերցնում է սև քօղը: Պատարագից յետոյ կատարւում է նաև կայսեր համար գոհացողական մաղթանք: Այդ օրուանից յիշատակել են սկսում նաև նորահաստատ կաթողիկոսի անունը եկեղեցիների մէջ, բայց այս անկանոնութիւն է. նորընտիր հայրապետի անունը պիտի յիշատակուի օծումից յետոյ: Նախնի աւանդական կարգը առաջին անգամ խանգարուել է Ներսէս Ե. կաթողիկոսի ժամանակ: Մինչ այդ կաթողիկոսի անունը Մ. Աթոռում յիշատակւում էր օծումից յետոյ, նորապսակ կա-

Թուղիկոսը յիշատակում է իւր նախորդների անունները, իսկ սարկաւազները «Գոհութիւն և փառաբանութիւն» քարոզի մէջ նորապսակ կաթուղիկոսի անունը: Միւս թեմերում կաթուղիկոսի անունը յիշատակում էր անդրանիկ կոնդակի ընթերցումից յետոյ:

Ապա Սինօղը երկու եպիսկոպոս և երկու վարդապետ պատուիրակ է ընտրում և ուղարկում նորընտիր Հայրապետին Աթոռ հրաւիրելու՝ եթէ նա Մ. Աթոռից դուրս է Ռուսաստանի կամ Տաճկաստանի թեմերում: Պատուիրակներն իրենց հետ վերցնում են հայրապետական խաչ, գաւազան, արծիւ ոտքերի տակ փռելու և ոսկեթել, ասեղնագործ քօղ «Գառն Աստուծոյ» պատկերով՝ առաջ բռնելու համար: Նոյնպէս և հայրապետական անակէ և մատանի: Ճանապարհին ամեն տեղ հայ ժողովրդից և կառավարութիւնից ստանում է հայրապետական պատիւ և ընդունելութիւն: Քաղաքների և հայ հասարակութեանց ներկայացուցիչները մատուցանում են աղ ու հաց, ժողովրդի պատուիրակներն ու ներկայացուցիչները ուղերձներով և ճառերով յայտնում են իրենց յարգանքը կամ կարիքները: Տեղական նահանգապետը ներկայանում է «Բարի գալուստ» մաղթելու: Քաղաքներում սովորաբար Հայրապետն իջնում է առաջնորդարաններում, երբեմն և պատուաւոր քաղաքացիների տներում և հիւրասիրւում է հասարակութեան կողմից ընտրուած յանձնաժողովների ձեռքով: Եթէ Տաճկաստանից է գալիս նորընտիր Հայրապետը՝ սահմանազլխից, հակառակ դէպքում նորընտիր Հայրապետի բնակութեան քաղաքից, ուղեկցում է նրան կառավարութեան բարձրաստիճան ներկայացուցիչը: Շքախմբի անդամներն են կազմում էջմիածնից գնացած պատուիրակները և թեմի առաջնորդը, որ ուղեկցում է Հայրապետին իւր թեմի սահմաններում: Նորընտիր Հայրապետները օծումից առաջ կամ յետ սովորաբար մի անգամ այցելում են կայսեր. բայց այս արարողութիւնը կ'նկարագրենք առանձին գլխով:

Նորընտիր հայրապետի մուտքը Մ. Աթոռ այսպէս է լինում: Պատուիրակութեան նախանգամը, ինչպէս ճանապարհի ընթացքում հեռագրով տեղեկութիւններ է տալիս ս. տեղապահին հայրապետի իւր լինելու մասին, այնպէս էլ նախապէս յայտնում է Մ. Աթոռ հասնելու օրն ու ժամը: Վաղարշապատի հասարակութիւնը և Մ. Աթոռի միաբանութիւնը պատրաստւում են վայելուչ կերպով ընդունել իրենց Հայրապետին, զարդարելով փողոցները կանչաչով, ժապաւէններով, պատշգամբներից կախուած գորգերով և կապերտներով: Թարմ կանաչից և տերեւներից, եթէ ժամանակը ներում է, կանգնում են յաղթական կամարներ. ճանապարհի այն մասում, որտեղից պիտի սկսուի ընդունելութեան թափօրը, մինչև Մ. Տա-

ճար ծածկւում է կանաչով և ծաղիկներով: Շրջակայ գիւղերի և Երևանի ժողովուրդը թափւում է Մ. Աթոռ տեսնելու նորընտիր Հայրապետի գալուստը: Տեղապահը Սինօդի անդամներով ընդ առաջ է գնում՝ էջմիածնի կայարանում կամ Երևանում «Բարի գալուստ» ասելու և ապա վերադառնում են Մ. Աթոռ միաբանութեան հետ թափորով ընդունելու: Երբ հեռուից երևում է ընթացքը, սկսում են հնչեցնել բոլոր զանգակները: Մ. Աթոռի միաբանութիւնը շուրջար ձգած ըստ աւագութեան շարւում է այնտեղ, որտեղից պիտի սկսուի եկեղեցական թափորը. սովորաբար վանքի հիւսիս արևմտեան արտաքին մեծ դարբասի առաջ եղած հրապարակում: Հայրապետի կառքը շրջապատուած ոստիկաններով և պահնորդ ձիաւորներով դանդաղ մօտենում է վանքի պարիսպներին, այսպիսի դասաւորութեամբ: Ամենից առաջ գնում են խաչ, գաւազան բռնող վարդապետները, ապա հայրապետական ցուպ բռնող «գաւազանակիրը», ապա հայրապետի կառքը, յետևում կանգնած երկու կարմրագգեստ և արծաթագլուխ ասանները ձեռքներին: Հայրապետի կառքին հետևում են միաբանութեան պատուիրակները և առհասարակ շքախմբի անդամները: Բազմաթիւ կառքերով հետևում են հասարակութեան ներկայացուցիչներ և ձիաւորներ:

Նորընտիր Հայրապետը հասարակութեան աղն ու հացը ընդունելուց և ներկայացուցիչների ողջունի խօսքերը լսելուց յետոյ՝ օրհնում է և ապա շուրջառ առնելով՝ մտնում է ամպհովանու տակ, որ սովորաբար բռնում են հասարակութեան պատուաւոր անդամներ կամ շապկազգեստ դպիրներ: Ամպհովանու յետևից գնում է գաւազանակիր վարդապետը, հայրապետական ցուպը բարձր բռնած, կողքից շարւում են չորս քշոցակիրներ, Հայրապետի առաջ բռնում են ոսկեթել քօղ ասեղնագործ «Գառն Աստուծոյ» պատկերով, չորս բուրվառակիր յետ-յետ գնալով՝ խնկարկում են Հայրապետին: Միաբանութիւնը դասաւորւում է զոյգ զոյգ ըստ աւագութեան, աւագագոյնները Հայրապետին մօտ, միաբանութեան առաջից՝ իւրաքանչիւր դասի գլխին դարձեալ շուրջարագգեստ մի-մի քահանայ կամ վարդապետ՝ հայրապետական խաչն ու գաւազանը բարձր բռնած, ապա երգեցիկ դպիրները, զոյգ զոյգ խաչակիրներն ու խաչվառակիրները, լապտերակիրներն ու մոմակաշները և թափորի գլխին կարմրազգեստ շաթիրները ձեռքներին արծաթեայ գնդակագլուխ ասաններ: Բուրվառակիրներից մէկը մօտեցնում է խնկամանը և «Եւ ևս խաղաղութեան» ասում: Հայրապետն օրհնում է և խունկ ձգում բուրվառի մէջ: Դպիրները երգում են «Հրաշափառ» շարականը և թափորը զանգահա-

րութեամբ շարժուում է դէպի տաճարը: Աւագ դռնից ներս մտնելիս դպիրները երգում են. «Ուրախ լեր սուրբ եկեղեցի» շարականը, մինչև Հայրապետը գալիս, կանգնում է Իջման սեղանի առաջ: Թափորի կարգաւորութեան վերայ հսկում է լուսարարապետը, սա է ընդունում նաև սեղանի առաջ Հայրապետին և նրա հետ փոխ առ փոխ ասում «Ուրախ եղէ ես» սաղմոսը: Տեղապահը միաբանութեան կողմից ողջունում է Հայրապետի գալուստը, իսկ Հայրապետը օրհնում է միաբանութեան և ժողովրդին: Ապա միաբանները զոյգ զոյգ առաջնորդում են լռելեայն դէպի վեհարան: Հետեւեալ օրը կամ երբ կ'հաճի նորընտիր Հայրապետը, միաբանութիւնը ներկայանում է իւր Պետին և համբուրում ձեռքը: Տեղապահը մի առ մի ներկայացնում է ամենքին՝ յիշելով անունները: Հայրապետի գալստեան օրերը երեկոները ճրագալոյց և ժողովրդական տօն է լինում:

Օծման ժամանակը վաղօրօք յայտարարւում է ժողովրդին. Մայր Աթոռի միաբաններից կազմւում է Կարգադիր յանձնաժողով՝ քաղաքներից եկած ներկայացուցիչներին և հիւրերին վայելուչ կերպով ընդունելու և պատուելու: Հեռաւոր քաղաքներից իսկ՝ Պետերբուրգից, Ն. Նախիջևանից, Աստրախանից ևայլն պատգամաւորներ են գալիս Հայրապետի ս. օծման հանդիսին ներկայ լինելու և դորանով յայտնելու իրենց որդիական սէրն ու երախտագիտութիւնը դէպի մայրենի, հինաւուրց Աթոռը և նորա աթոռակալը: Գալիս են և թեմակալ առաջնորդներն ու յաջորդներից շատերը: Տասներկու եպիսկոպոս անհրաժեշտ են հայրապետական օծման ժամանակ: Օծման նաւակատեաց երեկոյեան Մ. Աթոռի միաբանութիւնը շուրջառով զգեստաւորուած, զոյգ զոյգ խաչակիր, խաչվառակիր և կերօնակիր դպիրներով, չորս բուռվառակիր սարկաւազներով դասաւորւում է վեհարանի առաջնորդնտիր Հայրապետին երեկոյեան ժամերգութեան և ապա հսկման առաջնորդելու: Հայրապետական խաչն ու գաւաղանը դրօշակներով առնում են երկու վարդապետներ, ամպհովանին բռնում են ամենից պատուաւոր պատգամաւորները: Դարձեալ «Հրաշափառ» շարականով առաջնորդում են վեհին եկեղեցի: «Ուրախ եղէ» սաղմոսից յետոյ, որ վեհը փոխ առ փոխ ասում է լուսարարապետի հետ, սկսւում է երեկոյեան ժամերգութիւնը, իսկ դրանից յետոյ հրակումն՝ առաւօտեան ժամերգութեան մի մասը՝ մինչև «Հարց»: Ժամերգութիւնից յետոյ՝ միաբանութիւնը և պատգամաւորները դարձեալ լռելեայն առաջնորդում են վեհարան: Հազարաւոր, երփներանգ լոյսերից կազմուած ճրագալոյցը ակնապարար տեսարան է ներկայացնում, իսկ ժողովրդի ցնծութեան և «կեցցէների» ա-

Մարիուն Հայոց քագուհին.

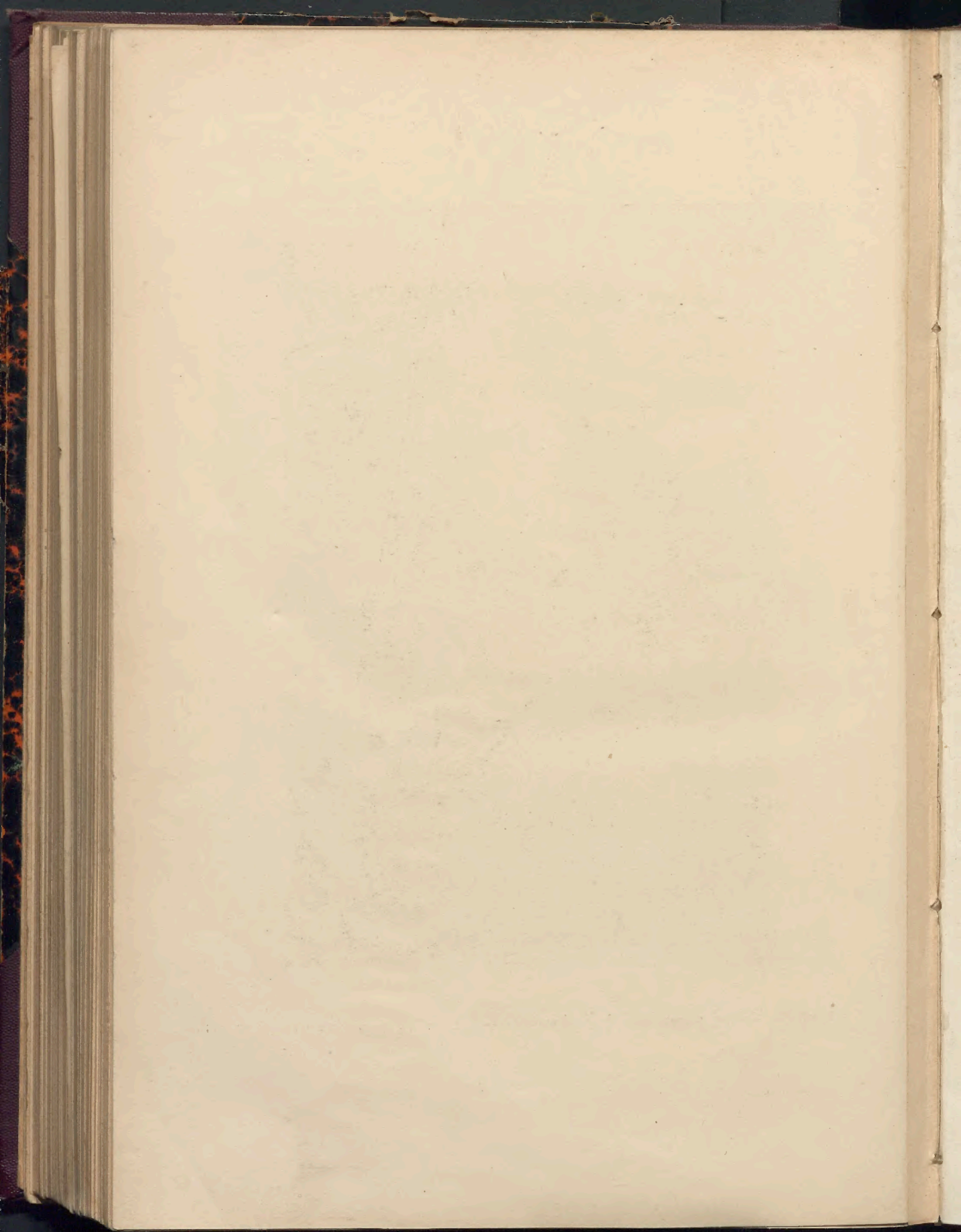
La reine d'Arménie Marioun. Լեւոն Գ. Հայոց քագաւորք. Léon III, roi d'Arménie.

]

Լեւոն Գ. Հայոց թագաւորը իւր ընտանիքով. Léon III, roi d'Arménie, avec sa famille.

Վասակ իշխան, արքայեղբայր.

Le prince Vassaque, frère du roi.

1272?

ղաղակները բարձրացնում ականատեսի զգացմունքները: Հայրապետի ընդունելութեան, օծման, միւռնօրհնութեան հանդէսները սրբազան արարողութիւններ լինելով հանդերձ՝ միշտ ժողովրդական տօնի բնաւորութիւն են ստանում: Մեր նիւթից կը հեռանանք, եթէ տանք այդ ամենի նկարագրութիւնը, որքան և հետաքրքրական լինին ազգագրական տեսակէտով:

Կիւրակի օրը, երբ պէտք է օծումը կատարուի, 12 աւագագոյն եպիսկոպոսներ զգեստաւորուում են ընտրեալի հետ վեհարանում-և վերև նկարագրուած հանդիսով, ամպհովանու տակ, շուրջառ առած միաբանութեան հետ, խաչով, խաչվառով, քշոցներով, խնկարկութեամբ առաջնորդում են եկեղեցի: Այս զգեստաւորութիւնը իսկապէս պիտի կատարուի խորանում, բայց ժողովրդի բոլոր ցանկութեան մասամբ բաւարարութիւն և հանդիսին աւելի շքեղութիւն տալու համար, վեհարանից են զգեստաւորուած եկեղեցի առաջնորդում, ուր անմիջապէս սկսում է պատարագը: Նորընտիր Հայրապետն է պատարագ մատուցանողը, նորա հետ սեղան են բարձրանում և վեց վեց կանգնում են Հայրապետի աջ և ձախ կողմից 12 եպիսկոպոս, որոնց համար յատուկ աթոռներ են դրւում. ինչպէս միշտ եկեղեցւոյ մէջ, այնպէս և այժմ արարողապետը աւագ լուսարարն է և Հայրապետի սպասաւորը: Պատարագը ընդհատուած է, «Զի ողորմած և մարդասէր ես Աստուած գոլով» աղօթքը արտասանելուց յետոյ՝ կամ գրբից ու աւետարանից առաջ և սկսում է ձեռնադրութեան և օծման կարգը: Նախ Հայրապետը բարձրաձայն կարգում է իւր ուխտի թուղթը.

(Այս անուն) Ծառայ Քրիստոսի և Եպիսկոպոս վիճակին (այս անուն), միաբան սրբոյ ուխտին էջմիածնի, կամօքն Աստուծոյ և ընտրութեամբ համօրէն ազգիս Հայոց կոչեցեալ յԱրարատեանս Աթոռ Կաթողիկոսութեան ամենայն Հայոց, ապաւենեալ յօգնականութիւն շնորհաց Բարձրելոյն՝ խոստանամ և ուխտեմ առաջի սրբոյ սեղանոյս և աստուածընկալ սուրբ նշանացս, յանձն առնուլ զպաշտօնս զայս Եպիսկոպոսապետութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ, և բոլորապետող նուիրմամբ ընծայել զանձն իմ յանվթար կատարումն աստուածադիր օրինաց և կաթողիկոսական պարտուց, և առաջնորդել ազգիս Հայոց ըստ ուղղափառ վարդապետութեան քրիստոսական կրօնից, ըստ մերոյս եկեղեցւոյ դաւանութեան և ըստ հայրապետա-

կան կարգաց և կանոնաց Աստուածապաշտութեան, անստերիւր և անխոտոր ընթանալով յամենայնի ընդ լուսաշաւիղ հետս գնացից արժանաժառանգ յաջորդաց սրբոց առաքելոցն Թադէոսի և Բարթուղիմէոսի և սրբոյ Հօրն մերոյ Գրիգորի երկրորդ Հոսաւորչի զգուշաւոր պահպանութեամբ իրաւանց Մայր Աթոռոյս Հայաստանեայց»:

Ապա ընտրեալ Հայրապետը ծունկ է իջնում և նորա շուրջն են բոլորում 12 եպիսկոպոսները: Եպիսկոպոսներից երկուսը փոխ առ փոխ ասում են Ձը. սաղմոսը. իսկ յետոյ մէկը «Աղաչեսցուք զմարգասէր Աստուած» քարոզը: Աւագագոյն արքեպիսկոպոսը քառասուն «Տէր ողորմեա» անելուց յետոյ՝ աւելացնում է, թէ Աստուածային շնորհը այս ինչ ընտրեալին եպիսկոպոսութիւնից կաթողիկոսութեան է կոչում: Բոլոր եպիսկոպոսները ձեռքնիրը դնում են ընտրեալի գլխի վերայ և ասում. «Մենք զնեմք ձեռս ի վերայ և այլն: Եպիսկոպոսներից մէկը կարդում է «Գոհանամ զքէն՝ Աստուած մշտնջենաւոր» աղօթքը և ապա հերթով Ս. Գրքի ընթերցումները և աւետարանը համաձայն Մաշտոցի: Աւետարանի ընթերցումից յետոյ պատարագը դարձեալ շարունակւում է մինչև «Ողջոյն»: Այստեղ նորընտիր Հայրապետը քարոզ է խօսում, եթէ կամենում է:

Ընտրեալը նորից ծունկ է խոնարհում երեսը զէպի ժողովուրդը, և աղօթում է անմոռնչ, իսկ եպիսկոպոսները երգում են «Աստուած մեծ և սքանչելագործ» քարոզը, և խնդրում են Աստծուն ընդունել իւր ծառային, որին ընտրել և իւր եկեղեցւոյ առաջնորդութեան է կոչել ինքը, հայցում են օգնական լինել նրան հովուելու իւր հօտը, անարատ պահելու Հայաստանհայց աթոռի առաքելական վերատեսչութեան գործի մէջ: Քարոզից յետոյ աւագագոյն եպիսկոպոսը կարդում է «Տէր Աստուած, արարիչ ամենայն արարածոց» ընդարձակ աղօթքը, ուր յիշում է, որ Հայաստանը վիճակ ընկաւ երկու առաքեալներին և Գրիգոր Լուսաւորչին: Սրանց բարեխօսութեամբ թող Տէրն ընդունէ ժողովրդի աղօթքը և իւր ծառային «զձեռնադրեալս» ի մէնջ, զոր դու իսկ ընտրեցիր և ընկալար ի Հայրապետութիւն և յառաջնորդութիւն ազգիս Հայոց»: Սրբազան և սրտառուջ մի րուպէ, երբ նորընծայ Հայրապետը, ժողովուրդը և սրբազնագործ պաշտօնեաները Աստծոյ օգնութիւնն են խնդրում Հայրապետական պաշտօնը արժանաւորութեամբ վարելու:

Ապա աւագագոյն եպիսկոպոսը սեղանի վրայից վերցնում է

ոսկեզօծ աղանին սրբալոյս միւսնով և թափում է նուիրեալի գագաթին, ասելով. «Առաքելոյ աղանոյ» շարականը: Նրան ձայնակցում են միւս եպիսկոպոսները և ամենքը միասին բոյթ մատով գագաթի կեդրոնից դէպի ցած են դրոշմում, որով ճառագայթած և խաչ է ձեւանում նորապսակ Հայրապետի գլխին: Այդ գործողութիւնը կատարելու ժամանակ եպիսկոպոսները երգում են «Օրհնեսցի, օծցի և սրբեսցի գագաթն տէր (այս անուն) կաթողիկոսիս» և այլն: Ապա գլխի վերայ են ձգում սպիտակ և ոսկեթել հայրապետական նուրբ քօղը, որ մէկ էլ մահուան ժամանակ է վերան ձգւում: Աջ կողմից կապում են կոնքեռը կամ հայրապետական մազախը գօտուց, և վերան են ձգում ըստ Մաշտոցի «զնափորտ (շուրջառ) բազմախաչ՝ ունելով նկարակերտ և ասղնեգործ ստորոտս և անկիւնս զարդարեալս»: Բազմախաչ և նկարակերտ նափորտը հին ժամանակներից ի վեր (Ժբ. դարուց) հայրապետին յատուկ զգեստ է եղիլ, այժմ ձգում են ասղնեգործ, ա՛ լէմիածնի շրջակայ վանքերի և Լուսաւորչի ձեռքով Հայոց քրիստոնէութիւն ընդունելու տեսարաններով շուրջառը: Ձեռքն են տալիս հովուական դաւազան «զանուանեալն Լուսաւորչի»: Ըստ Մաշտոցի այսուհետև նա կոչւում է «կաթողիկոս ամենայն Հայոց»: Առաքելական և աւետարանական ընթերցուածներից յետոյ՝ եպիսկոպոսները համբուրում են նորապսակ Հայրապետի գագաթը և «ողջոյն» տալիս:

Այնուհետև ս. Հայրապետը շարունակում է պատարագը մինչև «Գոհութիւն և փառաբանութիւն» քարոզը, երբ յիշատակում է իւր բոլոր նախորդ կաթողիկոսներին: Իսկ դպիրները յիշատակում են յիշեալ քարոզի մէջ նորապսակ Հայրապետին և այնուհետև Հայաստանեայց բոլոր եկեղեցիներում պատարագների և առաւօտեան ու երեկոյեան ժամերգութեան որոշ քարոզների մէջ: Պատարագը վերջանալուց յետոյ՝ դարձեալ հանդիսաւոր թափոր է կազմւում դէպի վեհարան՝ զգեստաւորուած եպիսկոպոսների և միաբանական ուխտի հետ, առանց Հայրապետի երեսից քօղը վերցնելու «Հրաշափառ» շարականով բերում և նստեցնում են վեհարանի, Մաղկեայ դահլիճի՝ կաթողիկոսական աթոռի վերայ: Հանդէսը վերջանում է Հայրապետի «պահպանիչով»: Ապա ամենքը համբուրում են աջը և օրհնութիւն ստանալով՝ հեռանում:

Մի ժամի չափ հանգստանալուց յետոյ՝ սեղանատան զանգը միաբանութեան, պատգամաւորներին և հիւրերին հրաւիրում է հանդիսաւոր ճաշկերոյթի: Գալիս է և նորապսակ Հայրապետը և բազմում իւր համար յատուկ պատրաստած սեղանին: Ներկայ է լինում տէրութեան ներկայացուցիչը, պրոկուրորը և պաշտօնական անձինք: Հայրապետին սպասաւորում են երկու վարդապետ և եր-

կու հոգի պատգամաւորներինց աւագագոյնները: Գաւաղանակիրը զաւագանը բարձր բռնած կանգնում է Հայրապետի յետևը: Հայրապետական սեղանի մօտ կանգնում է և Մայր Աթոռի դպրապետ վարդապետը: Ամենայն անգամ երբ ս. Հայրապետը բաժակ պիտի առաջարկէ կամ պիտի խօսէ, դպրապետը բարձր ձայնով երգում է. «Հրամայեա Տէր օրհնութեամբ ասելի: Տիրում է խորին լուծիւն և Հայրապետը խօսում է: Սովորաբար բաժակաճառերը հետևեալներն են լինում: Առաջին բաժակը նորապսակ Հայրապետը առաջարկում է թագաւոր-կայսեր կենացը, կառավարութեան ներկայացուցիչն առաջարկում է ն. Սրբութեան, տեղապահը տ. փոխարքայի, պատգամաւորներինց մէկը տ. տեղապահի, եպիսկոպոսներից մէկը կառավարութեան ներկայացուցչի և ապա հետզհետէ Մ. Աթոռի հաստատութեան, ազգի, միաբանական ուխտի բարգաւաճման և այլ նման բարեմաղթութիւններ՝ կարգադիր յանձնաժողովի գիտութեամբ և կարգադրութեամբ: Հայրապետի հեռանալու ժամանակ ամենքը ոտքի են կանգնում, հէտերդներն ու սպասաւորողները ուղեկցում են մինչև վեհարան: Հետևեալ օրը ն. Սրբութեան խմբովին ներկայանում են պատգամաւորները և իրենց որդիական շնորհաւորանքներն ու իղձերը յայտնելուց յետոյ՝ օրհնութիւն ստանում և մեկնում իրենց տեղերը:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ՓԱՐԻԶԻ „ԱՍԻԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ“

Société Asiatique

Անցեալ ԺԹ. դարի սկիզբները Եւրոպայում առ հասարակ հետաքրքրվում էին արևելեան ուսմունքով (études orientales): Ասիայի կամ ընդհանրապէս արևելքի՝ լեզուների, կրօնների, պատմութեան, աշխարհագրութեան և բարքի ուսումնասիրութիւնը զրաւում էր ոչ միայն մասնագէտ գիտնականներին, այլ նաև դիւանագէտներին և ազնուականներին:

Այս հանգամանքներում հիմնուեց Պարիզում, 1822-ին առաջին լուրջ ուսումնական ընկերութիւնը՝ յատկապէս արևելքը ուսումնասիրելու համար, որ կոչուեց «Ասիական Ընկերութիւն» (Société Asiatique): Հիմնադիրներն էին ոչ միայն մասնագէտ արևելագէտներ, ինչպէս Սիլվէստր դը Սասի. (Silvestre de Sacy), Վիվիէն դը Սէն Մարտէն *) (Wivien de Saint Martin), Կլապրոթ

*) Ծանօթ. Սէն Մարտէն յայտնի է առանձնապէս նաև իբրև կովկասագէտ. սա ունի գրած ի մէջ այլոց, 1) Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase, 2) Mémoire historique de la géographie ancienne du Caucase, 3) Fragments d'une histoire des Arsacides.

(Klaproth) և այլն, այլև նշանաւոր ազնուականներ, Դքսուհի Դիւրա, կոմս Դոդըրիվ, բարօն Պասքիէ, կոմս Լանֆընէ, ինչպէս նաև յայտնի պրոֆէսորներ: Իսկ Օրլէանի դուքսը համաձայնեց իր հովանաւորութեան տակ առնել նորածին Ընկերութիւնը: Այն թուականից ի վեր Ասիական ընկերութիւնը շարունակում է իր գոյութիւնը՝ շատ թանգագին ծառայութիւն մատուցանելով արևելագիտութեան: Շատ նշանաւոր Ֆրանսացի գիտնականներ մասնակցել են և մասնակցում են նրան:

Առաջին նախագահն էր վերոյիշեալ Սիլվէստր զը Սասին, որին յաջորդեց Ժօքէր *): Աշխարհառչակ Ռընան նոյնպէս եղել է նախագահ այս ընկերութեան: Այժմ ընկերութեան նախագահն է յայտնի արևելագէտ Սէնար (Senart):

Ասիական Ընկերութիւնն ունի իր յատուկ օրգանը (Journal Asiatique) (Ասիական Լրագիր), որ սկսած է հրատարակուիլ 1822-ին և շարունակվում է մինչև հիմայ: Նա հրատարակվում է սէրիաներով, երկու ամիսը մի գիրք:

1909-ի վերջին գիրքը նոյեմբեր — Դեկտեմբեր՝ հրատարակուած է իբրև Ժ. երորդ սէրիայի ԺԴ. հատորի 3—թիւը: Ամէն մի հատոր սովորաբար բաղկացած է 3 գրքից, (150-ից մինչև 200 էջ): Journal Asiatique այս ձևով մինչև հիմայ 150 հատոր է հրատարակուած, որոնք ձոխ շտեմարան են ընդհանուր Ասիայի վերաբերեալ ուսումնասիրութիւնների և տեղեկութիւնների: Ընկերութիւնն իր անդամների թւումն ունեցել է նաև հմուտ հայագէտ գիտնականներ: Այժմ էլ ունի երկու ծանօթ հայագէտ ուսումնականներ, պ. պ. A. Meillet և Frederic Macler: Առաջինը՝ պ. Մէյիէ առանձնապէս յայտնի է իր գրաբար հայերէնի համեմատական քերականութիւնովն, որ ապուած է Վիեննայում, 1903 Միտիթ. տպ. և նուիրուած է հանգուցեալ մեծ բանասէր Այտընեանի յիշատակին: (Esquisse d'une grammaire comparée de l'armenien classique): Իսկ պ. Մակիէր ունի հետեւեալ գրուածքները: 1) Moïse de Khoren et les travaux d'Auguste Garrière, Paris 1902, 2) Choix de fables arméniennes attribuées à Mkhitar Goch, Paris 1902, 3, Extraits de la chronique de Maribas Kaldoy (Մար-Արաս Կատինա), Paris 1903, 4) Catalogue des manuscrits arméniens et georgiens

*) Մ ա ն օ թ. Pierre Amédée Jaubert արևելագէտ, Նապոլէօն Ա-ի դեսպանը Կ.-Պօլսում: 1818-ին եկած է Կովկաս, եղած է Թիֆլիսում և այստեղից մեկնած է Աստրախան: Նա ունի հրատարակած ի մէջ այլոց Voyage en Arménie et en Perse (2-դ տպագր. 1860):

de la Bibliothèque nationale... Paris 1908, և 5) Mosaïque Orientale I Epigraphica. II historica: Այս վերջին, պատմական բաժնում նա հետաքրքրական տեղեկութիւններ է տալիս իմէջ այլոց Լուդովիկոս XVI-ի ժամանակ Մարսիլիայում գոյութիւն ունեցող, հայկական տպարանի մասին:

Թէ Մեյրիէ և Թէ Մակլէր շարունակում են հետաքրքրուել հայկական կեանքով: Պ. Մէյիէ՝ Journal Asiatique-ի 1909 Սեպտ.—Հոկտ. համարում խօսելով Էջմիածնի մասին (Arménie բաժնում էջ 375) յոյս է յայտնում, որ Իզմիրլեան կաթողիկոսն ուշադրութիւն կը դարձնէ նաև իր եկեղեցոյ և ազգի պատմութեանը: Այս ուղղութեամբ Էջմիածինը բազմաթիւ պորժեր ունի կատարելիք, ասում է յարգելի Ֆրանս. գիտնականը. հրատարակել Մեսրոպ Վ. Տէր-Մովսիսեանի պատրաստած ձեռագիրների ցուցակը, շարունակել «Պատմագիրք Հայոց» գեղեցիկ հաւաքածոն և վերջապէս լոյս ընծայել այն բոլոր հայկական բնագիրներն, որոնք կարող են օգնել Քաղկեդոնի Տիեզերական Ժողովի նկատմամբ վէճերի լուսաբանութեան: «Այս բնագիրներն, ասում է պ. Մէյիէ, մինչև հիմայ դիտմամբ (un peu à dessein) անուշադիր են թողնուել. հարկաւոր է այժմ հրատարակել, որովհետև այդ վէճերը հայոց եկեղեցու և ազգի պատմութեան մէջ մեծ դեր են խաղացել: Դաւրոսո Տէր-Մկրտչեան արդէն մի քանի հատ հրատարակել է. այս աշխատութիւնը պէտք է մէթօդաբար շարունակել: Եթէ նոր կաթողիկոսը քիչ հետաքրքրուէր այս ձեռնարկութիւններին, անկասկած նրանք կարճ միջոցում ի կատար կածուէին...»:

Իսկ պ. Մակլէր անցեալ տարի, 2 ամիս (Օգոստ. և Սեպտ.) անցկացրեց Կովկասում (գլխաւորաբար Էջմիածնում) և զբաղուեց առանձնապէս Ս. գրքի Հայ Թարգմանութեան վերաբերեալ գրչագիրներով: Նա մանրամասն լուսանկարեց Էջմիածնի նշանաւոր հին Աւետարանը:

Ասիական Ընկերութիւնն իր 10 Դեկտ. 1909 ընդհ. ժողովում որոշած է փոխանակել Journal Asiatique, Հայոց Ազգ. Ընկերութեան միջոցներով և պ. Ե. Լալայեանցի խմբագրութեամբ հրատարակող «Ազգագրական Հանդէսի» հետ:

Ասիական Ընկերութիւնը նպաստ է ստանում Ֆրանս. պետական և ազգ. հիմնարկութիւններից. բացի դրանից նա ունի և իր հիմնական դրամագլուխը: 1910 ի նախահաշիւը ցոյց է տալիս, որ նա սպասում է ընդհանուր մուտք 24,515 ֆրանկ: Այս գումարից 5590 ֆր. գոյանում է անդամավճարներից (տարեկան 30 ֆր. իսկ մշտական 400 ֆր.) և 2900 ֆր. բաժանորդագներէից: Մնացածն ստացվում է դրամագլխի տոկոսներից և Ֆրանս. կառա-

վարութիւնից (5000 ֆր.): Վերոյիշեալ 24,515 ֆր. կէսը ծախսվում է Journal Asiatique-ի հրատարակութեան, մնացորդը՝ գրադարանի համար գրքեր գնելու և գրասենեակի ծախքերին է յատկացված:

ՍԱՐՈՒԽԱՆ

Անդամ Ասիական Ընկերութեան:

Թիֆլիս

Ապրիլ 1910 թ.

Сборникъ матеріаловъ для описанія мѣстностей и племенъ Кавказа. Выпускъ сороковой, 1909 г.

Կովկասեան ուսումնարանական շրջանի հրատարակած ժողովածուի այս հատորը բաղկացած է 475 երեսից և պարունակում է 11 յօդուած, որոնք ունին հետեւեալ բովանդակութիւնը. 1) հնագիտական-պատմական, 2) լեզուաբանական, 3) աշխարհագրական և 4) ազգագրական: Առաջին տեսակի յօդուածների մէջ աչքի է ընկնում Ե. Թաղայիշվիլու «Վրաց մէջ գրագիտութիւն տարածող ընկերութեան մատենադարանի ձեռագրերի ցուցակը և նկարագրութիւնը», որը նախկին համարներում տպագրւած ցուցակի շարունակութիւնն է: Այս համարում Թաղայիշվիլին նկարագրելով 51 ձեռագիր, մեծ մասամբ Վախտանգի օրէնագրքի, նոցա արտաքին նկարագրութեան հետ տալիս է և բովանդակութեան ցանկը: Նկարագրած գրչագրերից աչքի է ընկնում Շուրքերդի ժողովածուն, որը մեր հեղինակի կարծիքով Ժ դարու գործ պէտք է լինի:

Բաւական մեծ տեղ է բռնում (1—XII—114) Ա. Դիրրի լեզուաբանական ուսումնասիրութիւնը: Դիրրը 1903 և 1904 թուականներին ճանապարհորդել է Դաղստանում. այս ճանապարհորդութիւնների ժամանակ նա, իւր ասելով, կարողացել է ուսումնասիրել տասն և մէկ լեզու: Եթէ չէք հաւատում՝ կարդացէք նորա ուսումնասիրութեան յառաջաբանը և դուք կ'իմանաք, որ Դաղստանի համարեա ամեն գիւղ ունի իւր առանձին լեզուն: Չը կարծէք, որ հեղինակը լեզու բառը սխալմամբ է գործածել բարբառ բառի տեղ: Իր ասածները հաստատելու համար հեղինակը մէջ է բերում Անդի, Բուլոխի, Գողորէրի, Կարադի, Ախվախի, Բագուլաի, Չամալաի, Տինդալի, Խվարաշի, Դիդօի և Կապուչինի լեզուների քերականութիւնը և բառարանը:

Ընդարձակ տեղ է բռնում (1—XI—164) և Կ. Հանի ուսումնասիրութիւնը. «Կովկասեան աշխարհագրական անունների բացատրութեան առաջին փորձը»:

Ինչքան զգալի է այս օրինակ մի ուսումնասիրութեան պակասութիւնը, այնքան ցաւալի է, որ պարոն Հանը չիմանալով Կովկասեան լեզուներից և ոչ մէկը՝ ձեռնարկել է այսպիսի մի պատասխանատու գործի, յոյս դնելով միայն իւր ծանօթ Կովկասցիների վերայ: Հաւատալով վերջիններիս տուած տեղեկութիւններին՝ պարոն Հանը սխալուում է շատ յաճախ: Օրինակի համար վերցնենք հէնց առաջին երեսը. այստեղ Տիգրանակերտը դարձել է Տիգրան օ կերտ, իսկ Քասախ գետը բացատրուել է իբրև քացախ գետ (уксусная рѣка):

Ազգագրական ուսումնասիրութիւններից յիշել կարելի է Եգեբովի տօնական բաղարձների և հայերի մասին և Գրեբենցի «Գրեբենի զագախների կենցաղից» յօդուածները:

Սմբ. Տ. Աւետեան.

Կարլ Լէմանի նոր աշխատութիւնը Հայաստանի մասին

(C. Lehmann-Haupt. Armenien einst und Jetzt Berlin 1910
Լէման. Հայաստանը երբեմն և այժմ)

Առաջաւոր Ասիայի ուսումնասիրութեամբ հետաքրքրուողները վաղուց սպասում էին պրօֆէսոր Լէմանի գրքի լոյս տեսնելուն:

Լէմանը զանազան գիտական հրատարակութիւնների մէջ զետեղել էր յատուկ հաղորդագրութիւններ այն հետախուզութիւնների մասին, որ նա արել էր իւր ճանապարհորդութիւնների միջոցին Առաջաւոր Ասիայի զանազան վայրերում: Բայց բոլորիս հետաքրքրում էր տեսնել նրա կատարած գիտական ամբողջ ճանապարհորդութիւնը նկարագրուած մանրամասնօրէն:

Եւ ահա այսօր մեր առաջն է վաղուց սպասուած աշխատութիւնը, մի աշխատութիւն, որ արժանի է լուրջ ուշադրութեան այն բոլոր անձերի համար, որոնք շահագրգռուած են Առաջաւոր Ասիայի ուսումնասիրութեան գործով:

Գերմանական գիտնականը իր ճանապարհորդութիւնը Հայաստանում կատարել է 12 տարի սրանից առաջ և ժողովել բազմաթիւ նիւթեր Հայաստանի և հայերի մասին: Այժմ լոյս է տեսել նրա ուսումնասիրութիւնների առաջին մասը մի մեծ հատորով:

Մամուլին է յանձնուած և նրա երկրորդ հատորը:

Լէմանի ներկայ երկասիրութիւնը արդարեւ մի նոր գանձ է այն թանգարանի մէջ, որ նուիրուած է հայկական ուսումնասիրութեան:

Գիտնական ճանապարհորդը ներկայ առաջին հատորում ներկարգրում է իր ճանապարհորդութիւնները Անդրկովկասում, Պարսկաստանում և Թիւրքիայում:

Ուղևորութեան գիծը եղել է այսպէս. Վլադիկավկազից դէպի Թիֆլիս, ուսումնասիրութիւններ Թիֆլիսի շրջակայքում, ճանապարհորդութիւն դէպի Գանձակ, ուսումնասիրութիւններ Գանձակի և Գետաբէկի շրջաններում, ուղևորութիւն Աղստաֆայից դէպի Սևանայ լիճը, Երևան, Զուլֆա, Թաւրիզ, Միանդուար, Ուրմի, Դիլման, ապա Վան, Բիթլիս, Բաբել, Զեզիրէ. Տիգրանակերտ, Արարկիր, Էգին, Կեմախ, ուսումնասիրութիւններ հնագիտական և կենցաղագրական բոլոր շրջաններում:

Ներկայ հատորը, որ բաղկացած է աւելի քան 550 մեծադիր երեսներից, պարունակում է իր մէջ 117 նկարներ և առանձին կցուած Հայաստանի քարտէզը ճանապարհորդական ուղեգծով:

Գերմանական ճանապարհորդը իւր ուսումնասիրութիւնների մէջ աշխատում է մնալ գիտական հողի վրա և լինել անաչառ դէպի ազգագրական և ժամանակակից հետաքրքրութիւն պարունակող հարցերը, կենտրոնացրած լինելով իր գլխաւոր ուշադրութիւնը հնագիտական հետազոտութիւնների վրա, նա միայն հարկանցօրէն կանգ է առնում ժամանակակից կեանքի մի քանի բնորոշ երևոյթների վրա:

Լէմանի ուսումնասիրութեան հօրիզոնը չափազանց ընդարձակ է վերցուած և անկասկած, եթէ հեղինակը ունեցած լինէր իր տրամադրութեան տակ աւելի ժամանակ, նա ժողոված կը լինէր կրկնակի նիւթ, բայց նա աշխատել է սեղմել իւր ուսումնասիրութիւնների երկրորդական մասերը, որպէս զի աւելի մեծ տեղ զբաւած լինեն և զարգացում ստացած լինեն այն մասերը, որոնք կազմում են նրա գլխաւոր հետաքրքրութեան և հետազոտութիւնների էութիւնը:

Աշխատութիւնը ունի մի գեղեցիկ կազմուած ներածութիւն, որը 32 երեսի վրա տալիս է ամփոփ տեղեկութիւն Հայաստանի դիրքի, պատմութեան, հնագիտութեան, եղած ուսումնասիրութիւնների և հեղինակի կատարած գիտնական խուզարկութիւնների մասին: Այդ ներածութեան ընթերցումը միանգամից մտցնում է ընթերցողի մէջ հետաքրքրութիւն դէպի այն գաւառները, որոնք սիրելի են հեղինակի համար:

Այնուհետև գալիս են 16 գլուխներ, բաժանուած երկու գրքի:

Վերջումը գետեղուած են ընդարձակ ծանօթութիւններ:

Առաջին չորս գլուխներում պատմուած են ճանապարհորդի տպաւորութիւնները Անդրկովկասի շրջանում: Ռազմավիրական ճանապարհը, Թիֆլիսը, Վրաստանը իրանց առանձնայատուկ գրծերով, Գանձակի և Գետաբէկի շրջանները իրանց ազգագրական և հնագիտական նիւթերով, Արարատեան աշխարհը իր հնագիտական հարստութեամբ հայթայթել են ուսումնասիրութեան մեծ պաշար ճանապարհորդին:

Իսկ այն դիտողութիւնները և հետախուզութիւնները, որոնք կատարուել են Պարսկական և Թիւրքական Հայաստանում, բաց են անում սակաւածանօթ և մինչև այժմ մթութեան վարագոյրով ծածկուած տեղերի և իրերի պատկերներ մեր առաջ և լուսաբանում են անյայտ մնացած խորշեր Առաջաւոր Ասիայի անցեալ պատմութեան էջերից:

Լէմանի աշխատութեան լոյս տեսնելը մի դրական երևոյթ է հնագիտական, ազգագրական գրականութեան մէջ և, անկասկած, նա կը նպաստէ Առաջաւոր Ասիայի ուսումնասիրութիւնների հորիզոնների ընդարձակման:

Ա. ՔԱԼԱՆԹԱՐ

ՎԱՃԱՌԻՈՒՄ ԵՆ

Երուանդ Լալայեանի կազմած

I. „ՎԱՅՈՑ-ՉՈՐ“

ԵՒ

II. „ՆՈՐ-ԲԱՅԱԶԷՏԻ ԴԱՒԵՆՈՒ“

ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԱՆԵՐԻ ԱԼԲՈՄՆԵՐԸ

Իւրաքանչիւր ալբոմը պարունակում է իւր մէջ համանուն գաւառի գեղեցիկ տեսարանների, բոլոր վանքերի, հնութիւնների, արձանագրութիւնների, և ազգագրական տեսարանների լուսանկարները և նոյն գաւառի հինգ վերստանոց գունաւոր քարտէզը:

Իւրաքանչիւր ալբոմի լուսանկարների թիւն է 126, մեծ մասը 224×30 մեծութեան:

Իւրաքանչիւր ալբոմի սկզբում դրուած են ամփոփ տեղեկութիւններ գաւառի հնութիւնների մասին հայերէն, ռուսերէն և ֆրանսերէն լեզուներով, ինչպէս նաև իւրաքանչիւր լուսանկարի տակ նրա բացատրութիւնը նոյն երեք լեզուներով:

Ալբոմների կազմը պատուիրած է Բիւրլինում:

Իւրաքանչիւր ալբոմի գինն է մի հաւիւր ռուբլի: Երկու ալբոմը միասին՝ 180 ռ.

Առանց ալբոմի, միայն լուսանկարներն արժեն ութսունական ռուբլի, միասին՝ 140 ռուբլի:

Դիմել՝ Երվանդ Լալայանց, редактору журнала „Азгараганъ Андесъ“. Тифлисъ, Вельяминовская 14.

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

Լազարեան ձեմարանի Արևելեան լեզուաց, Մոսկւա.

ՊԵՏ. ԽՈՐՀՐԴ. ԴԱՆԻԷԼ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ ԳԱՆԱՆՆԱՆԻ ՄՐՅԱ-
ՆԱԿԻ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ ՀԱՍՏԱՏԻԱԾ ԿԱՆՈՆԱԴՐՈՒԹԵԱՆ
7-րորդ յօդուածի հիմամբ Լազարեան ձեմարանի Մասնագիտական Դասա-
րանների Խորհուրդը իր 1908 թ. Մարտի 13-ին կայացած նիստում վճռեց
յայտարարել ի վստուծին մասնագէտների առաջիկայ երեք նիւթերը՝ երեք
մրցանակի համար, մէկը՝ 700 ռուբլի եւ երկուսը 500-ական ռուբլի:

1. Բարբառագիտական բառարան հայ լեզուի—
բարբառներից ամէն մէկի՝ ձայների եւ քերականական ձևերի հա-
մառում տեսութիւնով:

2. Մուշի եւ Սասունի հայ ժողովրդի մանրամասն ազ-
գագրական նկարագիրը (համաձայն «Ծրագիր հայ ազգագրու-
թեան եւ ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների, Գր. Խա-
լաթեանցի, Մոսկւա, 1887»):

3. Էրզրում զաւառի հայ ժողովրդի մանրամասն ազգա-
գրական նկարագիրը (համաձայն «Ծրագիր հայ ազգագրութեան
եւ ազգային իրաւաբանական սովորութիւնների, Գր. Խալաթեան-
ցի, Մոսկւա, 1887»):

Աշխատութիւնները կարող են ներկայացւել՝ Հայերէն կամ
Ռուսերէն, Ֆրանսերէն կամ Գերմաներէն:

Լաւագոյն աշխատութիւնը յիշած ամեն մի նիւթի մասին կը
պարգևատրւի Խորհրդի կողմից—առաջին համար՝ 700 ռուբլի
(մօտ 1800 ֆոանք) եւ երկրորդի ու երրորդի համար՝ 500-ական
րուբլի (մօտ 1300 ֆոանք) մրցանակով:

Եթէ այս նիւթերից որեւէ մէկի մասին ներկայացրած աշ-
խատութիւններից երկուսը հաւասար արժանաւորութիւն ունենան,
Խորհուրդը կարող է բաժանել մրցանակը երկուսի հեղինակների
մէջ:

Աշխատութիւնները պէտք է ներկայացւեն Լազարեան ձե-
մարան 1910 թ. Ապրիլի 10-ից ոչ ուշ:

Վերատեսուէ ձեմարանի ՎՍ. ՄԻԼԼԵՐ.

Քարտուղար Խորհրդի՝ Ա. ԽԱՆԱՆՈՎ,

13 Մարտի, 1908 թ.

Մոսկւա:

ՀՈՎԻԻ

Հասցէն՝ Ред. „Овизъ“ Тифлисъ.

ՆՈՐ-ԴՊՐՈՅ

Բաժ. 3 ր.

Հասցէն՝ Ред. «Норъ-Дпроцъ».
Тифлисъ.

ՊԱՏԱՆԵՎԱԿԱՆ

ԴՐԱԴԱՐԱՆ

Բաժ. 6 ր.

Հասցէն՝ Армянскій Культурный
Союзъ. Баку.

ՇԱՐՈՒՆԱԿԻՈՒՄ Է

Հայոց Ազգայրական Ընկերութեան հրատարակութեամբ լոյս տեսնող

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ

ՊԱՏԿԵՐԱԶԱՐԴ ԵՌԱՄՍԵԱՅ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ
1908 Թ. ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ

ԾՐԱԳԻՐ. 1. Տեղագրութիւն. 2. Պատմական տեսութիւն. 3. Մարդարանական հետազոտութիւններ. 4. Վիճակագրական տեղեկութիւններ. 5. Հնագիտական հետազոտութիւններ. 6. Ազգագրական, ցեղագրական և հասարակագիտական հետազոտութիւններ. 7. Տնայնագործութեան, պարագմունքի և գիւղացիների տնտեսական դրութեան մասին ուսումնասիրութիւններ. 8. Ժողովրդական հաւատք. 9. Սովորութեան իրաւունք. 10. Բանաւոր գրականութիւն. 11. Ժողովրդական երաժշտութիւն. 12. Մատենախօսութիւն և 13. Յայտարարութիւններ:

Իւրաքանչիւր գիրքը բաղկանում է 10—14 տպագրական թերթից:

Աշխատակիցներն անպայման վարձատրում են:

Բաժանորդագինն է $\left\{ \begin{array}{l} \text{Ռուսաս. տ. 5 ռ. կէս տ. 3 ռ. 3 ամիսը 1 50} \\ \text{Արտասահմ. 13 ֆ. } \gg \text{ 7 ֆ. } \gg \text{ 4 ֆ.} \end{array} \right.$

ԱԶԳԱԳՐԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍԻ I—XVII գրքերը վաճառում են խմբագրատանը 25 ռ. 50 կ. մէկ գիրքը՝ 1 ռ. 50 կ. ճանապարհածախսով:

Թիֆլիսում բաժանորդ կարելի է գրուել խմբագրատանը, Սապեօրնայա № 5. Դիմել՝ Въ Редакцію журнала „Азгграканъ Андесъ“, Тифлисъ կամ Rédaction de la revue «Azgagrakan Handess» Tiflis (Caucase)

